

२८ ब्रह्मपुराणम्—श्रीमद्व्यासविरचितम् । प्रथमं महापुगणम् ।	६	४
२९ उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनागयणशंकरानन्दकृतटीपिकासहितः ।	६	१२
३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषद्—माध्यम्येता ।	१	१२
३१ बृहदारण्यकोपनिषत्प्रतिपादिका—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	२	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३ घनवन्तरीयनियण्टुः—घनवन्तरिविरचितः । वैद्यग्रन्थः ।	६	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—शांकरभाष्येता ।	२	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—मटीकशांकरभाष्येता ।	६	४
३५ मंगीतरत्नाकरः—शाङ्कदेवकृतः मटीको द्विपणाः । गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	१४	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् ।	३	०
३९ संस्काररत्नमाला—गोपीनाथमहोदयविरचिता भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४० संध्याभाष्यसमुच्चयः—लण्डरानश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीतः ।	२	०
४१ अग्निपुराणम्—महर्षिन्यासप्रणीतम् । महापुगणम् ।	९	४
४२ वैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता भागद्वयात्मिका ।	४८	१०
४३ वैयाकरणमिहान्तकारिकाः—महोदयशिशिरकृष्ण मटीकाः ।	०	१२
४४ श्रीमद्भगवद्गीता—पेशावभाष्यसमेता ।	१	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदन-श्रीधरकृतटीकोपेता । . . .	९	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—अनार्ककृतटीकासहिता भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्य-वृत्तिभ्यां समेतानि । ...	३	०
४८ स्मृतीनां समुच्चयः—अद्विज प्रभुनिमेषविशतिस्मृत्यात्मकः ।	९	०
४९ वायुपुराणम्—महर्षिन्शासप्रणीतम् । महापुगणम् ।	४	१२
५० यतीन्द्रमतटीपिका—श्रीनिवामदासकृता । प्रसाशयोरोपेता ।	१	४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः ।	२	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता—नेलण्डकृतटीकोपेता	२	०
५३ श्रौतसूत्रम्—मत्स्यापादविरचितं भागनवरात्मकम् ।	२४	९
५४ मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्वैद्यपायनम् नेदणितम् । महापुगणम् ।	४६	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवले इत्युपाध्वनिष्ठासकृतः । ..	४	०
५६ निन्यापोदासीकरणत्रयः—भास्कररायलीनटीकासहितः । .	३	८
५७ आचारमूषणम्—हिरण्यकेश्याह्निकमोनोपाध्वनिकृतम् ।	४	६

५८ आचारेन्दुः—माटे इत्युराहृदयम्बकविरचितः ।	४	०
५९ आद्वयसूरी—केळकरोपाह्वयमृद्विरचिता । ...	२	०
६० यतिधर्मसंग्रहः—विशेश्वरपरम्बनीकृतः ।	१	१२
६१ गौतमपणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकाममेतम् ।	२	८
६२ ईशकेनकटपञ्चगुणपण्डितानन्दधर्मीभूषणनिपदः—सटीकाः	२	८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रत्नरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषद्—रत्नरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—कृष्णदेवानन्दविरचितप्रकाशिकोपेता ।	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्योतयुगप्रदीपमहितः । ...	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता । ...	१	१२
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः । ...	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीवराचार्यविरचितः ।	१	१०
७१ बृहदारण्यकसंहिता—त्रिमङ्गलविरचिता भागद्वयोपेता । ...	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुसंस्तरः—वैद्यनाथकृतगदासूयटीकायुतः ।	२	१
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।	१	८
७४ द्वाव्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रत्नकन्दप्रणीता ।	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थस्तमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता ।	४	४
७६ ईशकेनकटोपनिषदः—दिगम्बरानुवरकृतन्यास्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—प्रज्ञानानन्दसरस्वतीविरचिता ।	२	६
७८ त्रिस्थलीसेतुः—नासयणमठविरचितः ।	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षरान्यास्यासमेता ।	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका ।	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणहृतश्रुतिममेतम् । ...	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	२	७
८३ संक्षेपशारीरकम्—न्यास्यासहितं भागद्वयोपेतम् ।	९	१
८४ अद्वैतामोदः—अर्चकरोपाह्वयमुद्देवशास्त्रिणीनः ।	२	०
८५ ज्योतिर्मिथुन्यः—श्रीमहाश्रीशिवरामविरचितः ।	३	१६
८६ विधानमाला—श्रीश्रीमिहमठविरचिता । ...	४	४
८७ अग्निप्रश्नान्दिका—श्रीश्रीमनशास्त्रिभिः कृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतश्रुतिममेतम् । द्वितीयकृपायम् ।	१९	४

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

तृतीयाध्यायपष्ठपादमारभ्य तदध्यायान्तस्तत्पारिशि-
ष्टरूपया श्रीमन्मुरारिमिश्रप्रणीताङ्गत्वनिरुक्त्वा
सनाथीकृतो द्वितीयभागस्पोत्तरार्ध-

रूपस्तृतीयो भागः ।

श्रीकुमारिलभट्टविरचिततन्त्रवार्तिकारुच्यन्याख्यासहितशारभाष्यसमेत ।

स चायं भागः पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालयाध्यापकपदाधिष्ठितैः

‘मीमांसाविद्वान्’ पदभाषिभिरुत्तर्यवैद्यनाथशास्त्रिचरणान्ते-

वासिमिस्तीर्थहल्लीग्रामाभिजनसुन्दाशास्त्रिभिः संशोधित-

ष्टिप्पण्यादिना समलंकृतश्च ।

स च

श्री. ए. इत्युपपठधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन्महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसासुरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशताब्दाः १८५३

ख्रिस्ताब्दाः १९३१

१ सर्वेऽधिकारा रामशासनानुसारेण स्थायचीकृताः ।

मूल्यं सपादपरुषद्वयम् (२४४) ।

निवेदनम् ।

अहो नु खलु योः ! सुचिरनिश्चितसूयशःपुञ्जवञ्जितदिगन्तरास्तत्तच्छास्त्राध्ययनाध्याप-
नचटुलतरमतयो जैमिनिमुनिशबरस्वामिकुमारिलभट्टैताश्रिवाणीसंगमसमुद्भूतमीमांसासहस्र-
पत्रामोदाघाणेकरसिकाः पण्डितप्रकाण्डाः, पुण्यकर्माणः सुधर्माण आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्था-
वलीग्राहकमहाभागश्च पश्यन्तु भवन्तः संप्राप्तमिदं द्वितीयं मुदिनम् । यद्य प्रतिष्ठा-
पक 'कै०' गृहादेव चिमणजी आपटे महाभागपरिष्कृतपूर्वसंप्रदायसिद्धग्रन्थमुद्रण-
निर्वन्धवशादतिन्या मुद्रणद्वारा प्राचीनसंस्कृतशास्त्रीग्रन्थोद्धारिण्याऽऽनन्दाश्रमसंस्थप,
पूर्वमीमांसाशास्त्रे तन्त्रवार्तिकसंवलितशावरभाष्यमेतजैमिनीयसूत्राणां द्वितीयाध्यायगतं
द्वितीयाध्यायमारभ्य तृतीयाध्यायान्तो द्वितीयो भागः खण्डद्वयात्मकः स्वकीये मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रथमभाग इव सर्वात्मना स्वतन्त्रतामाकृ प्रकाशयत इति ।

तस्यैतस्यापि मुद्रणार्थमेतत्संस्थास्यपुस्तकजिघृक्षुमाननीयपण्डितप्रवरकृतसंस्मरणग्रन्थ-
महत्तोपयुक्तताद्यवलोकेनतत्तादृशमन्मनीयेत्येतज्जितवानुग्रहादियं संस्था स्वाधिकारेणैव
प्रावर्तिष्ट । अत एवायमपि भागोऽप्रतिबन्धमानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावल्या प्रवेशं लब्ध-
वान् । यो यो ग्रन्थः स्वल्पो वा महान्वाऽऽनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावली, प्रवेष्टुमीहते स
स सर्वात्मनेतत्संस्थासत्तामुररीकृत्यैव प्रविशति । इतरथा मुद्रणयन्त्राविरोहणमप्यस्य
सुदुर्लभं भवति तत्र का वार्ता ग्रन्थावलीप्रवेशस्य । किं च ग्रन्थावलयन्तरजिगमिषवोऽ-
पि ग्रन्थाः परकीयसत्तां बहन्तो नोह्युरेतत्संस्था प्रवेष्टुम् । तदेवं स्थितमेतत्—यदानन्दा-
श्रमसंस्कृतग्रन्थावलीप्रविष्टोऽयं नोत्सहते लेशनोऽप्यन्यसत्ता परिग्रहीतुमिति ।

तदेवमानन्दाश्रमसंस्थयोपक्रंस्यमानैतद्द्वितीयभागमुद्रणावसरे श्रियुनमीमांसाविद्या,
छात्रकार्यपूर्वहासैरमीमांसाविद्याछात्राध्यापकप्रदाधिष्ठिनमीमांसाविद्वान्नीतिपदालङ्कृततीर्थ-
हृद्वीसुन्वाशास्त्रिद्वारा कृतसंस्करणस्य टिप्पणीपाठान्तरादिभिः परिष्कृतस्यैतद्भागस्य-
तथा प्रेक्षावतां महोपकारकम्याप्यद्ययावत्काप्यमुद्रितस्य तृतीयाध्यायार्थमूलेष्वन्वितवचन-
रूपस्य श्रीमुरारिमिश्रविचिताङ्गत्वनिरुक्त्याख्यस्य च ग्रन्थस्य मुद्रणे उपगोगर्ग
प्रदानेनावृत्ते साहाय्यकरमाचरितमिति सानन्दमभिनन्दये तेषां परोपकारशालिन्वम् ।
मीमानापण्डितैः सुन्वाशास्त्रिभिः कात्रे इत्युग्राहव्याकरणरत्नमहादेवशास्त्रिभिश्चो-
पर्युक्तग्रन्थद्वयस्य संस्करणं तथा साधीचीन्येन संपादितं यथाऽस्माकमिवान्येषामपि विदुषा
मनः संतोषमावहेत् ।

तदिदं पुस्तकद्वयमादाय संमुद्रय श्रीमत्पद्मिदानन्दचरणयोः प्रकाशितोऽयं पूर्वमीमांसा-
दर्शने खण्डद्वयात्मको द्वितीयो भागः । तस्मादौ पानिपुटं जैमिनिपुनिप्रणीतं सूत्रं

तदधोभागे तदुद्धाराख्यानमूर्तं शानरमाध्यं, तदधोभागे च तावत् शानरमाध्यस्य
विवरणमूर्तं तन्त्रवार्तिकं निवेशितम् । अङ्गत्वनिरुक्तिग्रन्थस्तु तृतीयाध्यायार्थात्यन्तो,
पकारकतयैतद्वागान्ते तृतीयाध्यायादनन्तरं संगृहीतः । ततः सूत्राणां तन्त्रवार्तिकस्रो-
तानां चाकारादिवर्णानुक्रमं संगृह्य प्राग्मे निवेदनादनन्तरं मत्कृतो जैमिनीयसूत्राणां
पाठभेदविचारः पृथगेव सनिवेशितोऽस्ति स वाचकैरवश्यं प्रेक्षणीयः ।

एवं पुस्तकमारचय्य यस्य संस्थापीशितुं श्रीमतः सच्चिदानन्दस्य कृपाकटाक्षवशा-
देनमुद्रणं मदस्तत्तदनन्तराय समननि तत्सत्ता बहदिदं द्वितीयभागरूपं पुस्तकं तस्यैव
चरणयोः कमलमिव द्वितीयं समर्पयति प्रकाशक —

पुण्यपत्तने
फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि
सौम्यवासरे शके १८९२ }

आपःकुलोद्भवो गणेशात्मजो
विनायकरायः ।
(आनन्दार्थमम्पानेर्निगट्टस्टी) ।

जैमिनीयसूत्राणां पाठभेदविचारः ।

मीमांसान्यायसूत्राणां पाठभेदः प्रदर्शयते ।

यथाप्रति विचारेण बहुग्रन्थावलोकतः ॥ १ ॥

अस्ति हि तेषु तेषु ऋषिप्रणीतेषु दार्शनिकेषु सूत्रेषु पाठभेदो नाम महान्प्रबन्धो विद्वद्गोष्ठीविषयः । नायमपूर्वनया कैश्चिदधुनातनैरेव विद्वद्भिः परिकल्प्यतेऽपि तु बहोः कालादयमविच्छिन्नपरम्परया संप्रवर्तितोऽध्येयप्रध्यायकप्रवरैः । इदं हि तत्र निदानं समापनन्ति आचार्याः—पिचन्ते हीमानि सारवन्त्यस्याक्षराणि सूत्राणि, तत्र तत्र—

‘पाठतोऽप्यर्थेनो वाऽपि शब्दतश्च कचित्कचित् ।

प्रतिमा च पुनस्तत्र कालतो विदुषां मता’ ॥

तदिदं शब्दानामर्थवैलक्षण्यं ऋषिवर्यैः सूचितमाचार्यवर्या विशदीकृत्य शिष्यबुद्धौ प्रवेशयन्तीति सुप्रथितमेतदाचार्यकल्पानां साम्प्रतिकानामपि विदुषां संसदि ।

तत्र चाखिलदर्शनमूर्धन्यमूत्रानि भगवतो जैमिनेः किल परःसहस्राणि प्रमेयपराणि वापयसूत्राणि, येषु हि परःसहस्रा युक्तयो न्यायापरनामधेया लौकिकवैदिकव्यवहारोपयोगिन्यः प्रपञ्चिताः । यत्सूत्राध्ययनाभ्यासने न्यायापरनामवेद्ययुक्तानां विशदीकरणे च ब्रह्मप्रनापतीन्द्राग्निषसिष्ठप्रमुखा महान्तो भगवन्तः, शबरस्वामि—कुमारिलभट्ट—पार्थसारथिमिश्र—तण्डदेवप्रभृतयः संप्रतिपन्नपाण्डित्याः परिनिष्ठिममतयो व्यापृतमनस्का दरीढ-इत्यन्ते त एव महात्मानो नवनवोन्मेषशालिन्याऽप्रतिमया मनीषया व्याचरुयुस्तानीमानि बह्वर्थानि मीमांसान्यायसूत्राणि । सैवार्थप्रदर्शनप्रणालिका सोमनाथरामकृष्ण—वासुदेवाध्वरि—भट्टशंकर गानामह—नीलकण्ठप्रभृतिभिरनवरतपरिश्रमेण परिपालिता । एवमेवास्यामिरिदानीन्तनैरपि यथाप्रत्यास्वादितदर्शनरसास्वादैः सा प्रणालिका परिपाठयितव्येत्ययं प्रपन्नः । वेदव्यापारपराण्येव हीमानि सूत्राणि सूक्ष्मोक्त्या विचारयितव्यानीति साम्प्रतम् । आहुश्चात्र कण्ठनो घट्टगदाः—‘मीमांसा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिमिरविच्छिन्नसंप्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता, न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं शुक्ति-कलापमुपसंहर्तु क्षमः’ इति ।

त्रिविधामत्र पाठभेदमर्यादां प्रदर्शयन्ति ग्रन्थकृतः ।

(१) प्रथमतो भाष्यकारास्तावच्चेच्छब्दविशिष्टानि सूत्राणि चेदन्तान्येवाम्युपगच्छन्ति, यथा—

लोकवदिति चेत् १-२-२०, न पूर्वत्वात् १-२-२१, व्यर्थे स्तुतिरन्यायेति चेत् १-२-२८, अर्थस्तु विधिज्ञेयत्वाद्यथा लोके १-२-२९, कारणं स्यादिति चेत् १-४-१७, आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थो हि विधीयते

विंशतितमे सूत्रे—‘अत्र च सूत्रव्याख्यानुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन माप्यकारेणैकाधिकरण्यं, वार्तिककारेण चाधिकरणद्वयमाश्रितम् । तत्-प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मयोपोसितम् ’ इति ।

अन्यत्रैषु सूत्रेषु, पाणिनीयसूत्रेषु यथा भगवता पतञ्जलिना संहितापक्ष आश्रितः, तथा वर्तत इत्यप्यनुमिमीमहे । तत्र मानमप्यस्ति तच्च खण्डदेवस्तु स्वकृतकौस्तुभग्रन्थे द्वितीयाध्याये चतुर्थचरणे विंशतितमे ‘समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ’ २-४-२० इति सूत्रे—‘सूत्रं तु-समाप्तिमती, अकारप्रत्ययेण, असमाप्तिमती वा या, अपेक्षा, मुद्धिरूपा संप्रेक्षा सा, अभेदसाधिकेवेति व्याख्येयम् ’ इति व्याचख्यौ । तेन ज्ञायते संहितापक्षेऽप्येषां सूत्राणां पाठ आसीदिति । प्रायस्तावलोके चेपा शब्दानामर्थाः प्रसिद्धास्त एव माप्यकारप्रभृतिभिः मीमांससूत्रव्याख्यातृभिः स्वीकृताः । अतो लौकिके पदाऽर्थे, एतेषां सर्वेषामाग्रहः । अत एव च सूत्राक्षरार्थो न प्रतिपाद्यते प्रायः । अतो हि अवीवृतत् खण्डदेवः—‘प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मयेति ’ । माप्यकारा अपि शास्त्रारम्भ एवावीमपन्—“लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येन सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम् । नाध्याहारादिभिरेषा परिकल्पनीयोऽर्थः परिमापितव्यो वा इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नगौरवं प्रसज्येत ” इति । वार्तिककारा अपि—‘वाच्यवाचकसंबन्धो नाऽऽचार्यैरुपदिश्यते, अन्यथानुपपत्त्या हि व्यवहारात्स गम्यते’ इत्याहुः । अपि च ‘दोषाश्चिद्विष्टौलौकिके ’ इत्यत्र तृतीयाध्याये चतुर्थचरणे भूयान् हि लौकिकोऽपि विषयो वार्तिके प्रदर्शितः किं पुनः सूत्रकारा अपि—‘मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवद् ’ १२ । २ । २३ इति लोके संगृह्णाति । अत एतत्सिद्धं भवति—पूर्वमीमांससूत्रेषु न कैरपि व्याकरणसूत्रव्याख्यायामेव विन्यस्ता प्रस्तुयते । अपि तु प्रमेयचिन्तैव ‘वेदार्थज्ञानरत्ने मे नृणांऽतीव विनृम्भते ’ इति वार्तिककारैरुक्तत्वात् । तस्मादिदानीं भगवतो जमिनेः सूत्राणि प्रमेयपरणीति सिद्धम् ।

यत्र हि प्रतिमयाऽपि भवति पाठभेदस्तदपि निदर्शयामः—उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् १-१-२४ इत्यत्र—उत्पत्तौ वा रचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् १-१-२४ इति सुबोधिनीयां तत्र भगवता रामेश्वरसूरिणा सूत्रे पठ्यते—एवं च वृत्तिः—उत्पत्तौ पदार्थज्ञानोत्पत्तौ सत्या वाक्यवाक्यार्थयोः संबन्धा रचनाः द्रष्टव्यताः स्युः । माप्ये तु—‘वा, अवचनाः—अप्रमाणं स्युः ’ इति ॥ १ । १ । २४ ।

प्रख्याभावाच्च योगस्य १ । १ । २२ इति माप्यपाठः ।

मप्यमावाच्च योगस्य , , , इति सुबोधिनी ।

प्रेक्षाभावाच्च संयोगस्य ” ” ” इति कुतूहलवृत्तिः।

अत्र श्रीमंश्चे पुस्तके—अस्तीदं पातिभट्टानमधिकम् । तदेवम्—प्रख्याभावाच्च योग-
स्येतीदं सूत्रं नन्वित्यारम्भ्य नैतदेवमिति पूर्वपक्षप्रतिपादकपक्षेभ्य उत्तरत्र बोद्धव्यमिति
भावः । वायुसंघन्वस्य प्रख्यानाभावान्न वायुकारणकः शब्दस्तस्मान्नित्य इति सूत्रार्थो
ध्येयः ।

तृतीयेऽध्याये पञ्चमे पादे—‘चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्’
३-५-२२ ‘उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात्’ ३-२-२३ इत्यनयोः
सूत्रयोर्मध्ये—‘तस्माच्चाग्राहणस्य सोमं प्रतिपेधाति’ इति सूत्रं पठन्ति । तत्र
वासुदेवाध्वरिः—‘केचित्सु नेदं सूत्रं किं तु संग्रहकं माध्यमेवेति मन्यन्त इत्याह ।
रामेश्वरसूरिस्तु—३दं सूत्रमिति मन्यमानः सूत्रमेवाधीवृत्तत् । ‘प्रकृतौ वाऽद्विरुक्त-
त्वात्’ । ३-६-२ इति सूत्रेऽकारश्लेषं नमापे माध्यकारः । वासुदेवाध्वरी
तु विनाऽकारमधीवृत्तदेतत्सूत्रम् । तथा वार्तिककाराः ‘तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते’
३-६-२ इति सूत्रे ‘तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते’ इति वा पाठ इत्याहुः । एवं
त एव ‘तत्रार्थात्मन्यवचनम्’ ३-५-४२ इति सूत्रे ‘वदनमिति वा
पाठः’ इत्यपि ।

तद्व्याख्यामिः सहायत्वेन संगृहीतानि भाष्यपुस्तकानि—

१ भाष्यविद्यासंशोधनमन्दिराचार्यजीणि पुस्तकानि । तत्रैकं लिखितं समग्रं ससूत्र-
पाठं च । तदेतदतीव शुद्धमित्यपि निवेदयितुमुत्तुकाः स्मः । अवशिष्टे द्वे पुस्तके
अपूर्णे ।

२ अन्यच्च लिखितमेकमपूर्णमेव गुम्नापुरीस्थ ‘एलिन्स्टन् कॉलेज्’ इत्याख्यकला-
शालीयपुस्तकालयात्, संस्कृतमहाविद्यापकमनेन्द्रगङ्गाकरैरभ्युत्थामाचार्यैर्महता
कृपाकटाक्षेण दत्तम् ।

३ माट्टकौस्तुभपुस्तकं त्वेकं कर्नाटकाक्षरेलिखितं श्रीगुरुवर्यमीमांसाकण्ठीरव वैद्य-
नाथशास्त्रिचरणानाम् ।

अन्यथैकं माट्टकौस्तुभाख्यं अध्यायत्रयपर्यन्तं श्रीगृहितत्त्वविद्वद्भैरवर्मशास्त्रप्रवीण-
दातारकुलमण्डनदाताराख्यगङ्गाधरशास्त्रिपुस्तकालयात्संपादितम् ।

मुद्रितानि तु—

४ ‘कलक्चा एशियाटिक्सोसायटी’ इत्यनया संस्थया मुद्रितं भाष्यं सूत्रपाठ-
सहितम् ।

५ आनन्दाश्रमे मुद्रितं जैमिनीयाधिवरणरत्नमालासंज्ञकम् ।

६ कुतूहलवृत्तिर्नाम वाणीविलासगुह्यालये मुद्रितमपूर्णम् ।

७ जैमिनीयसूत्रवृत्त्यारूपम्—कादया मुद्रितम् ।

८ तन्त्रवार्तिक टुप्टीका च कादया मुद्रितम् ।

९ शास्त्रटीपिका निर्णयमागरीया ।

१० तत्रत्येव माट्टीपिका च ।

११ माट्टीस्तुम काञ्चया कादया च मुद्रितम् ।

१२ जैमिनीयसूत्रमात्रयुतमेकम् ।

तदेतेषु पाठभेदप्रदर्शनाय लिखित न्येवाङ्गीकृतानि न मुद्रितानि । तत्र तु कानि-
चनाक्षराणि, केचन शब्दा अपि दोषभ्रष्टलनादिप्रचानमनुप्यस्तामावाद्बहुदोषसंभाव-
नाया समाधितत्वात् कुतूहलवृत्तौ तु बहवः पाठभेदा प्रदर्शिता इति ।

तदेतद्यद्यपि लिखितेष्वपि समान तथाऽपि मुद्रितपुस्तकान्यूनदोषो ह्येतेष्वधिगत
इति लिखितम् ।

तत्रेमाः सज्ञा —

श्रीः—प्राच्यविद्यासशोचनमन्दिरस्यमुत्तम पूर्णम् ।

ग—कुतूहलवृत्तिर्वाणिविद्यासया ।

जे—‘ कलिकातानगरीय एशियाटिक् सोमायटी ’ इत्यारूपसंस्थास्यम् ।

शा—मुम्बापुरीस्यम् । एलिन्स्टनफैलेन इत्य रूपशालीयम् ।

य—शैस्तुमारूपं दातारीयम् ।

न—वार्तिकटुप्टीकापुस्तकम् ।

मः—इतरत् ।

एतेषु ग्रामक्षत्रपुस्तकस्य एव पाठ इतरपाठविचारैव मुद्राः स्वीकृतोऽस्ति अन्यस्य तु
अत्र प्रदर्शनमात्रं क्वचित् प्रियते । तदेद द्विजागति विचारामिक परिनिष्ठितमतयश्चाऽऽ-
कलयन्ति सधमनवद्यम्, एवं सानन्दमावेदयानि विदुष प्राप्ति प्रकाशक —

आपटेमुद्रोद्भक्तो गणेशात्मनो विनायकरायः ।

(आनन्दाश्रमभ्यानेर्निगमट्टी) ।

मीमांसाविद्यालयविज्ञानम् ।

विहितमेवेदं वः किल भगवतो जमिनेर्दर्शनं सर्वोत्कर्षेण सर्वदर्शनमूर्धामिदित्तमिति
 ज्ञेयमित्येवं विद्वद्वरेण्येति । यस्य च दर्शनस्य अध्ययनाध्यापनकृते भूयसाऽनेहसा
 प्रयतमानेन मीमांसाविद्यालयपरिष्कारेण भूयो द्रव्यं व्यधीकृत्य, ये च महेश्वरान-
 कीर्णपरिष्कारमिति मीमांसाविद्वत्परिष्कारं प्रथमकक्षायामुत्तीर्णा ब्रह्मश्रीसुखावधानिनः,
 ये च पुनर्ब्रह्मश्रीविद्वच्छिरोमणि के० रामाशक्ति (कृष्णशास्त्रपरम्पराधेय) धर्माधिकारि-
 कृष्णकटाक्षेण, श्री ६ महामहोपाध्याय पूज्यपादविरुपाक्षशास्त्रिणामनुमतेन च, श्री १०८
 श्रीमद्भगवत्पूज्यपादश्रीचार्जनशरणायामस्मर्यकृतसहायेन विद्यालयोद्दिष्टकार्यमार्गमा-
 र्क्यताः । तांश्च तत्त आचार्य विद्यालये तन्वर्तकतुष्टीकृत्युत्तमान्मर्यादासहित-
 'जमिनेर्दर्शनसंशोधनकार्येऽध्यापनकार्ये च ते नियोजिताः । तैश्चैतत्कार्यं साधनतया
 कृतम् । एवं संशोधितं पुस्तकमानन्दश्रमाधिकारि 'निनावक मणेश आपटे' इत्येतेषां
 सविधे समर्पितम् । तैश्च तदेतावत्कालेनाऽऽन्तर्वार्तिकं मागद्वये आनन्दाश्रमसंस्कृतमन्या-
 यस्या प्रकाशितम् । अन्तरेणामुपकारमर्यादाशिवितं विद्यालयो न विस्मरिष्यति ।

मीमांसाशास्त्रज्ञानरमाप्यवार्तिकविषये यत्किञ्चित्पाण्डित्यप्रकाण्डान्न वक्तव्यमासीत्तत्सर्वं
 विस्तरशः श्री ६ पूज्यपादेः प्रथममागीयोपोद्धाते निरवगातिं नात्र किमप्युल्लेख्यमव-
 शिष्यते ।

परमन्वदेतदेकमेवास्माकमिदानीं कार्यं नान्तरिष्यकमिति तत्र उल्लुक्ताः स्मः ।

अतिकठिनेऽस्मिन्माप्यवार्तिकविषयेऽप्यसंशोधनकार्ये चैर्द्वयद्वारा पुस्तकादिद्वारा च

साहाय्यमनयायि तेषां ज्ञानमात्रमत्राहित्यं वा अनुशाः स्मः ।

१ माहारवर गौरी ०१० इन्स्टिट्यूट इत्याख्यसंस्थाद्वारा डॉ. श्रीपाद कृष्ण नेलवलकर

२ एल्फिंस्टन कॉलेज इत्याख्यमहाशालाद्वारा 'अध्याप्या बाळाचार्य गजेंद्रगडकर'

३ अरिगतमीमांसाशास्त्रतत्त्वा विपनामश्रेयसाः 'नरहरि शिवराम पराजपे'

४ अग्निहोत्रनिषिद्धव्यापकमहाशयाः 'दत्तात्रेय वामन पोतदार'

तत्र प्रथमे भागे मीमांसाशास्त्रविनिर्मासुभिर्नामपुरोवैर्महाभागैः संशोधनद्रव्यं
 प्रदाय उपकृतो मीमांसाविद्यालयः ।

द्वितीयोऽयं भागस्तु विदर्भदेशालंकरणभूत 'मुच्छाणा' नगरवासिभिर्गर्दे-कानिष्कर-
 काले-देशपाटे-पल्लुले इत्येतेर्महाशयैः संशोधनद्रव्यं प्रदाय कर्णीकृतो विद्यालयः ।

तदेतेषां प्रतिकूलसमयेऽपि कृतसहाय्यानां जमिनीयतन्वसंशोधनदत्तदृष्टीनामुपकारकृति-
 कं नु नःमास्माकं विस्मरणविधात् ।

एतावता भूयसा द्रव्यव्ययेन मागद्वये तृतीयाध्यायान्तं तन्त्रवार्तिकशास्त्रमाप्ययुतं च
जैमिनेर्दर्शनं समाप्तिमगात् । अवशिष्टे तृतीये मागे टुप्टीकाशास्त्रमाप्यसहितं जैमिनेर्द-
र्शनमचिरादेव विद्यालयेन संशोध्याऽऽनु-दाश्रमविधिविरणा हस्ते समर्प्येत । तैश्चापि सानन्दं
तत्प्रकाशयेत् । इति सर्वेषामुपकारजातं स्मारं स्मारमस्माद्विज्ञानाद्विरतिमनुभवामः ।

अङ्गत्वनिरुक्तिर्नामापूर्वोऽयं ग्रन्थः श्रीगुरुवर्धवैद्यनाथशास्त्रिभिर्महता प्रयासेन विद्याल-
याय संशोध्य समर्पितः सोऽप्यत्र निवेशितः । केयमस्यापूर्वता वर्णनीया—भगवतो
जैमिने सूत्राणि त्रयः किल विद्वन्मूर्धन्या भगवत्या वाग्देवताया उपासका व्याचि-
रन्त्यासुः । मुरारिमिश्रः प्रमादरः कुमारिलभट्टश्च । तत्र भगवन्तौ कुमारिलभट्टमभाकरौ
विदुषा संसदि सुप्रथितौ स्तः । भगवान् मुरारिस्तु प्रायः स्मृतिपथादप्रमत्तो नामतोऽपि
चातीतः । अतोऽप्य ग्रन्थजातं दुर्लभं तथाऽपि गुरुरवर्णस्तन्महता परिश्रमेण संपाद्य
उत्तमरीत्या संशोध्य विद्यालयकृतेऽर्पितमिति पुनरेकवारं तेषामुपकृती प्रशंसन्तो
विरमामः । यदुल्लेखं विना चैतद्विज्ञानोच्छेदसमापनं न भवति तच्चैतत्—उत्पिनवेद-
गिरिकुलभूषणैस्तर्कालंकारतर्कविद्वान् , इत्यादिविद्वद्गोष्ठिसादरसमर्पितपदवीभूषितविग्रहैः,
धारवाहनगरीयनगद्गुरुशंकराचार्यपाठशास्त्रीयप्रधानसंस्कृताध्यापकैर्नागेशशास्त्रिभिः प्र-
मद्वितीयमागसंशोधने यदुत्तुल्लसहायकमाराचितं तदुपकारमराकान्ता वयं पुनस्तदग्रे कथं
मपि उन्नता भवामः । इति शिवम् ।

विद्वद्वशंवदौ

पुण्यपत्तनीयमी-
मासाविद्यालयः

}

वामन रामचंद्र किंजवडेकर.

दिनकर बलवंत देवधर. एम्. ए.

मीमांसाविद्यालयकार्यकारिसमिति कार्यवाहाध्यक्षौ.

मीमांसादर्शने द्वितीयभागे भाष्यकारीयाधिकरणसूचीपत्रम् ।

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारादिनी संख्या

अ

नग्नविहरणादिमन्यविनियोगाधिकरणम् ।	७५८-७५९
अनारभ्याधीतमाप्तद्वयस्य प्रकृतावनिवेशाधिकरणम् ।	१०२९-१०३२
अनुज्ञापूर्वकं मक्षाधिकरणम् ।	१०११
अनुवपद्वारादेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ।	७९७
अन्तर्बहिर्विषयद्वयविशेषस्य यूपमानाङ्गताधिकरणम् ।	१०८२-१०८४
अभिक्रमणाधिकरणम् ।	७२९-७३१
अभिपरीक्षादेरङ्गप्रधानसाधारणहविर्मात्रार्थनाधिकरणम् ।	१०७९-१०८०
अभ्यासाधिकरणम् ।	४६७-४७२
अंशत्रयप्रहोर्ज्येष्ठोर्मात्रार्थताधिकरणम् ।	६०९-६१०
अरुणाधिकरणम् ।	६७३-६९८
अनेष्ट्यधिकरणम् ।	९७८-९८८
अथप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणम् ।	९६३-९६९
अर्हानाधिकरणम् ।	८६२-८६९

आ

आग्नेयपुनःश्रुतेस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	६२१-६२३
आग्नेत्याधिकरणम् ।	७७३-७८१
आधाराग्निहोत्राधिकरणम् ।	४९७-५०९
आधानस्य पदमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ।	१०३७-१०३८
आधानस्य प्रकृतिविष्टत्यर्थताधिकरणम् ।	१०३८-१०४०
आनन्तर्यामिनामकत्वाधिकरणम् ।	७४०-७४२
आनर्थक्यतदङ्गाधिकरणम् ।	७२७-७२९

इ

इन्द्रवीनाधिकरणम् ।	७८६-७८८
इन्द्रियरामाधिकरणम् ।	८०१-८०२
	९३९-९४१

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

इष्टावर्माणामनारभ्योत्पन्नविनियुक्तविनिष्ठादीष्टकार्यताधि० १०९६

उ

उद्गातृचमसे ससुब्रह्मण्याना मक्षप्रतिपादनाधिसूत्रणम् । १००१-१००४

उपगातृणामृत्विग्भ्योऽनन्यत्वाधिकरणम् । १०९४

उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्कताधिसूत्रणम् । ७१२-७१६

उपाशुत्वस्य काम्योष्टिप्रधानमात्रा रित्वाधिकरणम् । ११३६

उपाशुवाजाद्यर्धहविर्म्यं शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् । ९८९-९९४

उपाशुवाजाधिकरणम् । ४८९-४९७

ऋ

ऋत्विक्मन्त्राणां सर्वत्विग्भर्मताधिसूत्रणम् । १११६-१११७

ऋत्विजां संहृत्तानिधमाधिकरणम् । १०८९-१०९१

ए

एकपात्राणामनुज्ञादय मक्षणाधिकरणम् । १०१२-१०१३

एकपात्र मक्षसमुच्चयविधिकरणम् । १००९-१०१०

ऐ

ऐन्द्रवायवस्य मभनम्रत्वाभावाधिसूत्रणम् । ९९७-९९८

ऐन्द्राग्नमभस्थामन्त्रत्वाधिकरणम् । ७९९-८००

ऐन्द्रघाधिकरणम् । ७९२-७९९

य

करणमन्त्रप्रकाशकस्य यानमानत्वाधिसूत्रणम् । ११३०-११३२

करणमन्त्रेषु यमोपयोगिप्रकाशयमानकण्डस्य ऋत्विजा

मित्वाधिकरणम् । ११३२

यर्धधिसूत्रणम् । ९००-९४३

यमविनियोगाधिकरणम् । ८१९-८२०

य

यापत्रच्छन्दस इत्यादर्शनाद्य दग्धे विनियोगाधिकरणम् । ८०१

मुगुरामानामाश्रयेण सह सामानविध्याभावाधिसूत्रणम् । १०६०-१०७३

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

गुणजन्यकायानां यानमानत्वाधिकरणम् ।	१११७-११६८
गुणप्रत्युदाहरणाधिकरणम् ।	१३९
गुणमुख्यव्यक्तिकमाधिकरणम् ।	८०९-८१४
गुणाधिकरणम् ।	१३१-१३९
ग्रहवर्णाभिनारभ्यापतिंश्चद्व्यग्रहार्थताधिकरणम् ।	१०१५-१०१६
ग्रहवर्णा सवनजन्यसंबन्धिमहार्थताधिकरणम् ।	१०१३
ग्रहैकत्वाधिकरणम् ।	६९९-७२४

च

चतुर्धाकरणस्य मसार्थताधिकरणम् ।	९८६-९८८
चतुर्धाकरणाधिकरणम् ।	७४३-७४५
चमसहोमेऽध्वर्युर्कृत्कृत्वाधिकरणम् ।	११०८-११०९
चमसाधिकरणम् ।	७२४-७२७
चमसाध्वर्युणां दशस्वनियमाधिकरणम् ।	१०९२
चमसाध्वर्युणां पृथक्त्वाधिकरणम् ।	१०९१
चमसाध्वर्युणां बहुत्वाधिकरणम् ।	१०९१-१०९२
चमसिनां सोमभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	९९९-१०००
चयनस्याग्निसंस्कारार्थताधिकरणम् ।	६१२-६१३
चरोत्पन्नार्थताधिकरणम् ।	६०४-६०६

ज

जज्ञममानाधिकरणम् ।	८६८-८७१
जपादीनां वैदिकवर्माहृत्याधिकरणम् ।	९५५-९५७
जायन्वाधिकरणम् ।	८६८-८७१

त

तपसो यानमानत्वाधिकरणम् ।	१११५-१११६
तृप्तिप्रकाशकमन्त्रस्य मक्षमन्त्रैकवाक्यताधिकरणम् ।	७८५-७८६
तेषामर्थाधिकरणम् ।	६६५-६७०

द

दक्षिणहविर्धानदेशस्यानुवचनार्थताधिकरणम् ।	१०८४-१०८६
दक्षिणादानस्य यजमानकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	१११२
दाक्षायणपञ्चाधिकरणम् ।	११४-११७

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

द्विचिमागाधिकरणम् ।

८९८-८९९

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानमाग्राथताधिकरणम् ।

१०८१-१०८२

दृष्टिनवनोताउपस्य श्येनपयोमान्नर्वर्त्याज्यकार्यार्थताधिकरणम् । ११३६-११३७

देवतासंयोगाभावे यागविधायकत्वाधिकरणम् ।

६०२-६०४

द्रव्यदेवतासंयोगे यागविधायकत्वाधिकरणम् ।

५९७-६०२

द्रव्यविषये, उद्देश्यतावच्छेदकनिरूपणाधिकरणम् ।

६७१-६७२

द्रव्यसंस्काराणामङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ।

११३३

द्वादशाङ्गानामाध्वर्यवत्त्वाधिकरणम् ।

११२२-११२३

ह्यग्नात्तानामुभयप्रयोऽयत्त्वाधिकरणम् ।

११२०

न

नित्यनैमित्तिकयोरसामानविभ्याधिकरणम् ।

१०५६-१०५८

निधीनाधिकरणम् ।

८८९-८९५

नैमित्तिकप्रतिपदादेशत्वार्थाधिकरणम् ।

८९५-८९७

नैमित्तिकसासृष्ट्यादेः प्रवृत्त्यर्थताधिकरणम् ।

१०३२-१०३७

प

परविदिताधिकरणम् ।

८०९-८००

पर्णतादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ।

१०२५-१०२९

पवमानेष्टिषु पवमानेष्ट्यनतिदेशाधिकरणम् ।

१०४०-१०४२

पशुधर्माणामुपकरणाद्गतामश्वीषोमीयमाग्राथताधिकरणम् ।

१०४२-१०५२

पशुमोषाधिकरणम् ।

५९९-५२२

पास्नीवतमक्षणे त्रयस्त्रिंशदोऽनुपलक्षणाधिकरणम् ।

७९४-७९७

पास्नीवतमक्षणे त्वष्टुःपलक्षणाधिकरणम् ।

७९१-७९४

पास्नीवतमक्षणे पूर्वदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ।

७९१-७९३

पार-विताधिकरणम् ।

६०६-६०८

पुनर्युर्ध्वतमक्षणे, इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ।

७८८-७९१

पेवणस्य परविनियोगाधिकरणम् ।

८८१-८८३

पेवणस्य पृथमाग्रदेवत्ववहविनियोगाधिकरणम् ।

८८३-८८९

पेवणानिर्गमम् ।

८८०-८८१

पेवणानिर्गमम् ।

४७३-४८९

पेवणानिर्गमम् ।

८११-८१८

आधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

प्रकरणान्तराधिकरणम् ।

६१३-६१७

प्रकृतुरोदाशादीनां निधानार्थताधिकरणम् ।

११३५-११३६

प्रकृतावपि लघनादेरसर्वार्थताधिकरणम् ।

११३४-११३५

प्रथमोपाधिनेन शेषकर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

९८३

प्रथम्याधिकरणम् ।

८७६-८८०

प्राकृतधर्माणां विहृतावपूर्वधर्मानङ्गत्वाधिकरणम् ।

११३३-११३४

प्रेषप्रेषार्थयोर्भिलकर्तृकत्वाधिकरणम् ।

११२७-११२८

प्रेषस्याऽऽवर्षवत्त्वाधिकरणम् ।

११२९

प्रेषान्तानुवचनेष्वेव प्रेषावरणस्य कर्तृतानियमाधिकरणम् ।

११०६-११०८

प्रोत्साहनपन्त्राणां याम्यन्तर्वाधिकरणम् ।

१११८-१११९

फ.

फलचमसाधिकरणम् ।

१०१६-१०१७

फलसंस्कार्ययोः कर्मभेदकत्वाधिकरणम् ।

११७-११८

ब

बहिर्वादीनामङ्गप्रधानसाधारण्याधिकरणम् ।

१०७३-१०७७

बलाबलाधिकरणम् ।

८२१-८६२

ब्रह्मादीनामुत्पत्तिवत्त्वनियमाधिकरणम् ।

१०९९-११०१

भ

भक्षामुवाकस्य यथाछिह्नं विनियोगाधिकरणम् ।

७८२-७८५

म

मन्त्राणां मुख्यार्थविनियोगाधिकरणम् ।

७४५-७५१

मुख्यप्रतिनिधयोः सामानविध्याधिकरणम् ।

१०५८-१०५९

मुख्यमन्दसदृशप्रतिनिधयोः सामानविध्याधिकरणम् ।

१०५९-१०६०

य

यजमानभिन्नकर्त्रन्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ।

१०८६-१०८९

यजमानसोमधमने, इष्टिप्रधानाधिकरणम् ।

९७१-९७३

यजमानस्य वषट्कारमन्त्रप्रतिपादनाधिकरणम् ।

१०१३-१०१६

यजमानसंस्काराणां प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ।

१०७७-१०७८

यावज्जीवाधिकरणम् ।

६२३-६२१

र

रम्यतराधिकरणम् ।

५७०-७७८

अधिवर्णनामानि

उपरमोपमंहारावेदिनी संख्या

रक्षणाचर्मसाधारण्याधिकरणम् ।

१०५४-१०५५

राजन्यचमसे ब्राह्मणानां मत्स्यनिपादनाधिकरणम् ।

१०२१-१०२४

रेवत्याधिकरणम् ।

६ ५५२-५५३

ल

ल्लिङ्गस्य दुर्भेदप्रमाणोपजीवित्याधिकरणम् ।

७७१-७७३

व

वपनादिसंस्काराणां यानमानत्वाधिकरणम् ।

११११-१११५

वमनाधिकरणम् ।

९६९-९७१

वषट्कर्तुं प्रथमं मत्स्यप्रतिपदनाधिकरणम् ।

१०१०-१०११

वषट्कारनिमित्तकमतान्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ।

१००६-१००८

वानपेयादावभिज्ञस्यैव वाचनाधिकरणम् ।

११२१-११२२

वारणादीनां सर्वयज्ञाङ्गताधिकरणम् ।

७३१-७३८

वारणेष्टुर्वेदिकाश्चदाननिमित्तताधिकरणम् ।

९५७-९६१

वार्त्तध्यानीनामाऽपभागाङ्गताधिकरणम् ।

७३८-७४०

विशिष्टाधानविधेयत्वाधिकरणम् ।

९८८-९९४

वेदमेदेन श्रूयमाणेषु रमोत्पत्तिनिर्णयाधिकरणम् ।

८१५-८१६

वेदोपक्रमविहरणम् ।

८०१-८०९

वैदिकमन्त्रेणानुज्ञादानाधिकरणम् ।

१०१२

वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनाधिकरणम् ।

१०१२

श

शब्दान्नराधिकरणम् ।

४६१-४६७

शमिषुगृह्यत्वाधिकरणम् ।

१०९२-१०९३

शाखा-नगाधिकरणम् ।

६११-६४६

शाखाहरणं दीनं मुमयदोहार्थताधिकरणम् ।

१०५२-१०५३

शेषप्रतिज्ञाधिकरणम् ।

६४७-६५३

शेषत्वनिर्वचनाधिकरणम् ।

६५३-६६०

शेषवस्य सप्तनिर्देशाधिकरणम् ।

६६०-६६४

शरेणाग्नीं प्राशुताद्वेषु नानाकर्तृत्वाधिकरणम् ।

११०९-११११

स

सप्तम्यस्य सप्तम्यस्य द्वौ नियन्त्रणार्थकर्तृत्वाधिकरणम् ।

११०२-११०५

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
समाख्याविनियोगाधिकरणम् ।	८२०-८२१
संख्याधिकरणम् ।	९२२-९२८
संज्ञाधिकरणम् ।	९२८-९३१
संनर्दनाधिकरणम् ।	८७१-८७५
संनिधौ फलादेः कर्मभेदकत्वाभावाधिकरणम् ।	११९-१२०
संवादाधिकरणम् ।	९९१-९९२
सर्वपरिदानाधिकरणम् ।	९४९-९५०
सर्वपृष्ठाया शेषकार्यतन्त्रताधिकरणम् ।	९९६-९९७
सर्वप्रदानाधिकरणम् ।	९७३-९८३
सर्वेभ्यः शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम्	९८४-९८५
सर्वेषामृत्विक्शब्दावाच्यताधिकरणम् ।	१०९४
सर्वेषामेव इयेनीयाव्यवहार्याणां दत्तिनवनीताधिकरणम् ।	११३७-११३९
सवनीयहविषा मासमयत्वाधिकरणम् ।	११३९-११४०
साकंप्रत्यायीगे शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ।	९९४
सामान्यसमाख्यातकर्तृविशेषसमाख्यादिना बाधाधिकरणम् ।	११०६
सूक्तवाकस्य विमर्श विनियोगाधिकरणम् ।	७६५-७७०
सूक्तवाकाधिकरणम् ।	७५९-७६४
सोमविक्रेतुवृत्तेभ्यः पृथक्त्वाधिकरणम् ।	१०९४
सोमे मक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	९९८-९९९
सौत्रामण्या शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ।	९९४-९९५
सौमराधिकरणम् ।	९६३-९७०
सौमिकवेदेद्वप्रधानार्थताधिकरणम् ।	१०७८-१०८०
स्वामिनः सप्तदशत्वाधिकरणम् ।	१०११-११०२

ह

हविष्कृन्मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ।	७६५-७६८
हारियोजने प्रावस्तुतोऽपि मक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००४-१००६
हिरण्यवारणाधिकरणम् ।	९९२-९९५
होतुः करणमन्त्रानुष्ठानाधिकरणम् ।	११२३-११२७
होमाभिपथनिमित्तकमक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००८-१००९

समाप्तं चाधिकरणवर्णानुक्रममूर्चीपत्रम् ।

===

[१] सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥ पू०

अनारभ्य किंचिदुच्यते । यस्य खादिरः सुत्रो भवति स च्छन्दसा-
मेव रसेनावधति । सरसा अस्याऽऽद्भुतयो भवन्ति । यस्य पर्णमधो
जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति, इत्येवमादि । तत्र संदेहः । किं,
खादिरत्वा सुत्रे, पालाशत्वा जुह्वां, प्रकृतौ निविशत उत प्रकृतौ विकृतौ
चेति । किं प्राप्तम् । सर्वार्थमप्रकरणात् । प्रकृतिविकृत्यर्थमेवंजातीय-
कम् । कुतः । अप्रकरणात् । न कस्यचित्प्रकरणे ध्रुयन्ते । तानि
वाक्येन सर्वत्र भवेयुरिति ॥ १ ॥

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् ॥ २ ॥ सि०

प्रकृतौ वा निविशेरन्नानारभ्याधीतानि पात्राणि । कुतः । अद्विरु-
क्तत्वात् । एवमद्विरुक्तं भविष्यतीति । द्विरुक्ततायां को दोषः । असंभव
इति ह्यमः । यदि प्रकृतौ विकृतौ च भवति, अस्ति तत्, प्रकृतौ प्रकृतौ

इदानीमनारभ्याधीतानां प्रकृतिविरुद्धसंयुक्तानां प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रकृति-
प्रकरणसंबन्ध उत सर्वार्थत्वमिति विचारः । तत्र ध्रुत्वाविपदकाभावेऽप्यश्वप्रतिप्रदेष्टि-
वत्क्रतुसंबन्धो योजयितव्यः । सुवाद्युद्देशेन हि, अत्र खादिरत्वादीनि विधीयन्ते । ते
च सुवादयः 'सुवेणावधति' 'सुवेणाऽऽघारमाधारयति' 'सुवेण पार्वणौ जुहोति'
'जुह्वा जुहोति' इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्माङ्गत्वेन प्रतिपादिताः । तत्संश्लिष्टत्वेन चोप-
नीतमात्राण्येव खादिरत्वादीनि सुवासंस्पर्शना क्रतुव्यर्थभावेन गृह्यन्ते । न हि तेषां
साम्यत्फलमस्तीति चतुर्थे वक्ष्यामः । न च निर्यापाराज्यातिविशेषात्फलोत्पत्तिरवश्यते ।
न च व्यापारसंबन्धननानार्था काचित्क्रिया प्रस्तुता दृश्यते । नापि वाक्योपात्ता । न
चात्र सुवादिविधीयते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः सुवाद्यनुवादेन विधीयमानानां खादि-
रत्वादीनां सुवादिरूपत्वेऽन्यथाऽप्युपपन्नमात्रेऽनर्थकं विधानमिति तदुपपन्नमित्यर्थ-
संबन्धो विज्ञायते । तन्नानारभ्यवादत्वादेव सुवादिसंबन्धस्य प्रकृतिविकृत्यविशेषात्स-
र्वार्थत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

सर्वविधीनामप्रारम्भविषयत्वाच्च प्रमाणान्तरेण प्राप्तिर्नास्ति तत्र खादिरत्वाद्युद्देशः ।
प्रकृतौ च न कुतश्चिन्नास्ति । विकृतिप्वहान्तरार्थमवश्यवत्प्रतीयेनातिदेशेन खादि-

चेदस्ति, चोदकेनैव विकृतिं प्राप्नोति । ततो नानारभ्यविधिमाका-
ङ्क्षति । तस्मादनकाङ्क्षितत्वादनारभ्यविधिर्न तत्र विदधाति । तेन
भूमः प्रकृत्यर्थ एवेति ॥ २ ॥

तद्वजं तु वचनप्राप्ते ॥ ३ ॥

अप्रकरणात्मकृतिविकृत्यर्थमेवेत्युच्यते । यत्तु, चोदकेन प्राप्नो-
तीति । अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । तस्मादनार-
भ्यविधिर्वजं चोदकः प्रापयिष्यति । अनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण
सुवे स्वादिरता, चोदकवाक्येनाऽऽनुमानिकेन विकृतौ । आनुमानिकाच्च
प्रत्यक्षं बलवत् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ३ ॥

दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥

यद्यनारभ्यविधिचोदकादलीयान्, अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चो-
दकमाकाङ्क्षति । निराकाङ्क्षे विकृते कर्मणि चोदको नैव प्राप्नोति ।
तत्र प्रयाजादीनां दर्शनं निरोपयते । दृश्यन्ते च प्रयाजादयः कश्चित्,
प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति, इति । अथ चोदको बलीयांस्तत्र
एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ४ ॥

न चोदनैकार्थत्वात् ॥ ५ ॥

न प्रकृत्यर्थः सर्वार्थ इति भूमः । अपकरणे समाम्नानात् । यदुक्तमनार-

रत्वाद्यपि प्राप्नोतीति नोपदेशमपेक्षते । तेन द्विरुक्तस्यासंभव इत्याह । तत्र द्विरुक्त-
त्वाद्विरुक्तत्वाद्वा ममेति सूत्रम् ॥ २ ॥

प्राप्तेरिति वा पाठः । सत्यं द्विरुक्तत्वमन्याय्यं, तत्र कुत एतदतिदेशप्राप्तत्वादुप-
देशो विहन्यते, न पुनरपदेशसिद्धमतिदेश एव प्रापयेदिति । युक्तं च पदार्थविप्रकर्षा-
दतिदेशो न स्यात् । संनिवर्णान्तु पूर्वतरप्रवृत्तोपदेशाश्रयणम् । अयोच्येत, सामान्य-
विषयत्वादुपदेशो दुर्बल इति । तदतिदेशोऽपि सर्वाङ्गविषयत्वादविशिष्टम् । तस्मात्स-
र्वार्थोऽनारभ्यवाद इति ॥ ३ ॥

स्थिताया प्रतिज्ञाया चोदयति । यद्यतिदेशादुपदेशो बलवानेवं सति तेनैवोपदेशेना-
वस्तुत्वात्तदतिदेशो नैव स्यात् । कुतः । शक्नोति हि प्रकृतिविकृतिसाधारणं स्वादिरत्वं
प्राप्तोपपन्नमावने दृष्टशक्तित्वाद्विकृतिं मिष्टाकाङ्क्षितुम् । तन्मध्य प्रयाजादिदर्शनं
विरह्यते । तस्मादतिदेशविनिर्मुक्त्या प्रकृत्यावेव निवेशो युक्त इति ॥ ४ ॥

नैतावता शक्यं सर्वार्थत्वं व्यावर्तयितुम् । न ह्येकस्मिन्प्रतिदेशो नाधितः सर्वत्रैव
प्राप्तिर्ने भवति । तद्यथा श्वरेः कुष्ठेषु निवर्तितेऽपि न प्रयाजादयो निवर्त्यन्ते ।

भ्यविधिना निराकाङ्क्षस्य न चोदक इति । तत्रोपपद्यते । न ह्यनारभ्य-
विधिभ्योदनां निराकाङ्क्षी करोति । प्राप्तं हि चोदकेन सुखे खादिरता-
नारभ्यविधिना श्रवणा विधातुम् । असति चोदकेऽनारभ्यविधिरपि
नास्ति । न चानारभ्यविधिः सुखं प्रापयति, तस्य च खादिरताम् ।
कृतः । चोदनेकाध्यात् । एकार्थं हि चोदना, यस्य खादिरः सुखो
भवति, इति । न चात्र सुखः खादिरता चोभयं विधीयते । सुखस्य
सतः खादिरतामेव शब्द आह । स च चोदकेन प्राप्तः । तस्मादास्ति
चोदकः । स ह्यनारभ्यविधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वाच्च वर्जयित्वाऽप्यं
प्रापयति । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ५ ॥

उत्पत्तिरिति चेत् ॥ ६ ॥

इति चेत्प्रश्नसि, उत्पत्तिरेषां प्रकृतिविधिभिस्तुल्या, प्रकृतावज्ञानि
संक्षेपेण विस्तरेण चोदयन्ते । पञ्च प्रयाजान्यजति इति संक्षेपेण ।
समिधौ यजति इत्येवमादिना विस्तरेण । इहापि यस्य खादिरः सुखो
भवति, इत्येवमादिर्विस्तरः, यस्यैवंरूपाः सुख इति संक्षेपः । एवं-
रूपः प्रकृतौ विधिर्दृष्टः, अप्रमत्त्येवंरूपः । तस्मात्प्राकृत इति सामान्यतो
दृष्टानुमानम् । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिरिति ॥ ६ ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥

नैतदेवम् । न ह्येवं जातीयकं सामान्यतो दृष्टं साधकं भवति ।

समानविषयमात्रे हि बाधो विज्ञायते । तेन खादिरत्वादिसाप्त्यंशमात्रादतिदेशो निव-
र्तते । न च खादिरत्वमक्रियामकत्वाच्छङ्कोति विकृतिं निराकाङ्क्षीकुरुम् । युगपच्च
प्रकृतिविकृतयोः प्रवर्तमानमशक्यं बलतोषकारत्वेन निरूपयितुम् । साकाङ्क्षं तु
तत्, सुखमाप्त्यभावात् । न चातिदेशाम्यनुज्ञामन्तरेण सुखप्राप्तिः संभवति । न चैत-
द्वाक्यं सुखस्यापि विधाधकम् । प्रधानक्रियानुषादने सति विशिष्टविधानेऽनुपपद्यमाने
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मादनारभ्यवादविधिप्राप्तिं सुखस्य खादिरत्वे तद्वर्ज्यतिदेशः
कल्पयितव्यः ॥ ७ ॥

अत्र तार्किकः कश्चिदाह प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः संक्षेपविस्ताराम्नां विधीयमानत्वा-
त्प्रयानाविवदिति ॥ ८ ॥

न तावदीदृशेऽप्यनुमानस्य गतिरित्युक्तम् । अपि चानुमानमप्येतन्न भवति ।

१ चोदयन्त इति पा० । २ यस्यैवंरूपः सुख इति पा० । ३ ईदृशेऽर्थे—शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे
इत्यर्थः । ४ उत्पत्तिरिति—सकृपादे प्रत्यक्षपक्षे श्रौतार्थात्किं । ५ तस्माददृष्टपूर्वत्वात्केनचिद्वस्तुना सह ।
यमेव नानुमेयत्वमप्याभादनवस्तुवत् ॥ ९ ॥ इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

केवलमत्र प्राकृतविधिसारूप्यं, न तु प्रकृतावेवज्ञवतीति प्रमाणमस्ति ।
 अपि च विकृतावपि संक्षेपविस्तराभ्यामङ्गानि विधीयन्ते । तिस्र
 आहुतीर्जुहोति, इति संक्षेपः । आमनमस्यामनस्य देवा इति विस्तरः ।
 अनो वैकृतैरप्यनारभ्यविधयस्तुल्याः । तस्मादयमहेतुः, प्रकृति-
 निवेशस्य ॥ ७ ॥

चोदनार्थकात्स्न्यात् मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

तुशब्दः पक्षं ध्यावर्तयति । न सर्वाण्यनारभ्यविधिः । प्रकृत्यर्थः
 स इति द्रुमः । कुतः । चोदनार्थकात्स्न्यात् । कृत्स्नं चोदकः प्रापयति,
 नानारभ्यविधिना वैकृतमपूर्वं निराकाङ्क्षम् । पात्राणां हि तद्वाक्येन,

अनैकान्तिकत्वात् । विकृतावपि संक्षेपविस्तराभ्यां विधिरुपलभ्यते । तत्रैतत्स्यात् ।
 एकेन विहितत्वात्संक्षेपविस्तरयोरन्यतरो नैव विधायक इति । तदपि प्रकृतौ तुल्य-
 मिति हेतोरसिद्धता । तेनावश्यं विध्यनुवादमिरपेक्षं संक्षेपविस्तरामिधानमात्रं हेतुर्व-
 क्षण्यः । स चानैकान्तिक इत्युक्तम् । एवं वा । स्वगोत्रेण सूत्रद्वयं गमयितव्यम् ।
 इति चेत्—तत्सर्वार्थत्वं पश्यसि, तदयुक्तम् । यत्र हि पात्राणां विनियोगोत्पत्तिस्तत्र
 सदङ्गं जातिविधातुं शक्यते । न च विकृतादुत्पत्तिः । अतः पात्रशून्यायां तस्याम-
 शक्या जातिविधातुम् । प्राप्तिवैषम्यात् । यदि हि प्रकृतिविकृतयोस्तुल्यवत्पात्राणि प्राप्नु-
 युस्ततः सर्वाभ्योद्देशेन जातिविधानमवकल्पेत । न त्वेषम् । तस्मात्प्रकृत्यर्थतैव युक्तेति ।
 तत्रोत्तरं 'न तुल्यत्वात्' इति । सर्वथाऽनारभ्यवादः प्राप्तिमपेक्षते । तत्र या चोद-
 देशेन प्राप्त्यर्था जातिदेशेन प्राप्तिः सा सर्वाऽपि प्राप्तित्वेन दृश्या । यद्यप्युपदेशातिदे-
 शयोः संनिर्वर्षविप्रकर्षा विद्येते तथाऽपि तौ स्वविषय एव बलाबलं कुरुतो नानारभ्य-
 पादेन सह । अनारभ्यवादो हि पात्रद्वारेण क्रतुगामित्वादिप्रवृत्तरः । तस्मात्सर्वार्थः ।
 तद्वर्जं जातिदेशः ॥ ७ ॥

'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्येतदेव न्याय्यम् । यत्तु तद्वर्जं यापयिष्यतीति । तद-
 युक्तम् । कुतः ।

वर्तेत यदि भेदेन प्रकृत्यङ्केषु चोदकः ।

तत एवं भवेदेषु युगपत्तु प्रवर्तते ॥

पदार्थातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षे वा तद्वेदान्कदाचिद्भेदो भवेत् । यागगतस्र-
 व्यापारोऽतिदिश्यते इति दशमे वक्ष्यामः । स च निरवयवत्वाद्युगपदति-
 दिश्यते । अनेन चाऽऽप्तसिद्धयर्थं युगपदेव प्रयानाद्यपूर्वाणि गृह्यन्ते । तैश्च प्रया-
 नादयः । प्रयानादिमिरपि स्वशास्त्राणि । तेन प्रकृतिवदिस्थेर्वरूपस्यातिदेशस्यैकत्वा-

न यागानाम् । यागाद्योदनालिङ्गसंयोगात्प्रकृतिमपेक्षन्ते, तथा सदे-
कवाक्यतां यान्ति । प्राकृताश्च ताञ्छन्नुवन्ति निराकाङ्क्षीकर्तुः,
नानारभ्यविधयः । तस्मादवश्यं चोदक उत्पादयितव्यः । स
चेदुत्पाद्यते, नार्योऽनारभ्यविधिना । न चासौ प्रकरणादीनामभावात्प्र-
वर्तमानोऽपि वैकृतेन यागेन संबध्येत । तस्माद्वैकृतेन कर्मणा नाना-
रभ्यविधिः संबध्यते । न तस्य वैकृतस्य मुख्यस्थानारभ्यविधिर्वाक्य-
शेषः । प्रकृतौ वेति विप्रतिपेधे, चोदकसामर्थ्यात्प्राकृते वाक्यशेषे
प्राप्तेऽनारभ्यविधिर्न भविष्यति । तस्मादनारभ्यविधिः प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

[२] प्रकरणविशेषात्तु विवृतौ विरोधि स्यात् ॥ ९ ॥ सि० ;

अनारभ्य किंचित्, सामिधेनीनां परिमाणयाम्नातं, सप्तदश सा-
मिधेनीरनुभूयात्, इति । तत्र संदेशः । किमेतत्प्रकृतापुत्र विवृताविति ।

तत्सर्वज्ञेष्वाविशिष्टस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा, नैकदेशेषु । शौरसि कुशाः प्राप्ता एव
बाध्यन्त इत्युक्तं बलीबलाधिकरणे । तद्यदि तावदनारभ्यवादानुरोधेन स्वादिरत्वादिवि-
षयेऽतिदेशः परित्यज्यते तत एवाङ्गान्तरेष्वर्थाणि सर्वनिवृत्तिप्रसङ्गाः । तत्र शौर्कम् ।
अप केवाचित्प्राकृतामामनुरोधेन तद्विषयोऽतिदेशः प्रमाणं क्रियते, ततः स्वादिरत्वादि-
प्राप्तिरप्यविशिष्टेति स्फुटं द्विरुक्तत्वं प्राप्नोति । यागगतव्यापारापेक्षित्वाच्च स्वप्रकरणा-
ज्ञानमप्यतिक्रम्य विवृतयः प्राकृतं तावदगृह्णन्तीति सर्वत्र त्वादिष्यामः । तेनाप्य-
नारभ्यवादादतिदेशप्राप्तेः प्राप्यम् । अवश्यं च प्रकृतिषु सुवादिप्राप्तिरपेक्षितव्या ।
यावता च यत्र न सुवादयः प्राप्नुवन्ति तावता स्वादिरत्वादयोऽपीति नोपदेशविषयत्वं
घटते । न चैषा क्रतुसंन्यो विस्पष्टः । सोऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्या सुवादिद्वारेण वरूपवि-
ज्ज्वा । 'सर्वार्थस्वादि' च प्रकृतिसम्बन्धं तत्पदमुख्यप्रसङ्गति । तेन च संरक्षितं आन्तरिक्ये
विवृतिसंन्यो निष्प्रमाणकः । प्रमाणवत्सरो ह्यतिदेशेन क्रतुसंन्यः । येषां तु क्रतुसंन्य
एव प्रत्यस्तस्तेऽनारभ्यवादा अपि सर्वार्था एव । यथा 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्धन-
मन्वायतः' इत्येवमादयः । तस्मात्स्वादिरत्वादि प्रकृत्यर्थमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

(इति—पर्णतादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ १ ॥)

अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्व्याधिकरणेनैव सामिधेनीसप्तदशानारभ्यवादस्य प्रकृ-

किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेन प्रकृताविति प्राप्तम् । प्रकृतौ च पाञ्च-
दश्यमात्रात्, तेन विकल्प इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । विकृता-
वेवंजातीयको विधिः स्यात् । कस्मात् । प्रकृतेः पाञ्चदश्येन निराका-
ङ्क्षत्वात् । ननु विकल्पो भविष्यतीत्युक्तम् । प्रकरणविशेषात्पाञ्च-
दश्येन न विकल्पः । विषयशासनात् । विकृतौ त्वानुमानिकं पाञ्च-
दश्यं बाधित्वाऽनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण साप्तदश्यं निवेक्ष्यते ।
आदिक्तं चैतत्प्रयोगवचनमुपसंहरिष्यति । तस्मादेवंजातीयकं विकृ-
त्यर्थम् ॥ ९ ॥

त्यर्थमेव, प्रकरणाधीनेन पाञ्चदश्येन सह विकल्प इति विशेषाशङ्कां निवर्तयति । कथं
पुनः प्राकरणिकेन विशेषविधिना सहास्यवच्छेदस्य विकल्पोऽभिधीयते । आह ।

तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराकिया ।

प्रत्यक्षो यत्र संवन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥

दृश्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति न दुर्बलप्रमाणकः । न च क्रतुप्रयोगा-
दन्यत्र सामिधेन्यो विद्यन्ते । तस्मात्क्रतुप्रयोगप्राप्तिस्तुल्या । ततश्च किं प्रकरणमधिकं
करिष्यति । द्वयोस्तुल्यवच्छेदोः प्रमाणयोर्विशेषे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्तव्यः ।
न च प्रकरणं बाध्याल्लवत्तरम् । अतो यावत्प्रकरणव्यापारो नैव भवति तावद्बाध-
द्वयेन तुल्यवच्छेदेन विवक्ष्योऽवधार्यते । तेन न्यूनबलं यद्यपि प्रकरणसहस्रमपि च सहा-
यी भवति तथाऽपि न तदनुरोधः कर्तव्यः । तस्मात्प्रकृत्यर्थं साप्तदश्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ।

तुल्यो यद्यपि संवन्धः सामिधेनीः प्रतीयते ।

तथाऽपि क्रतुसंभन्धवैषम्यात् विकल्पते ॥

सामिधेनीरूपप्रयुक्तत्वेऽनर्धिका संरयेत्यवश्यं यागात्पूर्वसाधनत्वकारितः संव-
न्धोऽमुपगन्तव्यः । न च यागात्पूर्वसाधनत्वं प्रकरणादृते दृष्टार्थितुं शक्यते
इति नवमे ब्रूयामः । तेन प्रकरणानुग्रहविशेषात्पाञ्चदश्यमपूर्वसंभन्धप्रमाणप्रत्या-
सत्तेर्वक्ष्यते । विधिरपि हि पूर्व प्रयोजनवति पुरुषं नियुक्ते । साप्तदश्याच्च पाञ्च-
दश्यं श्रीप्रतरं प्रयोजनवदवधार्यते इति विधिकाञ्चैषम्यादतुल्यवच्छेदम् । अपि
च, क्रतुमविगुणं कर्तुं पुरुषः भवति न सामिधेनीः । कत्वज्ञत्वे च साप्तदश्यस्य
न किञ्चित्कृत्वादि प्रमाणमुपलभामहे, यथा पाञ्चदश्यस्य प्रकरणम् । तस्मादेतत्पाञ्च-
दश्यं सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रकरणभ्यामवधार्यते । साप्तदश्यं तु केवलं

सामिधेन्यर्थमेव । तस्येदानीमानर्थव्यपारिहाराय सादिरत्वादिवत्कतुसंबन्धः कल्प्यते, यदि स्वसौ प्रतीच्छेत् । न स्वसौ संख्यान्तरावरुद्धः, सन्मतीच्छति । तत्र सामिधेनीनामुपपत्त्याऽप्यवैशुण्यं भवति । क्रतोः पुनः पाञ्चदशयेन । न तत्र कांस्यमोजिवदमुस्येऽप्यविरोधः स्मात्किमङ्ग पुनर्थवाद्गुणविरोध एव स्पष्टः । तस्मात्कत्ववष्टम्पदार्पितेन पाञ्चदशेनोत्कालितं साप्तदश्यम् । क्रिष्टेन यावदतिदेशेन पाञ्चदश्यं (नैव) विकृतीः प्राप्नोति तावदौपदेशिकेन साप्तदश्येन प्रथमतरावरुद्धत्वात्साभ्यो निराकृतं केवलप्रकृतिविषयत्वेनैवावधार्यत इति व्यवस्थायामुक्त्यामुच्यते—

न साप्तदश्यं बलवद्विकृतिष्वौपदेशिकम् ।

अनारम्भविधेस्तादृक् सामिधेन्यङ्गतां गतम् ॥

विकृतीनां तु नास्त्वेवं प्रमाणं तत्परिग्रहे ।

अतिदेशेन हि प्राप्तिः पाञ्चदश्यस्य तावपि ॥

यथा प्रकरणप्राप्तं प्रकृतौ बलवत्तरम् ।

तथाऽतिदेशविकृतं कत्वङ्गं विकृतिष्वपि ॥

न च सामिधेनीष्वनतिदिष्टासु तद्द्वारेण साप्तदश्यं विकृतीरनुमवेष्टुं शक्नोति । यदा तु सामिधेन्योऽतिदेशेन प्राप्स्यन्ते तदा पाञ्चदश्यमपि बलवन्तोत्पत्तिरसंभवं तादृशेन सह पूर्वतरमाक्रम्य प्रकृताविव साप्तदश्यवाचकं भविष्यति । तस्मात्तास्वेव पशुमित्रविन्दाञ्जर-वरुणादौ साप्तदश्यं प्रकरणाविहितं तास्वेव तदतिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यवाचनेन निविशते ।

नानारम्भविधिप्राप्त्या सर्वास्वेव भविष्यति ।

पशवादिष्यतिरिक्तासु पाञ्चदशेन बाधनात् ॥

स्वाङ्गेन पाञ्चदशेन व्याप्तास्ता ह्यतिदेशतः ।

विहितं सामिधेन्यङ्गं साप्तदश्यं न गृह्यते ॥

एवं च देशमेऽप्येतद्विविक्तं स्यापदिष्यते ।

तेन नेतद्व्याप्तीत्यं सर्वत्र बलवत्तरम् ॥

सूत्रकारोऽपि विकृतौ विरोधीति यदमनीत् ।

प्रकृतौ नेतदस्तीति वदेतावद्विवक्षया ॥

सामिधेनीः प्रति प्राप्तिस्तुल्या वाक्येन यथापि ।

विशेषः पाञ्चदश्यस्य क्रतौ प्रकरणेन तु ॥

- [३] नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोग-
विशेषात् ॥ १० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराभ्यासः, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्, इति ।
तथाऽग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यूपं प्रकृत्य, वैल्यो ब्रह्मवर्चसकामेन कर्तव्य
इति । एवजातीयेषु सदेहः । किं प्रकृतौ निवेशो विकृतौ वेति ।
किं मासम् । विकृतविविती प्रकृतिरन्येन पात्रेण यूपेन च निराकाङ्क्षा ।

अनो यद्यपि दीर्घस्य वाक्यात्प्रकरणस्य न ।

तथाऽपि विषयान्यत्वात्प्रकृतौ तद्विनियोजकम् ॥

समानविषयत्वे हि वाक्यात्तदुर्बलं मनम् ।

अनौ त्वप्रतिपक्षत्वाच्च तद्व्याख्येन बाध्यते ॥

विशेषध्यायमेवास्य यदसाधारणं क्रतोः ।

सामिधेनीषु ह्यस्यत्वे शेषत्वे वाक्यकाङ्क्षिते ॥

अनु प्रत्यसमानत्वात्साप्तदश्यस्य बाधकम् ।

न ध्रुत्याद्युपदेशेन नानिदेशेन तस्य तु ॥

एव च प्रकृतत्वेन त्वाच्चदश्य प्रतिष्ठितम् ।

विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुन श्रुतिः ॥ ९ ॥

(इति-अनारम्भाधीतसाप्तदश्यस्य प्रकृतवनिवेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

यद्वेद्यादिनिमित्तेन साप्तदश्यं विधीयते ।

तत्तु स्यात्प्रकृतत्वेन पाञ्चदश्यस्य बाधकम् ॥

तस्य प्रकरणं तुल्यं प्रकृतौ विनियोजकम् ।

निमित्तेन तु सम्बन्धान्तित्यात्तद्व्यवहृतम् ॥

पाञ्चदश्यमवाधित्वा ह्यात्मानं न लभेत तत् ।

इन्द्रेण तेन सर्वेषु प्रयोगेषु श्रुतं हि तत् ॥

साप्तदश्यविधानं तु प्रयोगे वैश्यकर्तृके ।

अवाधेनापि तस्याऽऽत्मा पाञ्चदश्येन लभ्यते ॥

प्रयोगा सन्ति तस्यान्ये विप्ररान-पकर्तृकाः ।

साप्तदश्यमवाधित्वा येष्वत्मा तेन लभ्यते ॥

अन्यथा शक्तिवैषम्ये विकृत्यो न मनस्तयोः ।

समुच्चयोऽपि नैकार्थ्यात्सामिधेनीषु युज्यते ॥

नैकत्रैकेन संख्याताः संख्यायन्ते परेण ताः ।
 नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्याऽयकल्पते ॥
 पौर्वापर्ये यथा पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम् ।
 काम्यनैमित्तिकस्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम् ॥
 असंज्ञाविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते ।
 नैमित्तिकं तु तद्व्याप्तविषयत्वाद्विरूप्यते ॥
 तेनैकविषयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम् ।
 विरोधाद्यौगपद्यात् न विवक्ष्यप्रसङ्गनम् ॥
 किं च प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते ।
 नैमित्तिकं विशेषे तु तस्मात्तद्व्यवहारम् ॥
 नित्यमङ्गं च दूरस्यप्रधानपूर्वोदितम् ।
 क्रियते तत्प्रमाणं च परं प्रकरणं मतम् ॥
 काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपात्तं प्रयोगनम् ।
 अतः शीघ्रं प्रयुक्तत्वानित्यात्ते बलवत्तराः ॥
 आसन्नपुरुषार्थत्वादिप्रकृतफलात्तथा ।
 बलवच्छीघ्रकारित्वात्काम्यं नैमित्तिकमपि ॥
 द्युरयैव पुरुषार्थे हि शीघ्रं कर्ता प्रवर्तते ।
 नैमित्तिके हि दूरस्थे विरेणासौ प्रवर्तते ॥
 नैमित्तिके श्रुते यच्च काम्यमेव विचारितम् ।
 तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वादविरोधात्परस्परम् ॥
 पूर्वाधिकरणेनैव पूर्वपक्षोऽत्र सूत्रितः ।
 नित्यस्यास्ति विशेषो हि काम्यात्मकरणे यतः ॥
 यमसः खादिरत्वं च कत्वर्चं हि विधीयते ।
 भैल्वगोदोहनादीनां काम्यत्वात्पुरुषार्थता ॥
 माध्येत फललोभेन नित्यं काम्येन तत्र चेत् ।
 पश्यतो यधु दुर्बुद्धेर्निनिपातस्ततो भवेत् ॥

१ युत इति— नैमित्तिकं तु प्रकृतौ १ इत्यधिकरणमून इति शेषः । २ विचारितमिति
आशङ्क्यरिति शेषः ।

एवं प्राप्ते द्रुमः । प्रकृतौ नैमित्तिकं निविद्यते । निमित्तसंयोगेन विधा-
नात् । खादिरपालाशरौहितका अविशेषेणोक्ताः, चमसश्च । गोदोहनं
चैल्वश्च विशेषविहितौ । विशेषविधिना चाविशेषविधिर्बाध्यते । प्रकरणं
सामान्यं, निमित्तसंयोगो विशेषः । सामान्येन यत्प्राप्नोति तत्परोक्षं

क्रत्वर्थाङ्गप्रहाणे हि नश्येत्तस्य क्रतोः फलम् ।
गुणाच्च न फलं सिध्येद्विगुणं कतुमाश्रितात् ॥
आश्रयस्तादृशो हीष्टो यादृशः प्रकृतः कतुः ।
खादिरत्वादिभिर्नैमित्तिकैश्चासी प्रतीयते ॥
ततश्चानवरुद्धत्वात्काम्यस्य विकृतिर्गतिः ।
अस्ति स्वार्थे विशेषो हि क्रतोः प्रकरणं प्रति ॥
तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथंचन ।
इतिकर्तव्यतार्थित्वासंयुक्तं हि न गृह्यते ॥
तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद्बलवत्तरम् ।
न हि प्रकरणं तस्य विनियोगसमं मतम् ॥
क्रत्वर्थस्याऽऽश्रयोऽप्यस्य स्वार्थरुद्धो न लभ्यते ।
पूर्वाधिकरणन्यायस्तस्मात्रैमित्तिकेष्वपि ॥

इति प्राप्ति उच्यते—

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्तते नित्यवाचया ।
हेतवोऽत्र त्रयः पूर्वा व्याख्याता एव संमताः ॥
असंयोगादबाधेन संयोगोऽस्य विशिष्यते ।
दुनः कर्तृविशिष्टस्य प्रयोगस्य परिग्रहात् ॥
साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिणः ।
एवं सिद्धे बलीयस्त्वे निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥
नत्वपुरुषार्थयोग्यत्वः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ।
न युक्तो न विरोधोऽस्ति भिन्नगोचरयोस्तयोः ॥
अतश्च पुरुषार्थत्वात्पृथक् प्रणयनक्रिया ।
प्राप्नोति चमसेनैव क्रत्वपूर्वस्य साधनात् ॥
न साधयति पश्वादीन् क्रत्वर्थश्चमसो यथा ।
गोदोहनं तथाऽन्यार्थं न क्रत्वर्थस्य साधनम् ॥

लक्षणया । यत्तु विज्ञेयेण, तत्प्रत्यक्षं श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणया वली-
यसी, प्रत्यक्षं च परोक्षम् । तस्मात्प्रकृतावेव स्यात् ॥ १० ॥

न चोपयार्थता तस्य वाक्यभेदप्रसङ्गनात् ।
विधिर्नास्त्येकवाक्यत्वे फलप्रणयने प्रति ॥
अन्या हि वचनव्यक्तिः फलोद्देशेन तद्विधौ ।
अन्या प्रणयनोद्देशे तस्मान्न द्वयसंभवः ॥
आप्तसाप्तमये चेष्टा विप्रकृष्टेन संगतिः ।
युगपत्तेन न स्यातां संभवासंभवावुभौ ॥
नातः कर्मिपदाक्षेपात्तास्य प्रणयने विधिः ।
अविधानादशेषत्वात् शेषान्तरवाचनम् ॥
अवाचाक्षमसोऽवश्यं कर्तव्यश्च कर्तुं प्रति ।
न चान्यस्यावकाशोऽस्ति फलार्थेऽन्येन साधिते ॥
तेन प्रणयनाभ्यासः कार्यः काम्यगुणं प्रति ।
यथेन्द्रवायुदेवत्ये ग्रहे मित्राद्यसंभवात् ।
मित्रं मित्रादिदेवत्यं ग्रहाभ्यासान्तरं विधेः ।
एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्भवेत् ॥
द्वयोरेवमवैगुण्यं फलोक्त्य स्यात्फलस्य च ।
न हि स्वसाधनत्यागादन्यसाधनसाधितेः ॥
कर्मभिः साध्यते स्वार्थक्षोदनामिरुक्षितः ।
उच्यते, यो गुणः काम्यः फलार्थेन न गृह्यते ॥
फलार्थं कर्म गृह्णाति स एव स्वार्थसिद्धये ।
निर्व्यापारो गुणः कर्म न साधयेति कश्चन ॥
करणत्वं न तस्यास्ति निष्क्रियस्य फलं प्रति ।
तेनावश्यं क्रिया कश्चित् प्राप्ता या सप्रमाणिक्य ॥
सा च प्रकरणेनास्मै दत्ता प्रणयनात्मिका ।
तस्यां च चमसः पूर्वप्राप्तोऽन्यो विद्यते गुणः ॥
तदभावादशक्यश्च विधिर्गोदोहनादिनः ।
गोदोहनाद्यभाषित्वा यथाऽसौ विहितस्तथा ॥

१ अतिपदेति— गोदोहनेन पशुव्याप्तस्य 'हृत्वेन' अतिपदप्रतिगम्यादप्यलपदवैयर्थ्यपरि-
हार्यं पर्याप्तैर्नैव गोदोहविधयत्यावगतेनैव पुनः प्रणयनोद्देशेन विधिः संभवतीत्याशयः ।

तदवाधेन नैवेह तस्य कश्चिद्विधिः श्रुतः ।
 काम्येन गृह्यमाणा च क्रिया प्रणयनात्मिका ॥
 विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणं नोपजीवितुम् ।
 क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे गुणः ॥
 करणे तस्य दोषः स्यान्निषिद्धस्येव संगतौ ।

मिश्रप्रयोजनोऽपि हि काम्यो गुणोऽवान्तरकार्यकत्वाद्विरोधिगुणान्तरज्ञानविध्यात्वा-
 वधारणसमर्थः । तथा हि—

प्राप्तकृत्वा क्रतोः सिद्धिं काम्यो हि कुरुते गुणः ।
 गृह्णन्ति न च सिद्धार्थाः क्रतवः स्वगुणं तदा ॥
 सर्वस्यैव हि कार्यार्थः स्वगुणग्रहणादरः ।
 अन्यार्थगुणासिद्धे तु कार्येऽस्य स्वगुणेन किम् ॥
 हविःसंयवनार्थानामेषां प्रणयनं हि यत् ।
 तद्गृहीत्वा गुणः काम्यः प्रयुङ्क्ते न क्रियान्तरम् ॥
 ततश्चाम्य प्रयोगस्य नैवाङ्गं चमसो मतः ।
 तदग्रहे कुतोऽर्थेन वैगुण्येन क्रियेत सः ॥
 तेन प्रणयनाभ्यासः क्रत्वर्थोऽपि न विद्यते ।
 निष्फलत्वादतो बाधः प्रयोगात्कर्मणः सकृत् ॥

तथा प्रणयनमपि निर्वर्त्यमानमेव गोदोहनस्याऽऽश्रयत्वं प्रतिपद्यते नान्येषेति पशु-
 कामप्रयोगेऽन्यार्थेन सती गोदोहनेन निर्वर्तितत्वाच्च चमसमुपसंगृह्णाति । कार्यार्थं हि
 सर्वत्र साधनग्रहणं न स्वरूपमात्रसंभारवर्त्यम् । तत्र यथैव प्रसङ्गलक्षणेऽन्यार्थिरेवाङ्गैरुप-
 क्रियमाणाः पशुपुरोडाशादयो न स्वाङ्गान्युपसंगृह्णन्ति । न तद्वान्या किञ्चिद्वैगुण्यं
 भवति । तथाऽत्र चमसहान्या नेति द्रष्टव्यम् । उत्पत्तिप्राप्तमपि विध्यनुपसंगृहीतं नैवाङ्गं
 भवति । न चानङ्गमगृह्णतो दोषः । सुतरां वा न तदग्रहणे वैगुण्यप्रसङ्गः । न च
 सिद्धस्य प्रधानस्य प्रणयनस्य गुणानुरोधेनाऽऽवृत्तिः । न चैकान्तेन चमसः प्रणयनस्या-

१ प्रसङ्गोक्तिः—अन्यत उपकारकामप्रयुक्तद्वयाननुष्ठानं प्रसङ्गः । पशुयागार्थमनुष्ठीयमानैः प्रया-
 नादिभिरङ्गैस्तन्मन्त्रपातिपशुपुरोडाशादेरुपकारकत्वात् पुनस्तदर्थमनुष्ठानमिति यावत् । २ आदि-
 पदेन 'अग्नीषोमोयस्य पुरोडाशमनु देवमुवा हवीषि निर्वपति' इति श्रुतिबोधितानां पशुतन्त्रमध्य-
 पादिनामनुनिर्वाण्याणां संग्रहः ।

[४] इष्टार्थमन्यायेयं प्रकरणात् ॥ ११ ॥ पू०

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्रये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्रये पाव-
काय, अग्रये शुचये, इति । तासां प्रकरणे समाम्नातं, ब्राह्मणो वसन्तिऽ-
द्रिमादधीत, इति । तत्र संदेहः । किमन्यायेयं पवमानेष्ट्यर्थमुत नेति ।
किं प्राप्तम् । इष्टार्थमिति । कुतः । प्रकरणात् । तासां प्रकरणे श्रूयते ।
अतस्तदर्थम् ॥ ११ ॥

इत् । न चात्र चमसेन कृते गोदोहनेन पुनः करणमाशङ्क्यते । किं तर्हि । गोदो-
हनेन कृते चमससंवादनार्था एव करणशङ्का । कथं पुनर्गोदोहनाद्विर्विद्यमानो न चमस-
प्राप्तिरिति । तदुच्यते—

विशेषविहितं ह्येतन्मात्रं चानवकाशकम् ।
पुरुषार्थसमीपे च चमसं तेन वाधते ॥

प्रयोगमात्रे हि चमसो, गोदोहनं विशेषे । पूर्वप्राप्तधातो तदवाधेन । लब्ध्वात्मा ।
नैवं गोदोहनम् । सावकाशधातो नेतरत्, दूरे चासौ पुरुषार्थस्य । गोदोहनं तु संनिह-
र्ताय, दुत्पाया च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । यश्च तादर्थ्यतादर्थ्यकृतो विशेषो नासौ तन्त्रमिति
वक्ष्यति ' अर्थरयोर्विकृतत्वात् ' इति । मन्दो ह्येष विशेषः, अर्थार्थैर्नैव कर्तव्यो विदो-
पादिविहितेन बाधितस्यो नान्याधेनेति । तेनोभयोः संनिधिवशात्परस्परशक्तिविधोपा-
श्रियमः । प्रणयनस्याप्यन्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मिकस्य स्वसाधनोपसंहारशक्तिधोपा-
शोहनस्यापि प्रणयनान्तरवस्त्वनाशक्तिविधातः । पशुश्रमप्रयोगस्येतिरिक्तेत्वेन चमसस्य
शास्त्रापेक्षम् । तस्मात्तद्विकारो गोदोहनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव भविष्यति
तथाऽष्टमे वक्ष्यति ' निर्गुणैर्वा कर्मभेदात् ' इति । तेन प्रकृत्यपेक्षैतद्विकारकमिति ॥ १० ॥

(इति—नेमितिकृतासदृश्यादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥)

अनारम्यवादप्रस्तावेनान्यायेयस्य प्रथमं तावद्वनारम्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते । प्रक-
रणेन तावत्पवमानेष्ट्यर्थत्वं प्राप्नोति । श्रुत्या तु शुद्धान्यर्थत्वम् । अतः ' प्रकरण-
विशेषाद्वा तदुक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ' इतीष्टार्थमिदं स्मारत्वाच्छ्रुतिवचनप्रकरणैर-
विरुद्धैरिष्टार्थान्यर्थत्वमवधार्यते । शुद्धान्यर्थत्वे च निष्प्रयोजनत्वात्तद्वद्वारेणान्या-
यानप्रवृत्तिसामर्थ्यम् । तस्मादिष्टार्थं सामान्याभिधानम् । अपि च प्रकरणादेव पवमानेष्टि-
विषयं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ सि०

पवमानेष्टयो ह्यग्न्यर्थाः । यद्यग्निरिष्टार्थः स्यात्ततस्तदर्थमग्न्याधेय-
मिष्टीनामुपकुर्यात् । निष्फलास्त्विष्टयः । तदर्थमग्न्याधेयमपि निष्फलं
स्यात् । कथं पुनरग्न्यर्था पवमानेष्टीनाम् । निष्प्रयोजनत्वादेव, प्रयो-
जनवत्त्वाच्चाग्नीनाम् । भावयितव्या अपीष्टयो भूतानामग्नीनामर्थेन क्रिये-
रन् । तस्मादग्न्याधेयं न पवमानेष्ट्यर्थम् ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गं च दर्शयति, यथाऽग्न्यर्थाः पवमानेष्टय इति । किं लिङ्गम् ।
जीर्यति वा एष आरितः पशुर्यदग्निः, तदेतान्येवाग्न्याधेयस्य हवींषि
संवरसरे निर्वपेत् । तेन वा एष न जीर्यति । तेनैवं पुनर्नवं करोति
तन्न सृष्टमिति ॥ १३ ॥

[५] तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽग्न्येऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥ पू०

तदेतदाधानं किं प्रकृत्यर्थमुक्तं सर्वकर्मार्थमिति संदेहः । किं प्राप्तम् ।
उच्यते । तद्वत्, प्रकृत्यर्थम् । कथम् । यथाऽग्न्येऽनारभ्यवादाः प्रकृ-
त्यर्थास्तेनैव हेतुना ॥ १४ ॥

सर्वार्थं वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥ सि०

सर्वकर्मार्थं वाऽऽधानम् । कोऽर्थः । सर्वकर्मार्थं यदग्निद्रव्यं, तदर्थ-
माधानं न प्रकृत्यर्थम् । न प्रकृतीः प्रकृत्य ध्रूयते । न च श्रुत्याद-

यद्यारादुपकारमाधानं भवेत्ततः प्रकरणाद्विष्टार्थमिति गम्येत । वाक्यसंयोगात्तु
द्वितीयानिर्दिष्टाग्निसंस्कारार्थमेतत् । एवं च सति यद्यग्नयः पवमानेष्ट्यर्था भवेयुस्ततस्त-
द्वद्वारेणाऽऽधानमपि तदर्थं भवेत् । तास्तु निष्फलत्वादग्न्यर्था इत्युक्तम् । अतश्च
'गुणानां च परार्थत्वात्' इत्यनेनैव परस्परानङ्गत्वम् । न हि द्वितीयाश्रुतिः प्रकरणेन
भाष्यते ॥ १२ ॥

'तेनैवं पुनर्नवं करोति' इति आग्निसंस्कारार्थतां दर्शयति ॥ १३ ॥

(इति—आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

सिद्धेऽनारभ्यवादत्वे सादिरत्वादिवदेव प्रकृत्यर्थत्वमाग्निद्वारेण प्रकृत्यनुप्रवेशात् ॥ १४ ॥

सूत्राद्यवदिदं बुद्धिर्भवति, यदि प्रकृतिकाल आधानं क्रियेत ततः प्रकृत्यर्थं भवेत् ।
अत्रास्ते तु वसन्नादौ क्रियमाणमगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वार्थं विज्ञायते । तथा चानु-

योऽस्य सन्ति, येऽङ्गभावमुपपादयन्ति । अन्येष्वनारभ्यवादिष्वन्यतो
निर्ज्ञातेऽङ्गभावे ततो विचारः, किं प्रकृतेरङ्गभूतानि विकृतेरिति ।
तस्मात्तेषु युक्तम् । इह त्वङ्गभावे न कारणमस्ति । तस्मादग्निप्रयु-
क्तमाधानं न कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्मार्यास्त्वद्य इति सर्वार्थमित्युच्यते ।
अपि चास्य स्वतः कालो विधीयते । स न विधातव्यः । यदा
प्योतिष्ठोमस्य प्रयोगस्तदेदं कर्तव्यम् । तदा च वसन्तः । एवं यदा

प्रातःसाधारण्यमस्यैकादशे वक्ष्यति 'द्रव्यस्योक्तकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्'
इति । प्रकृत्यर्थत्वे च दर्शपूर्णमासप्रयोतिष्ठोमार्थमेतद्वेत् । तत्र च प्रधानवशावर्तित्वाद्गत्यन्ते
पौर्णमास्यामावास्यायोश्च क्रियेत । तथा च सति वसन्ते पौर्णमास्याममावास्यायामादधी-
तेत्येतानि वचनान्यनर्थकानि भवेयुः । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति । न त्वेतद्युक्तम् । न
ह्याधानस्य प्रकृत्या विकृत्या वा संबन्धे विचित्रप्रमाणमस्ति । प्रकरणे सति परम्परमाने-
ष्ट्यर्थं न ज्ञातं तद्विना च क्षुत्यादिपदकेनान्यकर्मार्थं भविष्यतीति कुत एतत् । नन्वेवं
सति पूर्वाधिकरणेनैव गतमेतत् । सत्यं गच्छेत्, यदि पक्वमानेष्टिवद्दर्शपूर्णमासादीन्यपि
निष्कलानि भवेयुः । तेषां तु फलवत्त्वात् 'गुणानां च परार्थत्वात्' इत्येव न्यायो
मासीति शक्यमग्निद्वारेण कर्माङ्गत्वं कल्पयितुम् । निष्कलस्याऽऽधानस्यावश्यकत्वात्
प्रयोगेनेऽग्निद्वारेण स्वादिरत्नादिवत्कर्मार्थत्वमापद्यते । शक्यवन्ति हि प्रयोगमध्यस्था
बह्वयः कर्माण्युपस्थापयितुम् । यथैव प्रोक्षणादीनां ग्रीष्मादिस्वरूपमतिश्रम्य, स्वादिर-
त्नादीनां च दुग्धादिस्वरूपं, कर्मापूर्वप्रयुक्तत्वं कल्पितं तथाऽऽधानस्याप्यग्निस्वरूपातिश्र-
मेण कल्पयितव्यम् । यदि चाग्निस्वरूपमात्रप्रयुक्तमेवाऽऽधानं भवेत्ततः कर्माण्यनाहि-
तेनाप्यग्निना सिध्येयुः । तैश्च पुरुषस्य सगुणैः कार्यं नाग्निभिः । तेनावश्यंमाग्निनि
कर्मसंबन्धे प्रकृत्यर्थत्वमद्विरुक्तत्वादुपन्यस्तम् । यस्तु स्वकालत्वं तदुपदेशातिदेशाप्रस-
युच्छेदनवत्प्रयोगसाधारण्यार्थमिति न सर्वार्थत्वं गमयति । यदपि वसन्तादिग्रहणं
तदप्यप्राप्तविषयमर्थवद्भवित्यति । न हि दर्शपूर्णमासार्थस्याऽऽधानस्य वसन्तकालत्वं
प्राप्तं, प्रत्यर्वमासं प्रयोगप्रसक्तैः । चाप्यग्निहोत्रेतरदानहोमार्थस्य पौर्णमास्यामावास्याका-
लप्राप्तिः । न च प्रयोगसाधारण्यं स्वकालवचनाद्वेति सिध्यतीति नामर्थकत्वम् । अत
एवं स्याच्छे । न कस्यचित्कर्मणोऽङ्गमाधानं, किं तर्हि, द्वितीयासंयोगादन्यर्थमेव ।
ते तु 'कर्मनैव स्वकालवत्त्वात्' इत्यनेन सर्वार्थं भविष्यतीति तद्वद्वारेण सर्वार्थत्वमि-

दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगस्तदा कर्तव्यम् । तदा पौर्णिमास्यामात्रास्या वा ।
अप्रकृत्यर्थं तु न प्रकृतिप्रयोगे त्रियेत् । तत्र कालवचनं युक्तम् ।
तस्मान्न प्रकृत्यर्थम् ॥ १५ ॥

[६] तासामग्निः प्रकृतितः प्रयोजवत्स्यात् ॥ १६ ॥ पू०

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्नये पवमानाय, इत्येवमागाः । तत्र संदेहः ।

किं पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ पवमानेष्टयः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् ।

युच्यते । स्वकालत्वादित्यपि स्वातन्त्र्याद्यानादित्यर्थः । यत्त्वनरानारम्यवादवदिति ।
तत्रामिषीयने—

सिद्धेऽङ्गत्वे तत्तन्तेषां किमर्पणं विचारितम् ।

न तु कर्मोद्गमावे हि प्रमाणं किञ्चिदस्ति ते ॥

स्वादिरत्वादीनि त्वानिनि सयुक्तान्यपि तत्स्वरूपप्रयुक्तत्वं न प्रतिपद्यन्ते ।
स्वादिरत्वादीनामावृत्तिवचनत्वात् । विनाऽपि स्वादिरत्वादिभिरुपपत्तेश्च । अत्रा-
दिरोऽपि हि तदाकारयुक्तं त्वशब्दवाच्यो भवत्येव । तत्र माहर्मावृत्त्यान्नाति-
नियमस्य प्रयोजनमस्तीति युक्तं स्वरूपातिरिक्तम् । इह स्वाहवनीपादिशब्दानां
संस्कारनिमित्तत्वात्ताऽऽधानाद्विना प्रवृत्तिरसम्भ्यत इति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैवार्थ-
वत्ता विज्ञायते । यत्तु तेन विनाऽपि कर्माण्यविगुणान्येव भवेयुरिति । नैव तदभावेन
तत्कृतं वैगुण्यं भवति । किं नहि । आहवनीयाद्यसमवकृतम् । यदि आधानमनुर्वृतस्ता-
वन्मात्रमेव न स्यात्ततो नैव वैगुण्यं भवेत् । तदभावे स्वाहवनीमादयोऽपि न भवन्ति ।
ते चैव तेन कर्षणामङ्गम् । अतस्तत्कृता वैगुण्यप्रसक्तिः । यदि चाग्निमात्रेण कर्माणि
संस्कारेण तत्स्वरूपस्यान्तरेणाध्याधानं निश्चयेरतत्प्रयुक्तता भवेत् । ‘यदाहवनीये
ब्रूहोनि’ इत्येवमादिचोदनार्थं पुनर्न कदाचिदाधानमन्तरेण संमायते । तेन कर्माणि
पूर्वगा, तदप्यवदयं कर्तव्यम् । तस्मै दान्यार्थम् । यत्तु ‘द्रव्यम्यौर्ध्वकर्षकादिभिरुपपत्ते’ इति
सा ह्येवा चिन्तेति तत्रैव वक्ष्यते । एतेन पवमानेष्टीनामप्यर्थत्वं व्याख्यातम् ।
आदाङ्कोऽप्यन्तरेणाविकरणेन व्यावर्त्यते ॥ १६ ॥

(इति— आधानस्य प्रवृत्तिविहित्यर्थनाधिहरणम् ॥ ६ ॥)

तासां खलु पवमानेष्टीनां पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निः प्रकृतितः स्यात् ।
कुतः । चोदकसामध्यात्, प्रयाजवत् । यथाऽऽसु प्रयाजा भवन्ति
चोदकेन, एवं पवमानेष्टिसंस्कृता अग्नयोऽपि भवेयुः ॥ १६ ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

न वा, इष्टिसंस्कारोऽग्नीनां पवमानेष्टिषु स्यात् । कस्मात् । तासां
तदर्थत्वात् । ताः पवमानेष्टयोऽग्निसंस्कारार्था इत्युक्तम् । यच्च नामा-
ङ्गभूतं चोदकेन गृह्यते । अग्निमयुक्तश्च पवमानेष्टिसंस्कारो न दर्शपूर्ण-
मासमयुक्तः । तेन न चोदकेनाऽऽकृष्यते । अपि च पवमानेष्टय इष्टि-

पवमानेष्टीनां दर्शपूर्णमासप्रकृतिभे सिद्धे यथैव प्रयानादीन्यतिदिश्यन्ते तथैव पवमाने-
ष्टिसंस्कृताग्निवर्तित्वमपि । ननु वाऽऽहवनीयादपः सर्वकर्मणा प्रत्यक्षश्रुता एवाङ्गत्वं
प्रतिपद्यन्ते इति न शक्यं प्रकृतित इति । नैष दोषः । यत्रैव प्रत्यक्षश्रुत्या जुहोति-
स्तत्र ऋतिसमकाष्टमाहवनीयसंबन्धोऽववस्यते । यत्र पुनर्द्रव्यदेवतासंबन्धाद्यनिमात्रे
कश्चित् 'चतुरवसं जुहोति' इति प्रकृतितो होमः प्राप्नोति तत्र द्वारस्य प्रकृतत्वा-
दाहवनीयेनापि प्रकृतिते एव भवितव्यम् । अतः साधूक्तं प्रकृतित इति । ननु याः
संस्कारार्थं क्रियन्ते तासामप्यन्याः प्राप्नुवन्ति, तासामप्यन्या इत्यनवस्था प्राप्नोति ।
नैष दोषः । सर्वानवस्थानां सामर्थ्येन व्यवधानात् । यावत्तो ह्यग्निकलं पौर्णमास्यमा-
षास्यादिकं नातिश्रामन्ति तावत्प्रः करिष्यन्ते ॥ १६ ॥

यद्यपि प्रयागादि ऋतुवेरङ्गं भवति तदतिदिश्यते । न तु पवमानेष्टयः कर्माङ्गमि-
त्वाधानन्यायेन साधितम् । अतो 'रूपं वाऽशेषमूतत्वात्' इत्याहवनीयादिवस्वरूपमतिदि-
श्यते, नोष्टयः । 'आरम्भणस्थि' धर्माग्नीति दृष्ट्याऽभिहरणान्तरमारभ्यते । 'तदपि ध्येय-
न्यायोऽग्रापि' भविष्यति । सत्यपि चाङ्गत्वे यावच्च विधीयन्ते तावज्ज्ञेष्टयः प्रकृतौ
दृश्यन्ते । यावच्च किं केन कथं भाषैस्तद्भावना न पूर्यते तावद्विधिर्न प्रवर्तते । तेन पव-
मानेष्टिरहिताया प्रकृतौ तापिरितिकर्तव्यता गृह्यमाणा तद्व्यतिरिक्तवर्णनविहितव
केवला ग्रहीतुं शक्यते । अन्यथा होमस्मिन्वाक्ये विहितपदपेक्षणमविहितवच्च विधान-
मिति स्वरूपविप्रतिषेधः स्यात् । तस्माद्याहमाहवनीयः प्राक्पवमानेष्टिष्वस्तादृगेव तासां
ग्राह्य इति निष्पन्नस्याऽऽहवनीयस्य प्रयोजनमपेक्षमाणस्योपदेशोनातिदेशेन वाऽङ्गत्वं

संस्कारवर्जितां प्रकृतिपेक्षन्ते । अविहितत्वात्तस्यामवस्थायां पवमा-
नेष्टीनाम् ॥ १७ ॥

[७] तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥ १८ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते,
इति, तथा सवनीयोऽनुबन्ध्यश्च । सन्ति च पशुधर्मा उपाकरणम्,
उपानयनम्, अक्षया चण्डो, यूपे नियोजनं, नयनं, संज्ञपनं, विशसन-
मिस्तेष्वपादयः । ते किं सर्वेषामग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानामुत अग्नी-
षोमीयस्य सवनीयस्य च, उताग्नीषोमीयस्येवेति । किं प्राप्तम् । अवि-
शेषात्सर्वपशूनाम् । कथमविशेषः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे सर्वे पशवः समा-

शक्यं कल्पयितुम् । एतास्तु तन्निष्पत्त्यर्था एवेति न तत्कृतमुपकारमपेक्षन्ते । न चान-
पेक्षितमुपदेष्टुमातिदेष्टुं या शक्यते । तस्मादाधानमाश्रयं कृतेनाग्निना संबद्धव्या इति
सिद्धम् ॥ १७ ॥

(इति—पवमानेष्टिषु पवमानेष्ट्यनातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

इदानीं स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वश्च विरोधाविरोधौ विन्त्येने । ज्योतिष्टोमेऽ-
ग्निष्टोमसंख्ये त्रयः पशव आम्नाताः, अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति । ते सर्वे
कथमविर्धमानावेक्षन्ते । तथोपवमध्येऽहनि, अग्नीषोमप्रणयनोत्तरकालमुपाकरणादयः पशू-
धर्माः पटयन्ते । तेषु चतुर्धा संदेहः । किं त्रयाणामपि पशूनामर्थेनाऽऽ-
ग्नयन्तेऽप्य सवनीयार्थेनेवाऽप्य सवनीयाग्नीषोमीयार्थेनाथ केवलान्निषोमीयार्थेनैवेति ।
किं प्राप्तम् । तत्र ' स्थानाच्च पूर्वस्य ' इत्येवमादिसूत्रसंगत्यर्थमसूत्रं
तावत्पूर्वपक्षं करोति सर्वार्था इति । यदि स्वयमेव पक्षः सूत्रेण परिगृह्येत
तत्र उत्तरसूत्राप्यसंगतान्येव भवेयुः । यदा पूर्वसूत्रेणैव सर्वार्थत्वं प्रतिज्ञायते
तदा किमनेन ' स्थानाच्च पूर्वस्य ' इति । प्रकरणाविभागादेव हि पूर्व-
स्यापि सिद्धिः । ' अन्वेकेषाम् ' इत्यापि प्रकरणाभावकपनेनापनिज्ञातकेवलसवनी-
यार्थता व्यावर्त्यमाना कथं संबन्धेन । एवं तदनुमातिवादुत्तरमूत्राणामप्यसंगतिः ।
अथवा मौन एव पूर्वपक्षे केवलसवनीयार्थत्वमभूतिं द्वितीयं पक्षं कृत्वा ' अन्वेकेषाम् '
इत्यादि संबन्धनीयम् । तर्तुं भाष्यकारेण नाऽऽश्रितं, सर्वार्थः पक्षः सुखमसूत्रः त्रियते ।

१ सर्वत्राति—यद्यपि भाष्यप्रवृत्त्यात्रिकोटिकः संज्ञयो भाति तथाऽपि बह्वन्वयपूर्वपशूना-
न्वयेन ' एवमेव ' इत्येव द्वितीयपूर्वपक्षकोटिरपि, अनुच्छेदमुच्चादयश्चपक्षेन स्वीकृतेति चतु-
ष्टोष्टिकः संज्ञयोऽधिकारणाह्वं हेतुः । २ अग्नीषोमप्रणयनेति—बालामुन्वीयस्याग्निताग्नीषीये धिष्णवे
मदनमन्त्रप्रणयनम् । तथा प्राशंस्यस्थितस्य सोमस्य हविर्धानमन्त्रे नयनं सोमप्रणयनमिच्छते ।
३ अन्वेति—अन्वेक्यादिनां केवलसवनीयार्थत्वपूर्वपक्षस्योन्मूलनं प्रयत्नेन सूत्रसंगतुपरादनमिच्छते ।

मनाताः । तन्प्रकरणापञ्चत्वात्सर्वे पशुधर्मैः संवृण्यन्ते । न चैषां तत्र कश्चि-
द्विशेषः । एवं भास्ते ब्रूमः । सवनीयस्यैते यर्मा भवेदुः । तुल्यः सर्वेषां
पशुविधिः स्यात्, यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत् । भवति तु प्रक-
रणे विशेषः । सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः समाग्नताः । आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलभ्यः । आग्नेयोऽग्निष्टोमः । ऐन्द्राग्रः पशुरुद्वय
आलभ्यः । ऐन्द्राग्रानि ब्रूव्यानि । ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिन्यालभ्यः ।
ऐन्द्रो वै वृष्णिरैन्द्रः षोडशी । सारस्वती मेष्पविरात्र आलभ्या ।
वाग्वै सरस्वती, इति प्रकृत्य पशुधर्मा आग्नताः । तस्मात्सवनीयस्य
प्रकरणाद्भविष्यतीति ॥ १८ ॥

सौत्रप्रमाणतराले तु तत्संगत्यर्थमसूत्रप्रकाशयणं सूत्रकारस्य शुन्यहृदयतामापादयति ।
तस्मादाद्य एव मुक्तकः पक्षः । तस्योपपत्तिः, पशुधर्मा हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे केनचि-
दपि पशुविशेषेणासंयुक्ताः भूयन्ते । कथम् ।

एतदेवोक्तं क्षनुष्ठानं दावयादेसस्य यद्यपि ।

तथाऽप्युत्पत्तिदेशेऽस्य प्रक्रिया कथं संनिधौ ॥

दीक्षासु हि सोमप्रथममीपेऽग्नीषोमीयः समाग्नयते । तस्य च यद्यपि वचनं साम-
र्थ्यात्पशुधर्मसमीपेऽनुष्ठानं भविष्यति । तथाऽपि प्रकरणेन नैव व्यापृतं, सर्वकरणाना-
मुत्पत्तिदेशानतिरेकात् । सवनीयानामपि सुत्यावाहमुत्पत्तिवाक्यम् । औपवसथ्ये तु
गुणार्थेन श्रुतिः । न च तथा प्रकरणं भवति । अनुमन्या तु दूरस्यैव । सोमान्ते
किममाणत्वात् । तस्मादवान्तरप्रकरणवाक्यसंयोगाभ्यामप्रतिबद्धेन ज्योतिष्टोमप्रकरणे-
नाग्नेयोमीयस्य स्थानं विप्रकृष्टार्थं नाचित्वा ज्योतिष्टोमार्थास्तावदेत इत्येतत्कल्प्यते ।
तस्य च सोमद्रव्यकत्वान्न पशुधर्मैः किञ्चित्प्रयोजनमिति 'आनर्थक्यार्थैस्तदङ्केषु' इत्येव-
मङ्गेष्वेवावतरन्तोऽङ्गाभावविशेषाच्चिद्व्यवहरन्ति । सत्यपि तदङ्गत्वे योग्यत्वामावाप्त-
दीक्षायादिष्ववतरणम् । सत्यपि च योग्यत्वे सामान्यसंबन्धामावाप्तं तदनङ्गपशूनाम् ।
तस्मात्प्रयाणां समानं विधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते । स्यादेतदेवं, यदि ज्योतिष्टोमद्वारेण
प्रकरणाविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः सवनीयानामौपवसथ्येऽहन्युपत्तेः । 'आग्ने-
यममग्निष्टोम आलभेत' 'ऐन्द्राग्रमुद्वये द्वितीयम्' इत्यादिना हि पशुधर्मसमीपे
सवनीया उत्पादिताः । तस्मात्केवलसवनीयार्था एवेति ॥ १८ ॥

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥

यदुक्तं प्रकरणात्सवनीयार्था इति । एतद्गृहीतम् । क्रमाधार्मीयो-
मीयस्य । तस्य हि क्रम औपवसध्येऽहनि समाप्नातम् । तस्माद्द्वयो-
रपीति ॥ १९ ॥

श्वस्त्वेकेषां तत्र प्राकृष्टुतिगुणार्था ॥ २० ॥ सि०

एकेषां शास्त्रिणां श्वः सवनीयानामाप्नानम् । तदपेक्षेयमेषां
गुणार्था पुनः श्रुतिः । कः पुनर्गुणो, यदर्धेषां श्रुतिः । उच्यते । पञ्च-
न्संकीर्त्य, यथा वै मत्स्योऽविद्वितो जनमवधूनुते, एवमेतेऽप्रज्ञायमाना
जनमवधूनुवन् इत्येषामविज्ञाने दोषमभिधाय, एभिः कथं सवनानि

कथं पुनरिदं श्रुतिस्त्रिह्यैवैरणविपरीतमभिधीयते । न हि तत्रैवमिदं प्रकरणाद्विदे-
वनादयो राजसूयार्थाः स्थानाच्चाभिपेक्षनीयार्था इति । तथा श्रुत्यैव गार्हपत्यार्था
लिङ्गेनेन्द्रार्थेति । युक्तं तत्र प्रकरणान्नेन बलीयसा प्रमाणेन निराकाङ्क्षीकृते जघन्य-
प्रमाणानुत्थानात्समुच्चयानाश्रयणम् । न ह्यत्र पुनः कल्पनया विना शेषस्य न किंचि-
त्ति यति । नापि शेषिणामिन्द्राग्न्यादीनाम्, उपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेः । न
पुनः सत्यपि सवनीयसंबन्धादर्माणो नैराकाङ्क्ष्योऽग्नीषोमीयस्य पशुधर्मविना सिद्धयमा-
नात्माप्स्यन्तरमवश्यं कल्पनीयमुभयोरविप्रतिपत्तेः । न चैतस्य तदा दर्शपूर्णमासप्रकृ-
तित्वं भवेत् । यो हि प्रकृतिभूतः पशूनां स दर्शपूर्णमासविकारो भवति । इतरे तु
प्राणिद्वयवत्त्वसामान्यात्तद्विकाराः । तत्र किं सर्वनीयार्थास्तर्तः सात्त्विकद्वारप्रभवेनाति-
देशेनाग्नीषोमीयो गृह्यात्ययोपदेशगन्धेन केनचिदिति, उपदेशान्तर्गतत्वात्क्रमेण विनि-
योगो युक्तः । पशुविधौपदेशप्रत्यस्तमये ह्यतिदेशः कल्प्यते । तस्माद्यथैवान्यत्रोप-
देशातिदेशाभ्यां प्रकृतिविद्वत्पर्यत्वं यागगतस्य व्योपारस्य तथैवेह स्थानप्रकरणाभ्या-
मुपयार्थत्वम् । अनुबन्धव्याघातानु सर्वापदेशमावादतिदेशेनैव प्राप्तिर्भविष्यति । तस्मा-
दनुपालम्भः सूत्रस्य ॥ १९ ॥

यदुक्तं स्थानादग्नीषोमीयार्था इति । एतद्गृहीतम् । यत्तु प्रकरणात्सवनीयार्था इति,
एतन्न मृष्यामहे । कुतः ।

गुणार्थापवसध्येऽहि सवनीयपुनःश्रुतिः ।

उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाधिनग्रहणोत्तरा ॥

पशुमन्तीति प्रश्नरूपकेण वपाप्रचारो गुणो विधीयते । तदर्थेपा-श्रुतिः ।
वपाप्रचारेणैवावक्यत्वात् । किमतो यथेवम् । न सवनीयानां प्रकरणेन
पशुधर्माः, क्रमादग्रीषोमीयार्था एवेति । किं पुनस्तच्छ्रुत्यान्तानम् ।
आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाक-
रोति, इति ॥ २० ॥

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥

नेतदास्ति क्रमादग्रीषोमीयार्था एवेति । प्रकरणारसवनीयार्थाः ।

‘आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति’
इति हि सवनीयानामुत्पत्तिः श्व इति चौपवस्येऽहनि स्थितः सुत्यां ब्रवीति । कः
पुनर्गुण इति—स्ववाक्ये संयोगमावात्पृच्छति । तद्दर्शयति । सर्वान्सवनीयाननुक्रम्य
निन्दा श्रूयते ‘यथा वै मत्स्य’ इति । यथा, वै विह मत्स्यो जले-विचरन्, अनव-
धारितगतिः प्रेक्षकजनमवधुतुते किमिह गतः किमगत इति, एवमेवेति पशवः कः क्रिय-
न्तामित्येवमज्ञापमानाः कर्तृजनमवधुन्वते । तेन पशुकीर्तनतत्त्वदेवमर्थं न विधानार्थमिति
गम्यते । साऽपि निन्दा परतः प्रश्नशेषत्वेन नीता । तदेभि. पशुभिः सवनीयसमा-
स्यतिः कथं सवमानि पशुमन्ति कर्तव्यानीति । सोऽपि ‘प्रतिप्रश्नरूपविध्यन्तरशेषत्वं
प्रतिपद्यते ‘वयसा प्रातः सवने चरन्ति’ इति । तस्मादेतद्गुणार्थेयं पुनःश्रुतिः । न च सा
प्रकरणवृद्धिं करोतीति । किं पुनस्तच्छ्रुत्यान्तानमिति—आश्विनग्रहणानन्तर्यगुणार्थत्वा-
त्तदपि नोत्पत्तिसमर्थमिति मन्यते । मात्स्यकारेण केवलस्याऽऽग्नेयस्य श्व आश्विनं दर्शितं
नेतेरेषाम् । तत्र केचिदाहुः । प्रदर्शनार्थत्वादस्याऽऽग्नेयग्रहणमविश्वस्तत्त्वात्सर्वार्थमिति
मन्यमानेनेति । वाक्यान्तराभ्येवैरूपाणि द्रष्टव्यानीत्येवरे । सर्वथा तु केवलाग्नेयप्रदर्शन-
मेवोपयुज्यते । यद्यपि छेन्द्राग्रादीनामौपवस्य एवोत्पत्तिस्तथाऽपि तेषामनित्योत्तरसं-
स्कार्यत्वाच्चैव शक्तिर्नित्यवदज्ञातान्पशुधर्मान् ग्रहीतुमित्यग्रीषोमीयस्यानेष बलीयः
स्यात् । यस्तु नित्यत्वेन ग्रहणसमर्थस्तस्य प्रकरणमात्रं उक्तं एव । तस्माज्ज सवनी-
यार्था इति ॥ २० ॥

इदानीं कतरसवनीयानामुत्पत्तिवाक्यमित्येतत्परिज्ञानार्थिनाऽपि प्रकरणसिद्धिः । तत्र
पूर्वपक्षवाचात्, इति चेत्—सवनीयप्रकरणमात्रं मन्यसे । तदशुक्तम् । कुतः ।

१ अपर इति—आपस्तम्बानुयायिन इत्यर्थः । आपस्तम्बसूत्रे तावदुक्त्यर्थेऽस्यां सुत्यादिव
एव सर्वेषां ऋतुपूर्णमाशानात्तन्मूलनया वाक्यान्तरावत्यनावर्त्यवादिदि यावत् । २ अनित्यो-
त्तरसंस्वेति—काम्या अत एवानित्यस्तित्थ तन्मयबोद्धन्तिरप्रभञ्जका. संस्या इत्यर्थः ।

पूर्वेष्टरेवाऽऽम्नान विधानार्थम् । आश्विनवाक्यं कालगुणविधानार्थम् ।
 कथम् । तेन वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य काल एष विधीयते । प्रातःसवने
 वपाप्रचारे चोदिते सति पश्चालम्भोऽपि तत्रैव प्रप्नोति । तत्र काला-
 नियमे प्राप्ते, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा, इति कालमात्रं विधीयते । त्रिहृता
 यूपं परिवीयोपाकरोतीत्यनुवादः । इतरथा परिव्याणस्य कालो
 विधीयेत, उपाकरणस्य च । तत्रानेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत । तस्मा
 त्सवनीयार्याः पशुपर्मा इति ॥ २१ ॥

सवनीयानुरोत्पाद्य वपामुत्कृष्टं वाक्यत ।

तत्राप्यनियमे प्राप्ते तद्विशेषो विधीयते ॥

‘वपया प्रातःसवने प्रचरन्ति’ इत्यनेनैव वचनेनोत्कृष्टे प्रधाने प्रधानदेशत्वादङ्गा-
 मामुपाकरणादिव्युत्कृष्टेषु कालनियमे प्राप्ते सति, आश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयते ।
 तेन तदेव गुणार्थं श्रवणम् । इतरथा हि वाक्यं भिद्येत, परिव्याणोपाकरणयो काल-
 विधानाद्द्रव्यदेवतायुक्तस्य च धागस्य विधेः । ननु चातिदेशप्राप्तमेव परिव्याण तस्मिन्नेव
 काले यागे विधीयमानेऽनूद्येत । सत्यमतिदेशेन प्राप्तं न तु तदिदानीं नियते । यूप-
 साधारण्येन ‘तत्कालास्तु’ इत्येवमग्नीषोमीयकालकृतादेवोपाकारसिद्धेः । एव तर्हि
 साधारण्यादेव प्राप्तं विद्यमानमनूद्येत । न शक्यं तदनुवदितुमप्रत्यभिज्ञानात् । तज्ज्ञाना-
 न्यतः प्राप्तमनूद्यते यत्तद्रूप्येण प्राप्तं प्रत्यभिज्ञायते । न च पूर्वेषु कृतस्याऽऽश्विनग्र-
 हणोत्तरकाल वर्तमानत्वेनानुवादो भवति । न हि तदाऽसौ परिव्ययति । न च पूर्वकृ-
 तस्य पर्याप्तिकृतादिशब्दवद्दीदृशेन शब्देनानुवादः । पूर्वोत्तरकालकर्मावधिद्वयपरिच्छि-
 तत्वात् । एव तर्ह्यस्माद्वाक्यात्प्राप्तमनूद्यता ‘॥ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूप
 परिव्ययति’ इति । तदपि नास्ति प्रत्यभिज्ञानामावादेव । यत्नेतदप्राकृतं सवनीयपरि-
 व्याणम्, एतस्य शुद्धस्य श्रवणाद्रशनायाश्च प्राकृतपरिव्याणनिबन्धनत्वाद्येन केनचिद्वा-
 सप्रमतिना करणे सति त्रिवृत्वानुवादे न प्राप्नोति । तत्रानेकार्थविधानाद्वाक्यमेत-
 तदा चैव भाष्यग्रन्थः । इतरथा हि परिव्याणस्य कालो विधीयेत—यत्सन्नि-
 त्वेनोपात्तं त्रिवृत्द्रव्यं कालो विधीयेत । उपाकरणस्य चेति—उपाकरणकालो द्रव्य-
 देवताविशिष्टं च कर्म विधीयेत्यर्थः । तस्मादस्य गुणार्थत्वादस्ति पूर्वेषु सवनीयानां
 प्रकरणादिति ॥ २१ ॥

नैकदेशत्वात् ॥ २२ ॥

नैतदेवम्, अग्नीपोमीयार्या एवैते क्रमात् । आश्विनकालं ह्य-
म्नानं विधानार्थम् । गुणार्थ एतस्मिन्, वाक्यं भिद्येत, न विधानार्थं ।

यदा हि पूर्वेषुः साङ्गानां सवनयानामाज्ञानं तदा तत्रैव सर्वागुष्ठाने प्राप्ते वचना-
द्वयाप्रचारादिगात्रमुत्कृष्येत नोपाकरणादीनि । ' तदादि वाऽभिसंनधात् ' इति ये
व्याहोमोत्तरकाः पदार्थास्तत्संनिपातिनो वा तन्मात्रस्योत्कर्षो मवेक्ष्य प्राग्भाविनामुपा-
करणादीनाम् । यानि चाज्ञातव्यलान्यङ्गानि तेषां प्रधानकालत्वं वक्ष्यते । पञ्चङ्गानि
स्ववधारितपूर्वेषु कालस्वान्न प्रधानकालं गच्छन्ति । तस्माद्वयाप्रचारेणानु-
कूलस्यनेनैव वाक्येनोत्कर्षः कर्तव्यः । ततश्च गुणवाक्ये सति अनेकार्थविधानाद्वक्यं भिद्येत ।
उत्पत्तिवाक्ये न दोषः । तस्मादेतदुत्पत्त्यर्थमिति । न त्विह भाष्यकारेण विधेयाने-
कार्थत्वं दर्शितम् । एवमेव तु गुणार्थ एतस्मिन्वाक्यं भिद्येतेत्य-
भिहितम् । शक्यत्विह पूर्वेषुः प्रासोपाकरणोत्कर्षमात्रविधानाद्वक्यभेदः
परिहृतम् । तत्र केचिदेवं समर्थयन्ते । यथा किञ्च ' आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम् '
इति ज्योतिष्टोमसंनधे तद्विशेषे च विधीयमानेऽनेकार्थत्वमुक्तमेवमिह व्याप्रचारेणातु-
त्कूलस्योपाकरणस्योत्कर्षश्च कर्तव्यः, तद्विशेषश्चेत्यनेकार्थत्वमिति । न त्विदमाग्नेयी-
वाक्यसदृशम् । तत्र हि संबन्धविकोपपरे विधौ सामान्यसंबन्धप्राप्तिमन्वतोऽपेक्षमाणे कासु-
चिदाग्नेयीषु तत्सङ्गावादिस्वरविषयसामान्यसंबन्धं प्रत्यन्यथानुपपत्तिः शक्यते । अतस्तु
वेदान्तस्युपेतं तद्विधिं वरूपयतो वाक्यभेदो भवति न त्विह तादृक्प्रातिपक्षोऽस्ति । यतः
सामान्येनोत्कर्षप्राप्तिं दृष्ट्वा विशेषपरस्यार्थावधिकोपः वक्ष्येत । तत्रापि चेत्-
वर्षावृत्तिनाशिनी प्रतिपत्तमृता सामान्यप्राप्तिर्नाशविषयस्याऽऽग्नेयीमात्रप्रमाणं निराकार-
प्यत । प्राप्तेऽपि कर्मण्येकपदोपात्तानेकार्थाविधिः शोणाद्युदाहरणेस्तत्र तत्र प्रतिपादितः ।
तेन यद्यपि ' आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा ' इत्यनेन द्वयमापि प्रातःसवनयाश्विनग्रहोत्तरकालत्वं
च विधीयते तथाऽपि निषायकस्यैकपदाश्रयत्वात् ' तस्य तैत्त्योपादिश्येत ' इत्येतद्व्याप-
सिर्नास्ति किमुतात्रैकविधानेऽर्थाद्वेत्तरसिद्धेः । अत एव भाष्यकारेणानेकविधिरूपेऽभि-
हितं न चानेकोऽर्थः परस्परसंबन्धे सति इत्यो विषयमिति । नानाति ह्यसौ यथा
संबद्धानामपानामेकस्मिन्विहितेऽप्ये विनैवाऽऽयासेन प्राप्तुवन्ति । तेन यद्येकस्मिन्वि-
हितेऽर्थादर्थसहस्रपरमावृत्ते न कश्चिद्विरोधो विधेरायासो वा दृश्यत इत्याश्रीयते ।
तस्य त्वन्यथाऽप्युपयमानत्वेनैको निरावरणोपपत्तिः । न चेहास्ति ॥ पक्षो यत्रैव विधिः
सुत्याप्रातःसवनसंबन्धवच्छ्रुत्वाऽऽग्निं प्रहणानन्तरं विदध्यात् । तस्माददोषः । न चैव

१ (अ० ५ पा० १ अ० १२ सू० २४) । २ (अ० ११ पा० ३ अ० १ सू० १)

इत्यनेति शेषः । ३ (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६) ।

न हि वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य कालविधिः संभवति । एकदेशो हि

त्वेप दोषः, यस्यानेकद्रव्यद्रव्यताविशिष्टकर्मविधानम् । अपि च उपोतिष्टोमसुत्याप्रातःस-
वनविशेषकालसंयोगोऽपरः कल्पनीयः । सर्वेषु चोत्कर्षापकर्षेषु सामान्यविशेषरूपोऽने-
कविधिदोषोऽस्तीति प्राप्तकर्मगुणविध्यसंभवात्तन्मन्तरविधित्वप्रसङ्गः । तद्यथा ' माहेन्द्र-
स्य स्तोत्रं प्रत्यभिपिच्यते ' इत्यत्राभिपिचनीयस्य माध्यंदिनसवनमाहेन्द्रस्तोत्रकालविधेर-
नेकार्थत्वमेव ' तिष्ठन्ते पशुं प्रयजेति ' इत्यादिष्वपि योजनीयम् । अपि
चैकस्मिन्पदार्थेऽनुष्ठीयमाने विधीयमाने चार्थान्तरं द्वेधाऽऽपद्यते । किञ्चित्प्रय-
त्नान्तरसाध्यं किञ्चित्तदनुनिष्पाद्यम् । यथा मक्षविधौ ग्रहणादयस्तृप्तिश्च । तत्र
यत्प्रयत्नान्तरसाध्यं, न च तस्मिन्कृते विहितकरणं शक्यमित्यवधार्यते तत्रार्थो-
पत्तिलभ्यं विधिशक्यन्तरं वरूप्यते । या च यावती च शास्त्रीया साऽवग-
तिर्भवति । यत्तदनुनिष्पादि नह्यपि पुरुषस्य शास्त्रस्य च व्यापारान्तरमन्तरेणैव सिध्यति
न तेन कश्चिदायासो भवति । न चेहाऽऽश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयमानेऽनुष्ठीयमाने वा
सुत्याप्रातःसवनादिसंबन्धे भेदेन व्यापारितव्यम् । तेन नात्र कश्चिदुत्कर्षसामान्यं
विधत्ते । श्रुतमाश्विनग्रहणार्थमात्रे विहिते यदि तदन्तर्गतत्वासुत्याप्रातःसवनाहर्मागविशे-
षमुहूर्तनाडिकाक्षणलवनिमेषकालत्वद्रव्यसत्त्वादयः प्रसज्यन्ते किं क्रियताम् । अपि
च शिक्षापामानयेत्यत्रापि बृहत्स्वद्रव्यत्वसत्ताद्यस्योपाद्वाक्यभेदः स्यात् । अतः
पूर्वेषु प्राक्तनोपाकरणस्य कालान्तरमात्रमाश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयत इत्यदोषः ।
अन्ये तु द्वयोः परिचयाणोपाकरणयोरुत्कर्षाद्वाक्यभेदं समर्पयन्ते । तदपि तु सुपरिहरं,
केवलपरिचयाणोत्कर्षदेव ' तद्वादि वाऽभिसंबन्धात् ' इत्येवमुपाकरणोत्कर्षसिद्धेः । तत्रै-
तत्स्यात् । प्रकृतिप्राप्तो धर्म उक्तव्यमाणस्तदाद्युत्कर्षं करोति नापूर्वं इति । तदयुक्तम् ।
' कृतदेशास्तु पूर्व्वाम् ' इत्यत्राप्राकृतानामपि विदेवनादीनामपकर्षवर्णनेन ' तर्थाऽपूर्व्वम् '
इत्यस्य विशिष्टविषयत्वव्याख्यानात् । अथवा ' ता आश्विनं ग्रहम् ' इत्येतद्वाक्यप्रा-
प्तपरिचयाणान्तरानुवादादवाक्यभेद इति । अवोच्येन । अविशेषितसाधनकृत्वात्तत्र
त्रिवृत्त्वानुवादे न संभवतीति । तदयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्तवाच्यापि पूर्व्वपक्षवादिना
चोदितः स्वयं परिहारं वक्ष्येति सोऽस्यापि भविष्यतीति । ननु च तस्यापूर्व्वकर्मविधा-
नादनेकार्थविधिरुपपद्यते नास्येति । नैव विशेषः । यत्र ह्येकक्रियाविशेषणमनेकमुपादीयते
तत्र तद्द्वारेण तद्विधिः सुलभ इति विशिष्टविवानन्यायः । यत्र पुनः स्वविशेषणाविशिष्टा

वपाद्रव्यम् । तेन संनिपातिनो वपासंस्कारानुत्कर्षोपाकरणम् ॥२२॥

क्रिया विधीयते, वाक्यान्तरप्राप्तस्य क्रियान्तरस्य विशेषणं, तत्रावश्यावर्तनीयो विधि-
प्रत्ययः । देवतादिविशिष्टो हि यागो विधीयमानः स्वविशेषणमेवाऽऽहेतुं समर्थो
नाविधीयमानपरिव्याणविशेषणम् । तेनापूर्वकर्मविधिष्वप्येतद्विवेक्तव्यं, कतरत्तद्विशेषणं
कतरदन्यविशेषणमिति । तस्मादयमुभयपक्षमावबलैकस्य बोद्धयितव्यः । तत्रावश्यं
सिद्धान्तवादिनोभयोः परिव्याणयोः साधारणी रशनेति परिहारो वक्तव्यः । वक्ष्यति
हि ' रशेना च छिद्गदर्शनात् ' इति । यद्यदेतस्य यूपस्य परिव्याणं तस्य तस्यैषा
वाक्येन विज्ञायते । तथाप्राष्ठानुवादात् वाक्यभेदः । अपवा यन्निवृत्ता यूपं परिवयो-
पाकरोतीति पूर्वद्युः प्राप्तमुपाकरणस्य परिव्याणानन्तर्यमनूयाऽऽश्विनग्रहणानन्तर्यं विधी-
यते । वरं च वाक्यभेदाद्व्यवहितकल्पनाश्रयणम् । तस्मादेवं वर्ण्यते । अवश्यं ताव-
त्सवनीयानामेकेनोत्पत्तिरेकेन च गुणो विधातव्यः । तत्र पूर्वद्युस्तनस्य तावन्न काश्चिदु-
त्पत्तिवाक्यत्वे हेतुरस्ति । नन्वितरस्यापि नास्ति । यद्यप्येवं तथाऽपि विकल्पसमुच्च-
यासंभवात्केनचिद्विशेषेणान्यतरस्मिन्नाश्रयितव्ये विशेषोऽविधीयते । पुरस्तादितदेव
स्थितं यथोपादेयो गुणस्तिरोहितकर्मानुवादेन शक्यो विधातुं नानुपादेयः । स हि
कुण्डपायिनामयने होमस्येव बलात्कर्मान्तरत्वमापादयति । तदिह वपाप्रचार उपादेयः
सुत्याकालस्थसवनीयानुवादेन शक्यो विधातुं, किं पुनः प्रातःसवनश्रुत्या तद्देशसवनी-
यप्रत्यभिज्ञाने सति । अस्तने पुनराग्नाने निर्णीतप्रयोजनत्वादाश्विनग्रहणेन सहाङ्ग-
क्सिंसंभवाभावात्कालार्थे संयोगे तस्यानुपादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विध्यनुपपत्तेरवश्यं कालो-
द्देशेन कर्म विधेयम् । अथाप्याश्विनं प्रत्यक्षत्वेन विधिस्तथाऽप्याश्विनोऽनुपादेयत्वादेपैव
वचनन्याक्तिः । अतश्च गुणविध्यनुपपत्तेरवश्यं प्रकरणात्तरन्यायेनोत्पत्तिविधेरन्येनान्त-
रेणाप्रतिबन्धादुत्पत्तावयवार्थमाणायां कर्मान्तरं स्यात् । तेनास्य तावत्कालापेक्षयोऽपाद-
कत्वं सिद्धम् । अतश्चेतरस्य परिशेषासिद्धं गुणविधित्वम् । न हि तस्य किञ्चिद्वेदका-
रणम् । अत एव वपाप्रचारेणोत्कर्षोऽस्ति नारतीति विचारितम् । सति हि वपाप्रचा-
रेणोत्कर्षे पूर्वस्यैव प्रातःसवने विपरिवृत्तेः कालं श्रयुपादानं प्रत्यभिज्ञानात्कल्प्येत ।

१ (अ० २ पा० ६ अ० १० सू० २१) २ विवक्ष्यमनुचयासंभवादिति—वदानिदेवस्यो-
त्पत्तिविधिर्यं कदाचिदन्यस्येत्यर्थं विवक्ष्यस्याष्टदोषदृष्टत्वाच्छास्त्रान्तरन्यायाभावाभावाभयनोत्पत्तिरि-
त्येवं समुच्चयस्य चासंभवादित्यर्थः । ३ पुरस्तादिति—प्रकरणान्तराविवरण इति शेषः ।

अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥

आह । अर्थेन शुक्लस्य कालो विधीयते । मुष्टिना पिषाय वपो-
द्धरणमासीत्, आ वपाहोमात्, इति श्रूयते । पूर्वमुष्टिपौद्धरणं मुष्टिना
पिषाय न क्वचन्यादेतावन्तं कालमासीनेनात्रस्याहम् । अवश्यमाह-
विहारादयस्तेन कर्तव्या इति ॥ २३ ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥

नैतदेव, श्रुतिविप्रतिषेधे भवेदेवम् । न च श्रुतिविप्रतिषेधः । तृणमु-
ष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिषायिष्यते । ननु, आस्ते, इत्युपवेशने भवति ।
नाभ्यमुपवेशन एव, ऊदासीन्येऽपि दृश्यते । अथवा गृहाणि परि-
गृह्याऽऽस्त, तेनाणि परिगृह्याऽऽस्ते, इत्युपवेशनेऽपि भवति व्यापार
निवृत्त्या । इहापि तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिषाय, आ वपाहोमादु-
दासिष्यते । तस्मादाभिवन्धलमाग्नान् विधानार्थं न रुचनीयानां
प्रकरणे पञ्चमर्थाः । तस्माच्च सवनीयार्थाः ॥ २४ ॥

‘ यथोक्तं सनिधौ त्वेविमागात् ’ इति । काले च कर्मणि विधीयमाने प्रत्ययस्य सनि-
ष्टुष्टौ व्यापारो भविष्यति । वपाश्रचारकालस्य पुन सवनीयोत्पत्तिनियमं क्रिया
न्तरविशेषगत्वाद्दृष्टप्रतिपादो विशिष्टविधिरिति वाक्यभेदो म्यात् । अस्मत्पक्षे पुनर्यथैक-
वाक्यत्व भवति तथोक्तम् । एव च परिच्छादस्यापि श्रवणलभ्योऽङ्गभाव इहानुवदि-
ष्यते । अथवा पुनर्विद्वद्वृत्तरेण त्रयेण प्राप्तिरपेक्षानुयेत । तस्मादयमेवोत्पत्ति
विधि । कथं पुनरभिपक्षे माप्यकारस्य वाक्यभेदोपग्यात् । उच्यते ।

कर्मणा भेद एवाय वाक्यभेदोऽभिधीयते ।

सन्धे त्वेनवाक्यत्वमर्थान्यत्वेऽपि गम्यते ॥

वाक्यं भिन्नेति । ‘ न तेनैकवाक्यतामियात् ’ यथा ‘ केनैगुणे च कर्मो-
क्तवायाद्यावयवभेद स्यात् ’ इत्यग्रामत्यापि लक्षणतो वाक्यभेदे परम्परासङ्गामिप्राये
ोक्तं ‘ साकौद्धं त्वेकवाक्यम् ’ इत्यत्र च सन्धवमात्रामिप्रायं तथेहोत्पत्त्यर्थत्वे सति
तदेकवाक्यं । याति न गुणान् इत्युच्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ श्रुतिविप्रतिषेधः २ उपवेशनं यदि - त्रि पा० १२ (अ० पा० ३ अ० १६ म० १२)
३ (अ० ३ पा० १ अ० १० म० १०) ४ (अ० ३ पा० १ अ० १० म० ०) ५ अर्थेनेति
चेत् न श्रुतिविप्रतिषेधः इति नूनद्वयं आह मुष्टिपौद्धरणं न व्यापारं न वार्तिकद्वयं ।

स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य-तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

नास्ति सवनीयानां प्रकरणमित्येवं सति पूर्वेष्वेव हेतुना स्थानेन पूर्वस्याग्नीषोमीयस्य भवितुमर्हति । संस्कारोऽयं पशुयागप्रयुक्तो न ज्योतिष्टोमप्रयुक्तः । ज्योतिष्टोमप्रयुक्तस्य न विशेषः पशूनां स्यात् । पशुयागा अपि हि धर्मान्प्रयोक्तुमपूर्वत्वात्समर्थाः प्रकरणवन्तश्च । तस्मात्समादग्नीषोमीयधर्मा इति ॥ २५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

इतश्च पश्यामोऽग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमस्मिन्नर्थे भवति । वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्याह्ने सवने, इति पशुपुरोडाशं दर्शयति । इतरथा समानविधानेषु सर्वेषु पशुपश्यामयोर्देवतयोः संस्कारार्थः सन्पुरोडाशः सामर्थ्यादग्नीषोमीयस्य भवेत् सवनीयस्य । तयोर्देवतयोरभावात् । दर्शयति च । तस्मादग्नीषोमीयार्था इति ॥ २६ ॥

सर्वे सवनीयप्रकरणं निराकृत्य पूर्वोक्तेनैव हेतुना सिद्धान्तं निगमयति । यद्वाऽवन्तरप्रकरणेनानान्यमानं स्थानवाधेनैव महाप्रकरणं सर्वार्थत्वप्रतिपादनयाऽवस्थितं तर्हि श्रुत्यर्थस्तु शाब्दः । यद्यपि प्रकरणं स्थानादलवत्तथाऽप्युपांशुयानानुमन्त्रणन्यायेन लिङ्गमुगृहीतक्य एवात्र पक्षीयान्विज्ञाप्यते । योग्यतया हि पशुधर्माः पशुयागपेक्षन्ते सोमयामम् । न चानेष्वेहिताः प्रकरणेन ग्रहीतुं शक्यन्ते । तदङ्गावतरणेन चात्र विद्वष्टतरः श्रुतोऽर्थः । न च पक्षीप्रतिपाद्यात्संन्याह्वनाऽऽनर्थक्ये तदङ्गन्यायोऽस्तीत्युक्तम् । ननु चाविहितधर्मान्तरः साकाङ्क्ष एवाग्नीषोमीयः प्रदेशान्तरादिहाऽऽनीयमानः संनिहितान्यमान्प्रकरणेनैव गृह्यतीति न वक्तव्यं स्थानाच्चेति । नैष दोषः । यत्र हि प्राङ्मूर्तेः पूर्वेमाणायां विकृतौ तन्मध्येऽप्यपूर्वाणि कानिचित्प्राक्षिप्यन्ते तत्र विकृतौ प्रकरणग्रहणं भवति । अत्र प्रदेशान्तर उत्पन्नोऽग्नीषोमीयः प्राकृतैस्तावन्निमित्तद्वन्द्वैः बलसोपकारैश्च निराकाङ्क्षाकृतः । तत इहाऽऽनीतः सन्नन्यप्रयोजनान्यमानसाकाङ्क्षान्पश्यन्ननुमितकर्मभावः संवध्यते । स्थानस्य चैतदेव लक्षणं यदुन धर्माणां साकाङ्क्षत्वेन प्रधानस्योत्पाद्य कर्मभावं, संवन्धः । तस्मात्सूक्तं स्थानात्स्विति ॥ २६ ॥

सर्वेषां द्वयोर्वा समानविधानत्वे सवनीये पशुपुरोडाशदर्शनं नोपपद्यते । पुरोडाशयागस्य हि देयतासंस्कारार्थत्वं यदर्थ्यति । स च लिङ्गादग्नीषोमावेव संस्कर्तुं शक्नोति नास्मिन् । न च समानविधानत्वेनोक्तः सिद्धान्तवत्संभवति । तस्मात्पुरोडाशदर्शनादातिदेशिकाः सवनीयस्य धर्मा इति ॥ २६ ॥

अचोदना गुणार्थेन ॥ २७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । आह । ननु च्छिद्राविधानार्थः पशुपुरोडाशः ।
नेति ब्रूमः । अचोदना गुणार्थेन । तस्य च्छिद्राविधानार्थेन न चोदना ।
अर्थवादः स इत्युक्तम् । तस्मादेवतासंस्कारार्थः । तस्याग्नीषोमीयार्थत्वे,
सचनीये पुरोडाशस्य दर्शनमप्यद्यते, न साधारण्ये । तस्मादग्नीषोमी-
यार्थाः पशुधर्मा इति ॥ २७ ॥

[८] दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥ पू०

अग्नि सायंदोहः । तथाऽस्ति प्रातर्दोहः । सन्ति तु दोहधर्माः शाखा-
हरणं, गवां प्रस्थापनं, प्रस्नावनं, गोदोहनमित्येवमादयः । ते किं सायं
दोहार्था उत, उभयार्था इति । किं तावत्प्रातः । दोहयोस्तपोरसंयुक्तं
धर्मैः शृतं भवेत् । यस्मात् । सायंदोहस्य हि कम औपवसध्येऽहनि
शान्नाहरणादीनामामनन्ति । तस्मिन्नेवाहनि सायंदोहः । तस्मात्प्रमा-
न्सायंदोहार्था दोहधर्मा इति ॥ २८ ॥

प्रकरणविभागाद्वा तसंयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

प्रकरणं हि साधारणम् । यथैव बध्न एवं पयसः । प्रमाच्य
प्रकरणं घलवत्तरम् । तस्मादुभयार्था दोहधर्माः । अपि च, न सायं-

सत्यं देवनामग्नारथं सन्न प्राप्नोति, न त्वयं केवलस्तदर्थः । किं तर्हि ।
'मुषिरो वा एतर्हि पशु' इत्युपन्य च्छिद्राविधानार्थोऽपि । अतश्च विनाऽपि
तेवना मरनीयस्य च्छिद्रा विधातुं पुरोडाशं करिष्यते । तेन समानविधानत्वेऽप्यन्योप-
इत्युक्ते मूत्रेणोत्तरमाह-न च्छिद्राविधानार्थेनास्य चोदना । विधिवन्निगदाना हेतुवन्नि-
गदाना विवर्जातीयानामर्थवादत्वेनोक्तत्वात् । न हि च्छिद्राविधानं क्रतुनाऽपेक्षितं,
नापि पुरोडाशार्थं श्रुते दृश्यते । तस्मैतत्प्रयोजनमिति यथोक्तमेव छिद्रदर्शनं
मिदम् ॥ २७ ॥

(इति-पशुधर्माणामुपावरणादीनामग्नीषोमीयमात्रार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एव त्रयस्याविरोधं दर्शयित्वेतादीं विरोधं दर्शयति । शान्नाहरणादीनामौपवसत्ये
नेत्यामा-यात्वात्तरप्रकरणाद्वा दध्यर्थत्वं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

प्रधानं धर्मदशे नियमाणं त्रयं प्रतिपद्यते । पृथग्मानं चावान्तरप्रकरणम् । दधिपाण-
मवमात्रादुपायां पृथ्यते त्रियते च । तस्मात्तस्य पयसः । दधित्वसिद्धिर्धर्मस्य वेनि-

दोहस्य पूर्वैश्चुराम्नानम् । किं तर्हि । उत्तरेद्युः । कथम् । एवमामनन्ति,
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्, इति । अमावास्यायां
ह्युभयं साङ्गं चोद्यते । स एष सायंदोहोऽर्घ्यात्पूर्वैश्चुरनुष्ठीयते ।
स्वभाव एष दध्नो, यत्पूर्वैश्चुरूपक्रान्तमपरेश्चुरभिनिर्वर्तते । तस्मात्सायं-
दोहस्य क्रम आम्नाता इत्येतदेव तावन्नास्ति । अत उभयार्था-
दोहधर्मा इति ॥ २९ ॥

[९] तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥ ३० ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्रैन्द्र-
वायवाद्या ग्रहाः प्रातःसवने दश आम्नाताः । तत्र धर्मा श्रूयन्ते, ज्यो-
प्तेऽन्ये ग्रहाः साधन्ते, अनुषोप्ते ध्रुवः । दशपवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि,
इति । सन्त्यपरे माध्यंदिने सवने, अपरे तृतीयसवने ग्रहाः । तेषु
माध्यंदिनीयेषु तार्तीयसवनीयेषु च संदेहः । किं सर्वेषु ग्रहधर्माः
कर्तव्या उत प्रातःसवने ये ग्रहास्तेष्विति । किं प्राप्तम् । प्रातःसवन-
ग्रहेषु भवेद्युः । तेषां हि क्रमे समाप्नाता नेतरेषाम् । एवं प्राप्ते धूमः ।
सवनान्तरे—प्रातःसवनान्माध्यंदिने तृतीयसवने च ग्रहाम्नातं तद्देव
भवितुमर्हति । सर्वेषां हि तुल्यं प्रकरणम् । यत्रैते धर्माः समाप्नाताः ।
वाक्येन ग्रहमात्रस्य विधीयन्ते । क्रमाच्च वाक्यप्रकरणे बलीयसी ।
तस्मात्सर्वार्था ग्रहधर्मा इति ॥ ३० ॥

अस्य धर्माः पूर्वैद्युः क्रियन्ते । न च ते शाखाहरणादीनां ग्राहकाः 'गुणानां च परा-
धत्वादर्तबन्धः' इति रियतत्वात् । तस्मादुभयसंयुक्तस्य शाखाहरणादेर्वचनात्पूर्वैद्युः
करणं न दध्यर्धत्वादित्यदोषः ॥ २९ ॥

(इति—शाखाहरणादीनामुभयदोहार्थताधिकरणम् ॥ ८ ॥)

ग्रहधर्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समाप्तानमनुष्ठानं चेत्त्यनेनातुर्याशङ्कायां
तुल्यत्वमापाद्यते । प्रकरणं तावत्सवनत्रयोपेतस्य ज्योतिष्टोमस्य समानम् । न च
प्रातःसवनस्य निष्कलस्याधान्तरप्रकरणम् । न च प्रकरणविरोधि स्थानं विनियोजकं
भवति । तस्मात्सवनान्तरग्रहणामपि धर्माः स्थिरिति । एतेनाऽऽश्लेषाग्नीषोमीयादिपुरो-
डाशधर्मसाधारण्यमुक्तम् ॥ ३० ॥

(इति—ग्रहधर्माणां सवनत्रयसंबन्धिग्रहार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

- [१०] रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुमग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमा-
लपने, इति । तत्र रशना श्रूयते, रशनाधर्माश्च । त्रिवृद्भवति दर्भमयी भवति
प्रविष्टानां कर्तव्या चेति । तत्र संदेहः । किमेते धर्मा अग्नीषोमीयरशनायाः
सवनीयरशनायाश्च साधारणा उताग्नीषोमीयरशनाया एवेति । किं मासम् ।
प्रकरणादग्नीषोमीयरशनाया इति । एवं प्राप्ते मूमः । उभयोः साधारणा
इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं भवति । एवमाह, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा
त्रिवृता यूपं परिधीयाऽऽश्रेयं सवनीयं पशुमुपकरोति, इति सवनीयरप-
रिध्या रशनां दर्शयति । सा यदि साधारणी, तत एतद्दर्शनमवकल्पते ।
यद्यग्नीषोमीयार्थास्ततोऽप्राकृतात्सवनीयरपरिध्याणां श्वितेत । सवनीये च
परिध्याणान्तरमप्राकृतं दत्तं त्रिवृत्त्वं दृश्यते । कथम् । स वै आश्विनं
ग्रहं गृहीत्वोपनिष्कृत्य यूपं परिधयति, इति । तत्र यदि न साधारणी
रशना, वाससा परिध्याणं प्राप्नोति । रशनां तु दर्शयति । तस्मात्सा-

अग्नीषोमीये यूपपरिध्याणमात्राय पुनः सवनीये ' ॥ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा ' इत्या-
म्रातं, तच्च निर्गुणपुनःश्रवणात्कर्मन्तरम् । उभयोश्च केनचिद्द्रव्येण भवितव्यम् । यच्च परि-
ध्याणद्रव्यं सा रशना लोके वेदे च प्रसिद्धा । तेनोभयत्र तादृर्यादेव गशना प्राप्ता ।
सा च किमयी किं धर्मा चेत्यपेक्षितेऽग्नीषोमीयस्य स्थानानुमिते प्रकरणे त्रिवृद्दर्भमयी
प्रविष्टानां कर्तव्येत्याश्रानाद्विशेषः प्रतीयते न सवनीयरपरिध्याणस्य । तस्मादितरपशुधर्म-
वदेव रशनेनिकर्तव्यताऽऽग्नीषोमीयार्थवेति । तथा प्राप्ते लिङ्गदर्शनात्साधारणीत्याह । न
हि सवनीयोत्पत्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वानुवाद्यो रशनाधर्मसाधारण्याद्विनोपपद्यते । का प्राप्ति-
रिति चेत्तस्माह—वाक्यसंयोगाद्विशानामाश्रय, स्थानादग्नीषोमीयस्य । वाक्यं च तस्माद्व्य-
वहरमिति । ननु ' न तद्वैक्यं हि तदर्थत्वात् ' इत्युत्तरं वदयति । तेनाग्नीषोमीयापूर्व-
प्रयुक्तत्वादव्यवस्था स्यादिति । नैतदेवम् । न दोषा साक्षात्पशुसंबन्धिनी । किं तर्हि ।
'यूपार्द्धं वा तस्मिंस्कारान्' इति वदयति । तेनेदृशमेववाक्यत्वमेतन् । यूपपरिध्याणमात्र-
रणमात्रनश्येते धर्मा इति । तथा चाग्नीषोमीयस्यमेतद्यूपपरिध्याणमेव च यूपैव तस्मा-

धारणी रक्षणा, तत्साधारण्याच्च तद्धर्मा अपि साधारणाः । तदेतल्लिङ्गा-
द्रक्षणासाधारण्यम् । कोऽत्र खलु न्याय इति । उच्यते । प्रकरणादग्नी-
पोमीयस्य, वाक्याद्व्यपमात्रस्येति ॥ ३१ ॥

[११] आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ ३२ ॥ पू०

दूराद्यच्छिष्यते ज्योतिष्टोमस्य, ययौपसदासुवाक्याकाण्डेऽश्वदा-
भ्यो । तत्र संदेहः । किं ज्योतिष्टोमसमाप्ताया ग्रहधर्माः कर्तव्या
उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । असंनिधानात् । यथा, ययसा
मैत्रावरुणं श्रीणाति, इति वचनान्मैत्रावरुणस्यैव अयणं न सर्वेषाम् ।
एवमिदमपि धर्मजातं प्रकरणस्थानामेव, न सर्वेषामिति ॥ ३२ ॥

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

संयुक्तं वा धर्मैरेवंजातीयकं स्यादप्रकरणस्यपि । कुतः । यतः
प्रकरणाद्वाप्यं धर्मीयः । नन्वन्यत्र क्रियमाणा ज्योतिष्टोमस्य भोष-
कुर्युः । उच्यते । उपकरिष्यन्ति । अश्वदाभ्ययोस्तदर्थत्वाज्ज्योतिष्टो-
मार्थत्वाच्छेषोऽयं ग्रहधर्मः । ग्रहनिधिषो ज्योतिष्टोमस्योपकारकः ।
यावान् ग्रहो ज्योतिष्टोमस्योपकरोति तस्य सर्वस्य भवितुमर्हति ।
तस्मादश्वदाभ्ययोरपि ग्रहधर्माः कर्तव्या इति ॥ ३३ ॥

यनीयस्यं व्यपपरिष्ठाणम् । इयमपि चापूर्वसाधनमिह प्रतीयते, न तु दर्शपूर्णमासार्ह-
रिव पिण्डावितृयज्ञे भविष्यति । तस्माद्दर्शधर्मवैषम्यात्साधारणा रक्षणाधर्माः ॥ ३१ ॥
(इति—रक्षणाधर्मसाधारण्याधिकरणम् ॥ १० ॥)

प्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधौ निवार्येते । तत्र स्थानं बाधित्वा प्राकरणिक-
ग्रहाधर्मो ग्रहधर्मो इति भर्तातेरनारम्भाद्योतायैत्वमशक्यं प्रत्येष्टं, तेनासंयुक्तमि-
त्याह ॥ ३२ ॥

प्रकरणस्याविशेषकत्वाज्ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनस्यैवैत इत्येवं सुराग्रहादिभ्यो निवर्त-
मानाः प्रकरणे व्यवतिष्ठन्ते । येषां स्वप्रकरणाधीनानामपि तदस्ति ते पूर्वेणैव न्यायेन
वाक्यसंयोगाद्दर्शधर्मन्तो भवितुमर्हन्ति । अश्वदाभ्यादीनामपि धर्मवत्ता ॥ ३३ ॥

१ अश्वदाभ्यामिति— 'अत्रुं गृह्णाति' 'अदाभ्यं गृह्णाति' इति कश्चनोदितत्वेन अश्वदाभ्यामिति
ग्रहाविति शेषः । २ सुराग्रहादिभ्य इति—संज्ञानिर्णयनामकपञ्चवागे समाप्ताया ये सुराग्रहाः
पयोग्रहाश्च तेभ्य इत्यर्थः ।

निर्देशाद्वचवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

यदुक्तं यथा, मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति, इति । तद्युक्तम् ।
अयने वचनात्प्रकरणं वाचित्वा व्यवस्थानम् । इह तु विपरीतम् ।
तत्र सर्वेषु ग्रहेषु प्रकरणं, विशिष्टेषु वाक्यम् । इह तु सर्वेषु ग्रहेषु
वाक्यं, विशिष्टेषु प्रकरणम् । तस्मादप्रकरणस्यस्यापि धर्मा इति ॥ ३४ ॥

[१२] अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥ सि०

अनारभ्याग्निमुच्यते । चित्रिणीरूपदधाति, वाजिणीरूपदधाति,
भूतेष्टका उपदधाति, इति । सन्ति तु प्रकरणे, इष्टकाधर्माः । अखण्डा-
मकृष्णलामिष्टकां कुर्यादिति । तथा, भस्मनेष्टकाः संयुज्यादिति । तत्र
संदेहः । किमप्रकरणे समाभ्यातानामिमे धर्माः कर्तव्या उत नैति ।
किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । कुतः । असंनिधानादिति प्राप्ते । उच्यते ।
अग्न्यङ्गमेवंजातीयकं तद्वदेव स्यात्, यद्वद्ब्रह्मः । प्रकरणाद्धि वाक्यं
बलवत् । अमूर्तां चेष्टकानामग्न्यर्थत्वात् ॥ ३५ ॥

[१३] नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

उयोतिष्टोमे श्रूयते— स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि
सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्पुन्मृज्य
तमस्मै भक्षं पयच्छेन्न सोमम्, इति । उयोतिष्टोमे सन्ति सोमधर्माः,
मानम्, उपावहरणं, क्रयोऽभिषत् इत्येवमादयः । तत्र संदेहः । किं
समानविधाना इमे धर्माः सोमस्य फलचरस्य चोत सोमधर्माः, फल-
चमसस्य तु तद्विकारत्वादिति । गुणकामानां प्रवृत्तिरभवृत्तिर्वा प्रयो-
जनमधिकरणाचिन्तायाः ।

किं प्राप्तम् । समानविधानाः प्रकरणाविभागादिति प्राप्ते ।

मैत्रावरुणादिश्रयणादीनां प्राकरणीकसर्वार्थत्वभावेन वाक्याद्व्यवस्था । अत्र तु
प्राकरणीकव्यवस्थाभावेन वाक्यात्सर्वार्थत्वमित्यद्वैतान्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(इति — ग्रहधर्माणामनारभ्याधीताश्चदाभ्यग्रहार्थताधिकरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥)

अधिकरणद्वयेन कार्यप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । फलचमसोऽपि चेष्ट्य-
विकारत्वात्सोमकार्ये वर्तते । तस्मात्तस्यापि सोमधर्मविधिः साधारणो यथा ' ब्रह्मीन्द्रोऽसति '

१ समाना इमे धर्मा इति पा० । २ ' अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ' इतीष्टकाधर्माणामनारभ्यो
त्पमविनिर्मुक्तचित्रिणादीष्टकाधर्माधिकरणं भाष्यनिगदन्प्राकृतमित्युपेक्षितं वार्तिकद्वयम् ।

उच्यते । नैमित्तिकमेवंजातीयकमसमानविधानं स्यात् । कुतः ।
 अतुल्यत्वात् । अतुल्यः सोमेन फलचमसः । सोमो नित्यवदाम्नातः ।
 फलचमसो नैमित्तिकः । किमतो यद्येवं, धर्मा अपि नित्यवदाम्नाता
 न शक्या अनित्यवत्कर्तुम् । यदि साधारणाः, तत्रानारम्भोऽर्थो
 विधीयेत । अपि च नैमित्तिकः फलचमसः । स सोमधर्माऽगृह्णाति ।
 तत्र धर्माः साधारणाः सन्तो द्विरुक्ता इत्युच्येरन् । तस्मादसमान-
 विधानाः ॥ ३६ ॥

- इत्येवमादिर्यवानामिति प्राप्तेऽभिधीयते । युक्तं यद्विधिधर्माः यवेषु क्रियन्ते । द्वयो-
 रपि वैकल्पिकत्वेनानित्ययोस्तुल्यरूपत्वात् । सोमधर्माः पुनः नित्यवज्ज्योतिष्टोमा-
 पूर्वेण गृह्णीताः । ते नित्यमेव द्वारमाश्रयितुमर्हन्ति । सोमश्च नित्यो न फलचमसः ।
 माद्वानपसे विधानामावाह । यदि सर्वसोमोपमर्देन फलचमसो भवेत्ततो राजन्यवैश्यपक्ष-
 योऽस्मावात्सोमोऽप्यनित्य इति तुल्यता स्यात् । स तु यन्मानचमसमाश्रितिराकृतोऽपि
 ग्रहचमसान्तरेषु संभवाच्चित्यः । तेन धर्मास्तं न व्यभिचरन्ति । तत्प्रयुक्ताः फलचमस-
 स्तेऽर्वा कथं भविष्यन्तीति । कार्यावस्थेति द्रष्टव्यः । आह । किं कार्यावस्थिरूपदेशाति-
 देशाभ्यामन्या, एतयोरेवान्तर्गता वा । अतिरिक्तेति केचिन्मन्यन्ते । न तु तथा सति
 प्रमाणत्वाध्यवसानम् । अतोऽब्रिदेष्टान्तर्गतितरेव वक्ष्यामि । कथं पुनः प्रष्टव्येति-
 देशः कल्प्यत इति चेत् । सत्यं नावकल्पते यत्र कर्मधर्मातिदेशो भवति । न ह्येकस्य
 कर्मज्ञः स्वत एव प्रकृतिविकारमात्र उपपद्यते । द्रव्यवर्णातिदेशास्त्वयम् । जमानेऽपि च
 कर्मणि द्रव्यभेदः प्रत्यक्षः । यथा च कर्म साकल्य कर्मान्तराद्वर्मान्मृह्णाति तथा द्रव्य-
 मपि । तस्मात्फलचमसत्वेनैव भावयेत्त्वयमनन्तरं विरिषूत्तरेऽवसारूप्यासोमवदित्यव-
 गतेरतिदेशसिद्धिः । किं भवति प्रयोजनं यदोमयोरपि पक्षयोः सोमधर्माः क्रियन्ते ।
 सत्यप्युपपन्नं कर्म यथैवान्यत्रैवदेशिकातिदेशिकयोः गुणकामभूतस्यमवृत्तौ प्रयोजनं
 भवतस्तथेहापि द्रष्टव्यम् । निवृत्तिवद्द्रव्यभेदादित्यपि हि शक्यं वक्तुम् । ये हि
 सोमस्याभिपद्यमानादिध्याश्रिताः फलसाधनत्वेनावगतास्ते कथं फलचमसस्थाः सार्धं यि-
 ष्यन्ति । ऋतुसाधनत्वेन फलचमसः प्रवर्तमानो ॥ एव तदङ्गपातिनः कृत्वर्थेन क्रियन्ते
 तानेव शक्नोति ग्रहीषु न फलार्थम् । अतः सिद्धा ताजिवृत्तिः । अनेनेवोहोऽपि

१ पापविष्यन्तीति—गुणकर्म फलमिति शेषः । २ ऊहोतीति—इन्द्राय त्वा जमुमते सोमं
 मृह्यमि' इत्यादि सोमपदपरिनिमित्तं सोमपदस्थाने फलचमसपदप्रक्षेपः कर्तव्यो भवति यद्यतः
 सामविधानमिति सिद्धान्तः । यदि सामावधिर्मिति पूर्वं पक्षस्तदा 'अर्वाणां मेव' इत्यस्यैव
 यत्रप्रयोगे सोमपदपरिनिमित्तस्य छेपो भवतीत्यर्थः ।

[१४] प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥ पू०

अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते द्रव्येऽपचरति । यथा ग्रीहिष्वपचरत्सु
नीवाराः । तत्र संदेहः । किं नीवाराः समानविधाना उत नन्ति ।
किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिश्च तद्वत् । यथा नैमित्तिकं नित्येनासमानवि-
धानमेव प्रतिनिधिः । अतुल्यत्वात् । काऽतुल्यता । ग्रीहीणां विहिता
न नीवाराणाम् । इयमतुल्यता । ग्रीहीणां विहिता नीवाराणामर्मा-
पत्त्या भवन्ति ॥ ३७ ॥

न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ३८ ॥ सि०

भेदद्वितीया, असमानविधानः प्रतिनिधिरिति । तद्वत्त्वात्, यद्वच्छ्रुतः ।
न प्रकृतिविकारभावः । श्रुतः । ग्रीहित्वं हि ग्रीहिष्वर्माणां ग्रीहिष्वक्तौ
निमित्तम् । न च ग्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति श्रूयते ।
तस्मात् प्रकृतिविकारभावः । कथं तर्हि नीवारेषु धर्मा भवन्तीति ।
उच्यते । या ग्रीहित्वेन परिच्छिन्ना ग्रीहिष्वक्तयः, नीवारेषु ताः सन्ति ।
तासामर्थेन ते धर्माः क्रियन्ते । तासां च व्यक्तीनामन्यासां च ग्रीहि-
गतानां तुल्य एव विधिः । का तुल्यता । उभयेऽपि ग्रीहित्वलोपिता
इति । तस्मात्समानविधाना इति ॥ ३८ ॥

वर्तमान इत्युक्तं भवति । समानेऽपि हि कर्मप्रकरणे द्रव्यसामानविध्यमावात्कार्यापत्ति-
पुरःसरं प्राप्नुवतः सोमपदस्याशक्तेर्विक्रिया विज्ञायते ॥ ३९ ॥

(इति-नित्यनैमित्तिकयोरेकसामानविध्याधिकरणम् ॥ १३ ॥)

प्रतिनिधावप्ययमेव न्यायः प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

यदि नीवाराः स्वैरेव महिम्ना कर्मसाधनं भवेद्युक्ततः कर्मापत्त्या धर्मः संभवेत् ।
न तु नैयायिकाणां साधनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । ये हि तावद्ग्रीहिष्वर्माः कतिपया दृश्यन्ते
तदुपादितस्या पुरुषः प्रवर्तमानो नान्तरीयकत्वाङ्गीवारत्वमुपादत्ते न कर्माद्वतया । ग्रीहि-
ष्वर्माः पुनर्ग्रीहिष्वदेन प्रत्यक्षेणैव बोधिता इति समानविधानाः । न हि नीवारेभ्यो
ग्रीहिष्वद्विध्यावर्तन इति वक्ष्यति 'समान्यं तच्चिर्माणां हि' इति । तेनाऽऽह तद्वदेवाप्तौ
प्रवर्तत इति ॥ ३८ ॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च न प्रतिनिधेः श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभावः । कुतः । अर्थ-
लक्षणत्वात् । अर्थाद्धि प्रतिनिधिः क्रियते । न चार्थेनैतद्वगन्तुं शक्यते
ग्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति । तस्माच्च प्रतिनिधेः श्रुतेन सह
प्रकृतिविकारभावो भवतीति ॥ ३९ ॥

[१५] नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥ सि०

अथ यः श्रुतः प्रतिनिधिः । तत्र किं सामानविध्यमुक्तं नेति । यथा,
यदि सोमं न पिन्देत पूतीकानभिपुण्यत्वात् । इति । असामानविध्यमिति
द्वयम् । अथुताद्धयेतद्विपरीतम् । एवं प्राप्तं उच्यते । नियमार्था गुण-
श्रुतिः । अत्राप्यर्थलक्षण एव प्रतिनिधिः । सोमेऽविद्यमाने सोमसदृशं
द्रव्यं प्राप्तम् । तत्र सुसदृशे द्रव्ये प्राप्तं ईपसदृशं नियम्यते । अन्यस्मिन्

अशास्त्रोदितश्च प्रतिनिधिरर्थात्क्रियते । तस्मादपि निर्दिष्टमाणकमस्य कार्यापन्न-
त्वमिति केचित् । न तु प्रतिनिधिरशास्त्रलक्षणः । प्रधानसमाधिचोदितत्वात् । यदि
षाऽशास्त्रलक्षणः स्यात्तैव क्रियेत । न च तदकरणात्कश्चिदोपः स्यात् । अत एव वर्ण-
यितव्यं सूत्रम् । अशास्त्रलक्षणत्वात्कीवारत्वस्य कार्यापत्तिर्नास्ति । ये तु ग्रीहिधर्माः प्रधान-
चोदनया सकलधर्मासंभवाच्च ग्रीहिचोदनया विकल्प आश्रितास्तेऽर्थान्तरत्वाभावाच्च
कार्यापन्नाः ॥ ३९ ॥

(इति—मुख्यप्रतिनिधयोः सामानविध्याधिकरणम् ॥ १४ ॥)

यद्यशास्त्रलक्षणत्वात्कीवारणां कार्यापत्तिर्नास्ति । पूतीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वा-
दनित्यत्वाच्च फलवत्सर्वकार्यापत्तिप्रसङ्ग इति प्राप्तेऽभिधीयते । ॥

यागसाधनतो कुर्यात्पूतीकानां यदि श्रुतिः ।

ततः स्यात्कार्यवर्तित्वं न त्वेवं सा प्रवर्तते ॥

सोमनाशे हि प्रतिनिध्यपेक्षया सस्यां पूतीका विधीयन्ते न यागसाधनापेक्षायाम् ।
अतोऽयं प्रतिनिधिनियम एव भवति, यत्सकलसोमधर्मासंभवे विकलान्सोमधर्मानुत्पादये-
त्तत्पूतीकगतानिति । वक्ष्यति हि ' नियमार्थः क्वचिद्विधिः ' ' तस्मिन् सविधीर्णा हि '
इति च । अतश्च नैवात्र पूतीकत्वं कर्माङ्गं, किं तर्हि, सोमधर्मोपलक्षणार्थम् । तेन श्रुति-
लक्षणस्यापि पूर्वेणाविशिष्टत्वमिति । तेनेहापि तदेव निन्तायाः प्रयोजनम् । अतश्च

प्रतिनिधातव्येऽन्यत्प्रतिनिधीयते श्रुतस्य स्थाने । न यागद्रव्य-
त्वेन ॥ ४० ॥

[१६] संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ४१ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र संस्थाः समानाः । अग्निष्टोमः,
उवध्यः, पोटशी, अतिगात्र इति । तत्र दीक्षणीयादयो धर्माः । तेषु
संदेहः । किं सर्वसंस्थं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा
उक्ता उवाग्निष्टोमसंस्थमभिधेयेति । किं प्राप्तम् । सर्वसंस्थास्तु

तदाश्रयस्य तद्वद्ब्रह्मणोपायादगुणकर्मैः प्रवर्तितत्वम् । अन्ये स्वाहुः । सकलव्यक्त्याश्र-
यिणो हि गुणकामा वैकल्यादिह न प्रवर्तन्ते । नित्यस्य हि कर्मणोऽनन्दं प्रकमा-
प्रदान्तस्य च सर्वस्यावश्यसमापनीयत्वात्किंचिद्धर्मवैकल्येऽप्यवैगुण्याभ्यनुज्ञा यु-
ज्यते । यथा तु काम्यानां प्रतिनिधिभिः प्रकमो नास्ति तथा गुणकर्मैर्न प्रव-
र्तितत्वम् । यदि तु प्रक्रान्ते कस्मिंश्चिद्गुणकामकरूपे द्रव्यनाशे सति प्रति-
निधीयते ततस्तस्यावश्यसमापनीयत्वाद्विकारेण प्रतिनिधिना वा तुर्यं समापनमित्यूहानूहा-
वेव प्रयोजनम् ॥ ४० ॥

(इति—मुख्यमन्दमदृशप्रतिनिधयोः सामानविन्याधिकरणम् ॥ १५ ॥)

अनेकग्रहन्ममशाम्यामात्मकश्चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽवधारितः । सर्वसंस्थास्तु तु
ज्योतिष्टोमरूपमनुस्यूतम् । यथैव देवदत्तस्य स्थानोपवेशनगमनशयनाद्यवस्थाभेदेऽपि
देवदत्तत्वं नापेति तथा ज्योतिष्टोमात्मनः संस्थान्तरोपजनापाये तत्त्वं नापेति । संस्थानां
च विरोधादन्योन्यं समावेशो नास्ति । ज्योतिष्टोमरूपं तु सर्वत्राविरुद्धमनुवर्तते । न च
ज्योतिष्टोमः कलाय चोदितः ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो येनेन ’ इति । तथोक्त्यादि-
संस्थ नामपि ‘ पशुकाम उक्त्यं गृहीयात् ’ इत्यादि कले विधानम् । तमेवंविधं
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्माः समानाः । ते संदिक्षन्ते, किं सर्वसंस्थज्योति-
ष्टोमोद्देशेनाऽऽज्ञाता उत केचलाग्निष्टोमसंस्थोद्देशेनेति । न त्वयमुपन्यासो युक्तः । न
हि धर्मसंश्लेषेणामुद्दिश्यमानस्य ज्योतिष्टोमस्य काचित्संस्था विशेषणत्वेन श्रूयते ।
यद्यपि कथंचिच्छ्रूयेत तथाऽप्युद्दिश्यमानविशेषणत्वाच्च विवक्ष्येत । न चोक्त्यादिग्रह-
णाशेन ज्योतिष्टोमस्य ग्राहकत्वं, फलसाधनमावाद्धि तत्रोक्त्यादय एवेति कर्तव्यतावन्तो
भवन्ति । ज्योतिष्टोमस्तत्राऽऽश्रयत्वेनोपसर्जनमावाञ्छ दृष्टव्यं यो यो विज्ञायते ।

समानं विधानम् । कुतः । प्रकरणाविशेषात् । नास्ति प्रकरणे विशेषो
येन ज्ञायेताग्निष्टोमसंस्थं प्रकृत्येति । तस्मात्समानविधानाः संस्था
इति ॥ ४१ ॥

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥

तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति । यद्यग्निष्टोमो जुहोति, यद्यु-
वध्यः, परिधिमनक्ति, यद्यतिरात्र एतदेव यजुर्जपन्हविर्धानं प्रति-
पद्यते, इति सर्वावस्थस्य विशेषवचनादवगम्यते । यद्यपि सामान्यं तदपि
सर्वावस्थस्यैवेति । यदि रि(ने)समानं विधानमग्निष्टोमसंस्थस्यैव

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः’ इति चैतद्वाक्यगतस्य ज्योतिष्टोमस्य धर्मसम्बन्धः सर्व-
संस्थावविशिष्ट इत्यग्निष्टोमसंस्थमेवेत्युक्तम् । अत एव वक्तव्यम् । किं ज्योतिष्टोम-
स्यैवेतद्वर्माग्नामनमृतोक्त्यादीनामपि संस्थानामिति । तच्चैवं समर्थनीयमेतदेव ग्रन्थेनोक्त-
मिति । यद्यपि संस्थाभिर्धर्मा गृह्यन्ते तथाऽपि तासां स्वयमक्रियारम्भकत्वाज्ज्योतिष्टोम
एवाऽऽश्रयत्वाद्वह्मरं मन्त्रीति किं सर्वसंस्थं प्रकृत्येत्याह । किं द्वारभूतं फलवन्तं च
प्रकृत्येत फलवन्तमेवेत्यर्थः । यदा च केवलज्योतिष्टोमार्थस्य तदा तदसाधारणत्वात्प-
रिशेषाद्वाऽग्निष्टोमसंस्थस्यैव जायते इति तत्संस्थस्य व्यपदेशः । उक्त्यादिषु हि
यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति तथाऽपि तत्र व्यज्यते किमुक्त्यादिगृहीता धर्मा
एतस्य द्वारत्वाद्भवन्त्युताऽऽन्तर्गताफलसाधनत्वादिति । अग्निष्टोमसंस्थां चास्य निजम-
ङ्गम् । अतस्तत्संस्थो गृह्यन्तं गृह्णातीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सम्पुण्यस्तम् ।
धर्मसाधारण्यं आपदेशातिदेशाभ्यां पक्षद्वयेऽप्यभ्युपगम्यते । एवेति विधानग्रहणम् ।
किं प्राप्तम् । ज्योतिष्टोमेन सह समानं संस्थानां धर्मविधानम् । कुतः । प्रकरणा-
विशेषात् । ज्योतिष्टोमो हि फलवत्त्वादुपजातकर्मभावस्तदननुचिसंनिधौ समाज्ञाता-
न्यमानं गृह्णाति न ज्योतिष्टोममेव । तच्चोक्त्यादीनामेतेष्वेव धर्मेषु सर्वमविशिष्टम् ।
उपदेशासंभवे चातिदेशो भवति । तस्मादुपदेश एव साधारण इति ॥ ४१ ॥

आज्यशेषस्य प्रतिपत्तिं विदधत्तुल्यवत्संस्थाकृतुप्रकरणसंबन्धित्वेन कीर्तयति । यद्य-
ग्निष्टोमो जुहोति यद्युवध्यन्तेनैव शेषेण परिधिमनक्ति । यद्यतिरात्रः, एतदेव होमयजुः,
यमग्ने पृथु मर्त्यमिति जपन्हविर्धानं प्रतिपद्येतेति । अतो विज्ञायते सर्वोऽङ्गविधिः
साधारण इति । सामान्यतो दृष्टमिवायुक्तमुक्तम् । यदि हि वाक्यवशेन किञ्चित्प्रकर-
णाघातं संस्थाभिः संन्यते ततः किमसंयुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न
हि ‘द्वादशाहीनस्य’ इत्यादिषु शेषधर्माणामप्यहीनार्थत्वमाशङ्कितम् । पाषाणधनं

स्याद्येहाग्निष्टोमं संकीर्तयेत् । असंकीर्त्यमानेऽपि धर्मसंयन्धो भवतीति,
सर्वावस्थस्य कीर्तनात्सर्वावस्थस्य प्रकरणमित्यवगच्छामः । अपि च
श्रूयते, आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत, ऐन्द्राग्रं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं वृष्णि
तृतीयं षोडशिनि, इति । द्वितीयस्य तृतीयस्य च दर्शनं सामानविध्ये घटते ।
उक्थ्ये हि द्वे निमित्ते रतः, अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति । तत्र द्वौ
भौमिक्तिकौ, आग्नेयः पशुः, ऐन्द्राग्रश्चेति । तेन द्वितीयदर्शनं तत्र युज्यते ।

स्यैवाद्वाचनानामित्येवं व्याचष्टे । यदि हि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंयस्यैव
स्याद्विनाऽपि तदुपादानेन तदङ्गत्वसिद्धेर्नाग्निष्टोमं संकीर्तयेत् । यतस्तु संकीर्त-
यस्यनो मन्थामहे नूनमविशेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तच्चैवं न लभ्यते यदि
संस्थानामपि साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोमप्रकरणपक्षे तु पुनः श्रुतिरन-
र्थिका स्यात् । तथोक्त्यादीनामपि यदि प्रकरणमस्ति ततोऽन्यतरनिर्धारणार्थं यदि-
शब्दोपपन्नं ग्रहणं युक्तम् । अप्रकृतत्वे तु 'द्वादशाहीनस्य' इति शब्देनैव यद्विशब्देन
संयन्धः स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैवं वादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टो-
मस्तत एतत् । यदि द्वादशाहस्ततोऽमुकमिति । अनेकसंनिहितापेक्षं ह्येतद्वचनं भवति ।
अतोऽपि समानं प्रकरणम् । इदमपरं छिद्मम् । 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' ऐन्द्रा-
ग्रमुक्थ्ये द्वितीयम् । 'ऐन्द्रं वृष्णि षोडशिनि तृतीयम्' इति । सामानविधानत्वे
पूर्वपूर्वो ह्युत्तरोत्तरं प्रत्यक्षश्रुतत्वात्क्रियत इति द्वितीयतृतीयदर्शनमुपपद्यते । विकार-
पक्षे तु प्रत्यक्षश्रुतैरेन्द्राग्नादिमिराग्नेये बाधिते सर्वत्रैक एव स्यात् । ननु च प्रत्यक्षश्रुत-
त्वेऽपि संस्थान्तरे संस्थान्तरासंभवाज्जिनिमित्तः पूर्वः पूर्वो न प्राप्नोति । यो ह्यग्निष्टो-
मस्तोत्रे समाप्यते सोऽग्निष्टोमो न तद्वन्मात्रम् । २३ उक्थ्येऽपि समाप्यते नासौ
पूर्वत्र समाप्तो भवति । तेन द्वितीयदर्शनाद्यप्रसङ्गः पक्षद्वयेऽपि तुल्यः । सत्यं संस्थानि-
मित्तत्वे तुल्यः । स्तोत्रनिमित्तत्वे तु समुच्चयः । तथा च भाष्यकार आह—द्वे हि
तत्र निमित्ते अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति सिद्धवदेतद्वतीति । कथं पुनः सं-
स्थास्तोत्रसाधारणाग्निष्टोमादिसममित्याहारे तुल्ये स्तोत्रनिमित्तत्वमेवाङ्गी क्रियते न
संस्थानिमित्तत्वम् । तासां हि फलवत्त्वेन प्रयोजनवत्त्वादङ्गेशेनैव निमित्तत्वमापद्यते ।
तत्र केचिदाहुः । सत्यपि शब्दसाधारण्ये शास्त्रस्य महाविषयत्वात्तुग्रहाय स्तोत्रनिमि-
त्तत्वाश्रयणमिति । अथवा स्तोत्रविशेषिताया एव संस्थाया एवंशब्दकत्वात्पूर्वतरप्रती-
ताविशेषणनिमित्तत्वसंभवे जघन्यविशेष्यानिमित्तत्वकल्पना न युक्ता । यद्वाऽऽवृत्त्यवि-

करणन्यायेनैव स्तोत्रेषु मुख्यः शब्दः संस्थायां लासगिकः । श्रुत्यसंभवे च लक्षणाऽऽश्रयितव्या । शक्नोति च स्तोत्रमापि मष्टमीनिर्देशानिमित्तत्वं प्रतिपत्तुम् । निष्कलानामपि च भेदनादीनां वचनसामर्थ्यान्निमित्तत्वमिष्टम् । अथवा 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्येवं स्तोत्राश्रयणम् । सत्यपि वा संस्थाना मुख्यत्वे व्यवधारणकल्पनया वाक्यशेषेण स्तोत्रपरिग्रहः । एवं हि श्रूयते 'आग्नेयमनमाग्निष्टोम आलभेत' 'आग्नेयो ह्यग्निष्टोमः' इति । कतरन्मिमाग्निष्टोमे, य आग्नेयः । स्तोत्रस्य च स्तुतिमागग्निर्देवता विद्यते न संस्थायाः । सा हि व्यापारपरित्यागात्मकत्वादभावमूता । न चाभावस्य देवतया स्मर्यमस्ति । यागान्धासेऽपि हि या देवता सा तस्यैवाऽऽग्नेयत्वं करोति न संस्थायाः । न च स एव संस्था । तदुत्तरकालौदासीन्यवचनत्वात्संपूर्वस्य तिष्ठते । न चान्यगतया देवतयाऽन्यस्य व्यपदेशो भवति । तथोक्त्यपोढाशिनोरपि दर्शयितव्यम् । अपि च 'ऐन्द्राग्नान्दुःषानि' इति स्फुटमेव स्तोत्रग्रहणम् । न हि संस्था, उक्त्यप्यनीत्यनेन शब्देनोच्यते । तस्मात्सति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः समुच्चय इति । ननु विकारपक्षेऽप्यद्वयार्थत्वात्पशुदागानामन्योन्यकार्योपपत्त्यसंभवादुपपद्यत एव समुच्चयः । तथा हि ।

नाऽऽनुमानिकमात्रं यत्तत्प्रत्यक्षेण वाच्यते ।

विरोधे सति भावो हि विरोधश्चेकगोचरः ॥

यदि हि प्रत्यक्षश्रुतत्वमेव केवलं विरोधनिरपेक्षं बाधकारणं स्यात्ततो न किञ्चिद्वाध्यते ऋतवन्तरगतं दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा तुल्यकल्पमतुल्यवत्त्वं वा । न चैतादृष्टम् । अत उभयोः पक्षयोः समुच्चयदर्शनमुपपन्नम् । तथा च वक्ष्यति 'अकृत्रिलिङ्गासंयोगात्' इति । तथा 'प्राजापत्येषु चाऽऽग्नानात्' इत्याद्येवंवातीयानां तत्र तत्राविरोधात्समुच्चयं वक्ष्यति । तथैवं सप्तमिमाहुः । अस्त्येवात्र प्रकृतिरिदं संयोगः सर्वनीयसमाख्यानिमित्तः । सर्वे ह्येते सप्तनीयशब्देनोक्ताः । तस्मात्समाख्यानास्तुल्यकार्यत्वे सति, अस्ति विरोध इति प्राप्नोति बाधः । यद्येवं, ततः सामान्यविधामत्वेऽपि सामान्यविशेषलक्षणबाधप्रसङ्गः । पूर्वपूर्वो हि पशुर्महाविषयत्वात्सामान्यविहितो भवति । उत्तर उत्तरोऽस्यावकाशत्वाद्विशेषविहितः । बाध्यते च सामान्यं सावकाशं वा विशेषेण निरवकाशेन वा । केचित्त्वाहुः । सर्वान्त्यस्य केवलस्य निरवकाशत्वादन्त्यन्तविशेषसंभवात्

१ (अ० १ पा० १ अ० १३ सू० २४) । २ उक्त्यानीत्यनेनेति—उक्त्यसंस्थाया एस्याद्वयवचनविरोधापत्तेरिति शेषः । ३ (अ० १० पा० ४ अ० १ सू० १) । ४ (अ० १० पा० ४ अ० ४ सू० १) ।

ह्यधिकत्वं मयेत्र मध्यमयोः । सत्यपि बहुल्यविषयत्वे प्रमाणगतिस्तुल्या । यथै-
वाऽऽग्नेयः संस्थाचतुष्टयविषयत्वात्साधारणो भवत्येवमैन्द्राग्नोऽपि संस्थात्रयसाधारणः ।
यावना च यत्नेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वोऽपि । मेध्यास्तु संस्थानिमित्तत्वेऽप्य-
दोषः । न हि तदधिक्यो ज्योतिष्टोमे संस्थाऽस्मि । तस्मादवाच्य इति । उच्यते ।
यद्यपि न बाधस्तथाऽपि विकल्पस्तावत्प्राप्नोति । न हि तुल्यार्थानां कचित्समुच्चयो
दृष्टः । सेयमुपयत. पाशा रज्जुः । यदि तावत्किञ्चिदपि कार्यान्यत्वं समुच्चयसिद्ध्यर्थ-
मभ्युपगम्यते ततो विकारपक्षेऽपि समुच्चयः । अथ तत्र बाधं समर्थयितुं कार्यैकत्वं
कल्प्यते ततः सामानविधेऽपि ग्रीहियवाविषदसमुच्चय इति । न चैतत्पूर्वपक्षवचनमात्रं
सिद्धान्तेऽपि दर्शनमेवागत्या वचनोक्तस्य समुच्चयं वक्ष्यति 'वचनात्तु समुच्चयः'
इति । तदवश्यं वक्तव्यो विशेषः । स उच्यते ।

१. समानविधिपक्षे हि सर्वे सर्वाङ्गपानिनः ।

१. - तन्निमित्तवशाप्राधान्यं समारूपा निवर्तयेत् ॥

१. सर्वे हि पक्षः सर्वत्र प्राप्नुवन्तो यत्पूर्वसंस्थासु परे न भवन्ति तन्निमित्ताभावात् ।
प्रत्यक्षेण तु निमित्तेन पूर्वः पूर्वः परत्र वाग्यात्प्राप्नोति । तत्र किं समारूपैककार्यत्वं
कल्पयित्वा बाधविकल्पयोरन्यतर आश्रीयतामुत वाक्यप्राप्तसमुच्चयानुरोधेन कार्यान्यत्वं
कल्पयतामिति वाक्यबलीकृत्वास्तसमुच्चयेन भवितव्यम् । यथा प्रयानानुयानादीनां
सत्यपि समारूपैकत्वे वाक्यसामर्थ्यात्कार्यान्यत्वं समुच्चयश्च । अतिदेशे पुनः, समारूप-
या कार्यैकत्वम्, अतिदेशेन कार्यान्यत्वं (तेनापि समुच्चयः) । तस्माच्चो-
पदेशान्तर्गतः समारूपैव बलीयसीति तत्कृतं कार्यैकत्वमाश्रित्य विरोधा-
द्वाचः स्मरिगृह्येत । विकारे च प्रकृतिलिङ्गसंयोगापेक्षा विद्यत इति कार्या-
पत्तिर्विज्ञायते । न तु समानविधिपक्षे प्रकृतिलिङ्गसंयोगः कश्चित्, येन कार्यापत्ति-
रुपपाद्येत । केचित्त्वादुः । समानविधित्वे परस्परानपेक्षैर्द्रव्यदेवतासंयोगैः कर्मभेदोऽव-
सीयते । विकारे पुनरतिदेशप्राप्तयागानुवादेन गुणमात्रं विधीयते । ततश्चैक एव यागः
इयात् द्वितीयादय इति । ॥ त्वयं गुणविधिरैन्द्राग्ने सम्बन्धेन्द्रसरस्वरयोः । अनेकद्र-
व्यदेवताविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गादेकान्तेन कर्मान्तरता । तेनैव समर्थनियं, कर्मान्ता-
मेवेदं विधीयमानं किमपूर्वान्तरसाधनत्वं प्रतिपद्यतामुत प्राकृतसर्वनीयापूर्वमेव साधन-
त्विति । पूर्वपक्षेऽप्यपूर्वविनियोगमात्रे सम्भवति नापूर्वान्तरं कल्पयित्वा तत्साधनत्वाच्चय-
सानं युक्तम् । तथाऽपिन्द्राग्नसमानीयापूर्वमपि सावनापेक्षावेदाया प्रत्यक्षधृतमवनीया-
परित्यागेन न सर्वनीयान्तरं गृह्यानि । सर्वापेक्षासु प्रकृत्यासमन्तेनाप्रकृतमहणाद्यागगतोऽपि

एवं षोडशिन्यतिरात्रे च प्रकृतिविकारभावे तु मत्पक्षश्रुतैरेन्द्राग्रादिभिर-
तिदेशेन प्राप्त आग्नेयो बाध्येत । तत्र द्वितीयादिदर्शनं नोपपद्येत । भवति
च । तस्मात्सर्वाषस्यस्य ज्योतिष्टोमस्य वीक्षणीयादयो धर्मा इति ॥ ४२ ॥

विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वात् ॥ ४३ ॥ सि०

नेतदास्ति, समानविधाना इति । किं तर्हि । उक्थयादयः संस्था-
विकारभूताः स्युः । अग्निष्टोमसंस्थमपूरिकृत्य वीक्षणीयादयो धर्माः

समाप्ताः । कुतः । उक्थयादीनां कामसंयोगेन श्रवणात् । पशुकाम
उक्थ्यं पृच्छीयात् । षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत, अतिरात्रेण मजा-
कामं याजयेत्, इति । काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य

व्यापारः प्राकृतैर्नैषापूर्वेण कलससंख्यो न कवनोत्पत्त्यपूर्वान्तरसंख्यं प्रतिपत्तुम् । काम-
कलससामर्थ्यं सपनीयान्तरं प्राकृतमपूर्वं साधयतीति चेत् । यथेतरस्मिन्पक्षेऽपूर्वान्तरं
यागमत्तं व्यापारमित्यदोषः । कस्तर्ह्यनयोर्विशेषः । उच्यते । यदा यागगतव्यापारेणा-
पूर्वोपपेक्ष्यन्ते न तदा वैकृतसपनीयापूर्वं कलसं, यत्तस्मिन्पक्षे निपतेत् । यदा पुनर-
पूर्वेण कर्मापेक्ष्यते तदा सपनीयत्वप्रकृतिविरुद्धसंयुक्तं कर्मान्तरं विद्यमानमवबुध्य प्राकृतं
निराकरोति । प्रकृतौ चापूर्वकल्पनावसराद्विधीयमानसपनीयत्वगुण्यानुनिष्पद्यपूर्वचतु-
ष्टयं कल्प्यते । न हि तत्र ज्ञायते कतरत्पूर्वतरं कल्प्यं यस्य साधनान्तरसंख्यः
स्थात् । कर्माविवेचनावेष्टार्या हि कर्मरूपाण्येव दृश्यन्ते । अपूर्वकल्पनाऽपि युगपद्भवतीति
न ज्ञायते विशेषः । विकारपक्षे तु ज्ञायते प्राकृतस्य पूर्वतरं कलसितित्यवश्यावहेयेऽन्य-
तरस्मिन्कर्मणि विप्रकृतं प्राकृतं हातव्यं भवतीति बाधपसङ्कः । ननु च विकारपक्षेऽग्नि-
ष्टोमसंस्थाया एव विकारभूताः पराः संस्था भवन्ति न परस्परणेति केवलस्याऽऽग्नेयस्य
प्राप्तस्य परैर्वाचात्सर्वत्र द्वितीयस्य दर्शनं न स्थादित्येतावन्मात्रं वक्तव्यं किमुच्यते
तृतीयस्य दर्शनं न प्राप्नोतीति । नैव दोषः । यदि स्वयमेन्द्राग्रादीनां परत्र प्राप्तानां
बाधाददर्शनं श्रूयात्ततो निष्प्रमाणकं वदेत् । अयं त्वदर्शनमात्रं वदति । तच्चाऽऽग्नेयस्य
वाचान्मध्यमयोश्चाप्रासेत्पञ्चमेव । तेनैव चाऽऽग्नेयो बाध्येतेत्याह—न पूर्वः पूर्वः परे-
णेति । तस्मात्समानविधानाः ॥ ४२ ॥

उक्थयादयः समाप्तिविशेषाः कलसाधनत्वेन चोद्यमानाः समाप्तिमन्तमाश्रयमपेक्ष-
माणाः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं समाश्रयन्तस्तस्य निष्ठाभिशिष्टोमसंस्थां विकृत्य निवि-
शन्त इति विकारशब्देनोच्यन्ते । ननु चोक्थयादीनां समाप्तिरित्येति सिद्धे समा-
प्तिमपेक्षा भवति । न तेषां प्राग् ज्योतिष्टोमसंख्येयात्समाप्तिरित्यसिद्धिः, आरम्भ-
मध्यापेक्षत्वात्समाप्तिरुच्यते । अयं प्रश्नः तत्संख्येयतनः प्रश्नः कतरत्पूर्वत्वेऽ-

वधारिते फलसत्त्वामावात् 'स नित्यस्य समत्वात्' इत्येवमविचारत्वप्रसङ्गः । किंच ।

ग्रहणादां च विस्पष्टे बोध्यमाने फल प्रति ।

सस्यानां फलसत्त्वं च कथमध्यवसीयते ॥

तत्र केचित् । ग्रहणादीनामपि फलसत्त्वं वेदविवरणं गच्छत्येव किं उच्यते ।
मार्थो यमविधिरुत ग्रहणाद्यर्थाऽपीति । सम्प्रदायश्च कथमिति चेत् । तेषां ग्रहणादी-
नाम ते विधानात्समाप्तिस्तत्र बोधोऽस्तीति तच्छब्दोक्तम् । 'पशुकाम उच्यते गृहीयात्'
'षोडशिना वीर्यमाम् शुचीत' इति पूर्वसमाप्त्युत्तरकालं बोध्यमानानां समाप्त्यन्तर-
व्यपदेशमाकृत्य भवति । अथेत्वाहुः । ग्रहणाद्योऽप्यत्र फलसत्त्वसमाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता
एव सा यसाधनसत्त्वविधिवरे वाक्ये निर्वपत्यालभतिवन्मूय त इति । कुत ।

सप्त तद्विवेकसामर्थ्ये प्रत्यये घातुरच्यते ।

सप्त चास्मिन् फल क्षेत्रवेदिद्रियकामवत् ॥

ननु च 'उच्यते गृहीयात्' इति सामानाधिकरण्याप्रयोगाज्ज्ञामपि ग्रहणादीनामेव
म्यात् । नैतदेवम् । उच्यतेऽन्तोऽसत्त्वत्वाद्धि समाप्तिरेवोक्त्यशब्देनोच्यते, तत्सत्त्वत्वा-
द्ग्रहण उपचर्यते । न च मुख्यमभवे गौण परिगृह्यते । नित्यं तु यज्ञसामानाधिकर-
ण्येनोक्त्यादीनां प्रयोगो दृश्यते, 'उच्यते'न यज्ञेतोक्त्यो यज्ञ' इति । तथा 'षोड-
शिना यजते षोडशी यज्ञ' । स वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीति । स चात्यन्ताव्य-
तिरिक्तसमाप्तिवचनत्वेऽवकल्पते न ग्रहस्तावचनत्वे । षोडशीति च पुलिङ्ग समाप्तिवचन
एवोपपद्यते । नपुमबलिङ्गस्य स्तोत्रवचनत्वात् । यस्तु पुलिङ्गप्रयोग स्तोत्रे कश्चिद्दृ-
श्यते यथा 'एकविंश षोडशी' इति, स गौण इति प्रतिपत्तव्यम् । इह वाक्यशेषे
पुलिङ्ग षोडशी प्रतीयते इति सम्भाव्यते । 'अतिरात्रेण प्रजाजामम्' इति विष्णु-
ष्टमेऽसमावचनत्वम् । न हि तत्र क्रियान्तरमुपातम् । यन्निरपि च पृथग्विषयसमर्पणत्वेन
श्रुतं क्लेशेन प्रवर्तमानं य । तस्माद्वाग्निमर्त्यात्वात् या समाप्ति सा फलेन सच्यते ।
यदि च ग्रहणस्तावयो फलसत्त्वस्य स्यात्तत्तत्तयो क्रियात्वादाश्रयापेक्षा नास्तीति
स्वतः प्रयोजेव प्रयोगः प्राप्नोति । तत्र च अत्ररणास्त्रानप्रयोजनमुपस्थादिशब्दप्रयोगश्च न
ज्ञाप्येत । तस्मादपि सप्तमस्य फलत्वम् । कथं तु प्राक् ऋतुसत्त्वसमाप्तिवचनमिति ।
केचित्तावदाहुः । 'सप्त सोमसत्त्वा अग्निष्टोमोऽयज्ञोऽयम् उच्यते षोडश्यतिरात्रो
यामोऽनोऽनोर्याम्' इति स्मरणात्सोममात्रसमाप्तिवचनत्वे सिद्धे वर्मान्तराण्यनद्वय

१ अधिकरण गच्छत्यवति—अधिकरणविचारः सगच्छत एवेत्यर्थः । २ एकमपि 'सप्तमस्य
उमानविधाना' इति सप्तमसत्त्वाशब्द उपपत्तिः गृह्यते—सप्तमसत्त्व इत्यादिना । ३ नवै, नववि
च विदुपलभ्यत । ४ प्रथमं तावदादिद्रियमत्रमाह—अविश विदित्यादिना ।

निविशते । कथम् । गुणादेवजातीयके काम्ये फलनिर्वृत्तिः । पशुकाम
उक्थ्यं गृहीयान् ज्योतिष्टोमकाम उक्थ्यग्रहणकामो वा । यथा पशवो

सोमयागमात्रेऽपेक्षिते प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयत्वसिद्धिरिति । अन्ये तु मन्यन्ते ।
ज्योतिष्टोमस्य कचिदभ्यासविशेषे समाप्त्यन्तरं विज्ञायते यदुत्पद्यमानमेवोक्त्यादिन्यप-
देशं लभते फलसंख्यं च तत्र श्रुतिवर्तीयस्त्वात्प्रकरणलभ्यं क्रत्वर्थत्वं बाध्यते । यस्या-
भयाश्रयित्वसंख्यः सोऽनुगुणत्वादाश्रीयते ।

अपरं दर्शनम् । उक्थ्यादिशब्दवाच्यं किमपि प्रथममेव फलेन संबध्यते । किं
पुनस्तदित्यपेक्षायां वचनान्तरेण ज्योतिष्टोमस्य समाप्त्यन्तरं विज्ञायते । यद्वाऽभ्यास-
विशेष एवायं वचनान्तराज्ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविशमानः फलाय चोद्यते । तेन वा
तरिमुन्वा कतुः संतिष्ठत इति संस्थाशब्देनाभिधीयते । केचित्पुनर्मन्यन्ते । संस्था
नामान्त्ययागाम्यासानन्तरं वा क्रियोपरतिः साऽभिधीयते । न चाफियारमकत्वात्तस्याः
फलसाधनत्वं युक्तमतस्तदुपलसितोऽभ्यासश्चोद्यत इति । अन्ये त्वाहुः । वचनभ्यास-
भारामावाद्भावोऽपि चोद्यमानः फलसाधत्वेन नैव विरुध्यत इति । यथा ‘अकुर्वन्वि-
हितं कर्म’ इत्यत्राकरणस्यासतः प्रत्यवायहेतुत्वम् । अथवाऽभ्येवाश्रयादासन्न्यप्रति-
पत्तिरूपः संकल्प इत्यविरोधः । इह च यथा गुणात्फलं भवति यथा च
काम्यो गुणो नित्यमर्थं विकरोति तदिन्द्रियकर्माधिकरणगोहनाधिकरणाभ्यामुपसंह-
र्तव्यम् । तद्दर्शयति—गुणादेवजातीयके फलनिर्वृत्तिः । एवं हि श्रूयते ‘पशुकाम
उक्थ्यं गृहीयात्’ । न ज्योतिष्टोमकाम उक्थ्यग्रहणकामो वा, इत्यनेन क्रत्वर्थत्वं
निराकरोति । क्रत्वर्थत्वे हि सति, अन्तरेणापि कामपदोपबन्धं तदुपकारकमेवेतत्त्वर्तव्य-
मिति विज्ञायते । यदि चोक्थ्यग्रहणस्वरूपमाश्रं चिकीर्ष्येत ततोऽर्थादुक्थ्यग्रहणकाम-
स्यैव विधिर्वैधस्यैव प्रार्थनमुक्थ्यग्रहणस्वरूपमाश्रं कथं निर्वर्ततामिति । तच्च द्वयमापि
पशुकामोपादानादनवकल्यम् । अतः काम्यत्वाद्वास्ति गोदोहनन्यात्येन विकारत्वम् ।
तत्र कथमिति—इतिकर्तव्यताकृद्वायां ज्योतिष्टोमगृहीतेतिकर्तव्यताऽतिदिश्यते । कः
पुनरिह प्रकारो येनतिकर्तव्यता गृह्यते । यदि तावत्संनिधानं ततः समानविधानमेवा-
भ्युपगतं भवति । न ह्यतिदेशस्य संनिधिः, कारणं, सारूप्यप्रभवत्वेन - वक्ष्यमाणत्वात् ।

भवन्ति, तथा शृङ्गीयादित्यर्थः । कथमिति तत्रावश्यमिति कर्तव्यताऽपे-
क्षितव्या, संनिधानादित्यस्येति कर्तव्यतयेति गम्यते । कथं पुनर्येय-
मिति कर्तव्यता, सा नित्यस्येत्यवधार्यते, न पुनरस्यैव काम्यस्य

अथ कार्यापत्त्या, तत्रापि कारणान्तरत्वं निराकृतम् । न च दीक्षणी-
यादयः संस्माधर्माः । यतः कार्यापत्ते संस्थान्तरे भवेयुः । न ज्योतिष्टोमस्योक्त्या-
दयः कार्यं वर्तन्ते । यतस्तद्धर्मान्प्रतिषद्यन्ते । एतेनातिदेशपक्षः प्रत्युक्तः । यो
हि मन्थनेऽतिदेशेन धर्मा षविष्यन्तीति, तस्याप्यतिदेशकारणं सारूप्यं नास्तीति ।
यद्यप्यष्टिष्टोमस्य संस्थया सामान्यमस्ति । ज्योतिष्टोमस्य तु न किंचिदुक्त्यादिसारू-
प्यमित्यप्रकृतित्वम् । अत एव च भाष्यकारोऽपि संनिधानादित्येतावन्मात्रमुक्त्वा
तूष्णीमूः । तेन वक्तव्यमेतत् । उच्यते ।

अतिदेशोऽयमित्येतत्पुरस्तादेव साधितम् ।

न च सारूप्यमेवैकमतिदेशस्य कारणम् ॥

यथा 'दध्नेन्द्रियकाम्यम्' इत्यत्र व्याख्यातं, विनाऽपि सारूप्येणान्यथा तत्कला-
प्राप्तेरतिदेशो भवति । सारूप्यं हि प्रकृत्युपगमापनद्वारेणोपयुज्यते नादृष्टोपकारनिर्वृत्त्या ।
तद्विहान्तरेणापि सारूप्यमाश्रयावप्रतिपात्तिः संनिधानादस्यैव । भाष्यकारोऽप्येतदेव
संनिधानमाह, न दीक्षणीयादिसामान्यम् । आश्रयत्वेन हि गृहीतो ज्योतिष्टोमः शक्नोति
दीक्षणीयाद्यपूर्वमनितं एवमंतं व्यापारं योषयितुमिति सिद्धोऽतिदेशः । आह । कथं
पुनर्येयमिति र्कर्तव्यता सा नित्यस्य, न पुनरस्यैव काम्यस्य, साधारणी
वेति ।

तत्र साधारणीत्येष न्यायः पक्षोऽस्य संमतः ।

काम्यम्येवेति सोल्लुण्ठं पूर्वोक्तासमयोदितम् ॥

अटि युक्त्या विनैवेयं नित्यम्येत्यभिधीयते ।

काम्यम्येवेति किं नैतदुक्ततरमुच्यते ॥

अथ त्वयुक्तिर्युक्तत्वाच्चैवमभ्युपगम्यते ।

हन्त साधारणीत्येतत्सयुक्तिरुपमिहोच्यताम् ॥

यदि विनैव प्रमाणेन केवलनित्यार्थत्वं त्वमिच्छसि हन्त मदिच्छयाऽपि केवलका-
म्यार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरिदमप्रमाणकमिति नाऽऽधीयते ततः प्रमाणवत्साधारण्य-
मिष्यतामिति । तत्रानिदयोक्तिमसहमानो भाष्यकारः साधारणपक्षे चोपकरित्यतीति

साधारणी चेति । उच्यते । यत्र यत्र गुणे कामो भवति तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां, नान्यथा । सा तत्रैतिकर्तव्यता याऽन्तिकमुः-

निष्प्रमाणकमपि केवलकाम्यपक्षमेव तावन्न्यायेन निराकरोति-यत्र यत्र गुणे काम-
स्तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां नान्यथेति । यदि नाम गुणः स्वातन्त्र्येणेति-
कर्तव्यतां ग्रहीतुं शक्नुयात्तत एव स्यात् । ॥ च कथं शक्नुयात्, यदि करणैरेवेति-
कर्तव्यता संवध्यते । यदि च गुणानां स्वप्न एव भावनाविशेषणत्वं भवेत् । न तावत्क-
रणैरितिकर्तव्यता संवध्यत इत्युक्तम् । सप्तमनवमाद्ययोश्च वक्ष्यति भावित्वेऽप्यमित्य-
पेक्ष्य भवति न करणेन कथमिति । यस्यां तु भावनायां भावत्वार्थः करणं भवति तस्य
ते वस्तुवन्तरनिरपेक्षाः पश्चात्तनमरणैकहायनीन्यायलभ्यमितिवर्तव्यतासंबन्धं लभन्ते । य-
स्यां पुनर्गुणानां करणत्वं तस्यां भावत्वर्थविशेषाद्विना करणत्वानुपपत्तेः साध्यमूतो भावत्वार्थोऽ-
परोऽपेक्षितव्यः । न हि व्यापारसामान्यस्य गुणैरुत्पात्तिः शक्या । न च क्रियाविशेषमसाध्यत्वं
गुणः सामान्यसाधनत्वं भजते । तेन यस्यां भावनायामवस्थितो गुण इतिकर्तव्यतां गृह्णाति
तस्यां प्रथमतः संनिविष्टो भावत्वार्थो दृश्यते । ततश्च तेन तावत्सह प्रथमतः मरणैकहायनीव-
क्षियमः । यदि हीतिकर्तव्यताग्रहणयोग्यः स न भवेत्ततो न गृह्णीयात् । स तु फल-
वत्त्वादितिकर्तव्यताद्वाराभूतभावनाविशेषणत्वाच्च न कथंचिन्न गृह्णाति । तत्र चतुर्थ्य-
मप्यत्र प्रथमतः ग्रहणं प्रदुष्टे । भावना तावन्न भावत्वर्थविशेषाद्विनेतिकर्तव्यतां शक्नोति
ग्रहीतुम् । गुणोऽपि च न भावत्वर्थमनुपनीयं स्वतन्त्रः शक्नोति तन्निरपेक्षभावनारहित-
त्वाभिर्विशेषस्य च करोत्वर्थमाप्तस्थानमुत्प्रेयत्वाद्रव्यापाररत्वाच्च ग्रहीतुमित्याश्रयेति ।
तथा, इतिकर्तव्यता गुणमिमुखं गच्छन्ती न भावत्वर्थमुल्लङ्घ्य शक्नोति गच्छन्मिति-
सन्मुखे तावत्पतति । भावत्वार्थोऽपि स्वयमितिकर्तव्यताकाङ्क्षः सन् गुणार्थमपि प्रसिद्धतामेतां
ग्रहणसमर्थः सन्निकमिति परित्यजेत् । अतोऽत्र फलस्य चोदितानामुक्त्यादीनां ज्योति-
ष्टोमाश्रयत्वेनावगतानामितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षां प्रकरणेन दोषणीयादय उपनीयमानाः
मार्गान्तरमावादावश्यं तावज्ज्योतिष्टोममुखे पतन्ति । न ह्युक्त्यादयः समाप्तिरुपांतरत्वं
रिहारेण ग्रहीतुं समर्थाः । स्वमुखपतितांश्च न कथंचिज्ज्योतिष्टोमस्तानुपेक्षते । इदं-
यति-नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यते । स हीतिकर्तव्यताविशेषं पक्षं
चोद्यते, अनेन फलस्य साधनमुक्त्यादि साधकं कुर्यादिति । यथाऽसौ साधको भवति
तथा कुर्यादित्यर्थः । ततश्च करोतिसंस्पर्शाद्भावनयैव संबन्धः । एवं च सति नारित सं-
प्रकारो येन भावत्वर्थं परिहृत्यामयेतिकर्तव्यतयोक्त्यादयः साधकाः क्रियेरन् । क्रियायायं-
साध्यमानायाम्-अननुगृह्यमाणायामित्यर्थः । ये तु तेनासाध्यमानायामिति-उक्त्या-

१ गुण इति-काम्यो गुण इत्यर्थः । २ उक्तमिति-इन्द्रियकामाधिकरण इति शेषः ।

३ ग्रहीतुमिति-इतिकर्तव्यतामित्यर्थः । ४ आश्रयति-भावत्वर्थमिति शेषः ।

पनिपतति । सा साधनस्य वा साध्यस्य वेति संदिग्धमाना साध्यस्य भवितुमर्हति । नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यते । एवं हि स इतिकर्तव्यताविशेषश्चोद्यते । अनेन साधनं साधकं कुर्यादिति । न चास्ति स प्रकारो, येनासाध्यमानायां क्रियायां तेन साधकः कृतो भवेत् । तस्मात्साधकस्यापीतिकर्तव्यताविशेषमभ्युपगच्छता साध्यस्यापीत्येतदभ्युपगमनीयम् । साध्यश्च ज्योतिष्टोमः साधिकाः संस्थाः । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य तावत्सा, इतिकर्तव्यतेति सिद्धम् । अथ कस्मान्न साधारणी । नित्यवदाम्नानात् । यदैव ज्योतिष्टोमः, तदैव दीक्षा ।

दिनेति संबन्धयन्ति तेषां पूर्वप्रस्तुतेतिकर्तव्यताविशेषपरित्यागादसंबद्धत्वम् । तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायामित्यनेन च पुनरुक्तत्वं स्यात् । तेन साधकस्यापि— गुणस्य, इतिकर्तव्यतामिच्छना साध्यस्यासौ—धात्वर्थस्य, इत्येतदभ्युपगन्तव्यम् । एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा संप्रति प्रस्तुतेविशेषे योजयति साध्यश्च ज्योतिष्टोम इति । तस्मान्न तावत्केवलकाम्यार्थत्वम् । अथ कस्मान्न साधारणत्वमिति—वल्लवत्त्वेन द्वितीयपक्षो-
पन्यासः । सिद्धान्तवाचाह । नित्यवदाम्नानादिति । सर्वत्र ह्येकरूप्ये सति तन्त्रसंबन्धो घटते, न च धर्मान्प्रति ज्योतिष्टोमस्य संस्थाना वैकरूप्यमस्ति । धर्मा हि कामनिमित्तसंयोगाभावाश्रित्यवदाम्नायन्ते, यदैव ज्योतिष्टोमस्तदैव दीक्षणीयादयः प्रयोक्तव्या इति । सत्यपि च ज्योतिष्टोमे विना पशु-
कामादिनोक्त्यादयो न संभवन्ति । न त्वेताम् ज्योतिष्टोमः कदाचिन्नास्ति । सर्वत्र समस्तात्मना प्रत्येकं जातिवत्समवेतत्वात् । अत एते यथास्मात्ता ज्योतिष्टोमेन सह संबध्यन्ते, नानित्याभिः संस्थाभिः । ननु सत्यप्यासामनित्यत्वे ज्योतिष्टोमस्यैकस्य नित्यत्वाश्रित्यवद्धर्मान्मानं नित्यार्थत्वे न विरोक्ष्यते । नित्याम्नानं तावत्तं प्रति कृतार्थं भविष्यति । यदि ह्यु तस्मिन्सत्येषानित्योऽप्यपरः संबन्धः वल्लभ्यते किं नो बाध्यते । यो ह्यनित्यार्थमेव नित्यवदाम्नायते स विरध्यते नैवंजातोदक इति । नैत-
देवम् । एवं सति तन्त्रं तावत्परित्यक्तम्, अप्रयोजकलक्षणापन्नत्वात् । यदा हि नित्यवदाम्नानं नित्यार्थत्वेन तावद्विना न भवति वल्लभे च तादर्थ्ये निराकाङ्क्षीभूते पाठे प्रसङ्गादितरसंबन्ध इति न सामानविध्यम् । इतरथा ह्येवं धर्मविधिः स्यात्, नित्यमेताम् ज्योतिष्टोमे धर्मान्कुर्यात्कदाचिच्च यदा पशुकामादयो भवन्तीति, तच्च

यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुकामस्तदोक्त्यसंस्था । सर्वदा ज्योतिष्टोमे
धर्माः कर्तव्याः । एकदोक्त्यसंस्था । तत्र सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः
कर्तव्याः । ते चोक्त्यादिसंस्थस्यार्थेनेति पूर्वमुत्तरेण विरुध्यते, यदि
सर्वदा, नोक्त्यादीनामर्थेन । अथोक्त्यादीनामर्थेन, न सर्वदा, उभयं
विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्न साधारणी । नित्यवदाम्नां च यद्यनित्यस्य
स्यात्, नित्यवदाम्नां तद्वन्नित्यं क्रियेत । तत्र नित्यवदाम्नां बाध्येत ।
तस्मान्नित्यसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य, न काम्यस्योक्त्यादिसंस्थस्ये-
ति ॥ ४३ ॥

अपि वा द्विरुक्त्यात्मकतेर्भाविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥

नन्वग्निष्टोमसंस्थाऽपि काम्या श्रूयते । द्वे हि तत्राऽऽम्नाने । एकं
नित्यवदेकं काम्यम् । तत्र द्वयोर्वाक्ययोः सामर्थ्याभिस्य एव स
कामो भविष्यति । नित्यताविघातो नास्तीत्याग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योति-
ष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥

विप्रतिषिद्धमेतस्य विधानस्य । ननु द्वावेतौ प्रकरणाज्ञानानुमितौ विधी । तयोरेको
नित्यवद्विधाम्यमि, अपरश्चानित्यमिति । सत्य प्रयोगवचनयोर्भेदाद्विप्रतिषेधः ।
प्रयोज्यवचनानि तु नित्यानित्यप्रयोगवचनानुविधानाद्विप्रतिषेधन्ते । तेनैवा नित्य-
त्वाविधातमिच्छाऽऽवश्यं ग्राह्यमपि तद्व्यभेदाभ्युपगन्तव्यम् । अतश्चाख्यमिचाराज्यो-
तिष्टोमार्थस्येव युक्तमिति । नन्वाग्निष्टोमसंस्थाऽपि काम्येति—यदा सर्वसंस्थाना-
मनित्यत्व, न च तद्व्यतिरिक्तं नित्यं किञ्चिज्ज्योतिष्टोमरूपमस्ति तदा ज्योतिष्टोमेन
नित्यवद्वहणात्तद्वारभूतेन द्रव्यरूपमेव सर्वासा घर्षोपनयनमिति क्व नित्यः प्रयोग
इत्यनवधारणात्केवलानित्यार्थं बलाद्व्यतिरिक्तमन्याथेन भविष्यतीत्यत्र आह—स नित्यस्य
समत्वादि । सार्धं हि तत्सर्वप्रकारार्थं विधी । तौ हि द्वावालोक्त्य 'एकस्य
तूमयत्वे सयोगवृत्तत्वम्' इत्येवमग्निष्टोमान्तस्य नित्यस्यैव कामसंयोग इति । इतः
रस्य तु नेवद्वयमयोगात्नित्यत्वमिति विशेषः । तेन यद्यपि प्रयोगेणैवमनित्या
तथाऽपि ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादेतस्याश्च त अति प्राप्तिरूपेण नित्यत्वाच्छङ्क-
तधर्मपरमात्मलाभाच्चिष्टोमस्येत्येव धर्माणा व्यपदेशः । अथ वक्तव्यादिष्वपि
प्राप्तिद्वये सति ज्योतिष्टोमाशेन वा प्राप्तिः सोपदेशेन, योवधवाशेन साऽतिदेशात्मिकेति
विवेकः ॥ ४५ ॥ ४४ ॥

वचनात्तु समुच्चयः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं, द्वितीयतृतीयदर्शनं समानविधित्वेऽवकल्पते नान्यथेति ।
वचनं तद्विविप्यति, न दर्शनम् । ऐन्द्राग्र उच्यते द्वितीयो विधीयते ।
तथैन्द्रः षोडशिनि तृतीयः ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गनानाम् ॥ ४६ ॥

इत्यथ पद्यामः प्रकृतिविचारभाव इति । कुतः । प्रतिषेधात्पूर्वलि-
ङ्गनानाम् । यद्यपिष्टोमो जुहोति, यद्युच्यते, परिधिमनक्ति, न जुहोतीति
होमाभावदर्शनं न स्यात् । प्राप्ते निमित्ते वचनप्रामाण्यात्सामानविध्ये ।

गुणविधेयादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

अथ यदुक्तं व्यपदेश इति । एकस्यैवाधिकृतस्य यथोक्तेन न्याये-

विशिष्टविधानस्य नातिभारः ॥ ४८ ॥

क्रतुकरणेषु चोत्तरविधौ यत्पूर्वाभावमनुवदति स विचारपक्षेऽवकल्पते । चोदकप्रा-
प्तस्य चोत्तरेण पूर्वस्य बाधितत्वात् । सामानविध्ये हि प्रत्यक्षनिमित्तसंनिधानात्प्राप्ते
निमित्ते नैमित्तिकमन्त्रं कर्तव्यमिति समुच्चयः स्यात् । तत्र प्रतिषेधः पृथग्विधेरुपग-
म्यमानो बाधये भिन्नात् । न ह्यत्र द्वितीयतृतीयादिवद्विशिष्टविधिरवकल्पते । विधिप्र-
तिषेधयोर्निप्रतिषेधात्, पर्यदासांसंभवाच्च । सर्वश्रेष्ठे सन्नीयपशुविषयः पूर्वपक्षवाद्युक्तो
न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुमंघातव्यः । संस्थानिमित्तत्वे हि सामानविध्येऽपि निमित्ताभावाद-
भावदर्शनमुपपद्येतैव । सिद्धान्तेऽपि चादृष्टार्थत्वात्समुच्चयप्रसङ्गे सति क्रतुकरणस-
मारुह्या प्रकृतिलिङ्गमिति योज्यम् । केष्विदुनराहुः । प्रचरणीहोमशेषप्रतिपत्तिबद्धो-
मस्य परिध्यजनेन प्रतिपादिते सामानविध्येऽप्यवभावः सिध्यतीति । तत्र तु बाधयेन
स्मृत्यन्ते विधीयमाने कथमप्रस्तुतं प्रतिपत्तित्वमवगम्यत इति वक्तव्यम् । सत्यपि च
होमेन प्रतिपादने यावता परिध्यजनशब्दार्थो निर्वर्तते किञ्चिद् श्रुत्योच्यते तावत्पुनः
संभवत्येव । तस्माद्यथोक्तेन न्यायेन दर्शनमेवेदमभावसंकीर्तनम् ॥ ४६ ॥

यज्वप्रकृतस्य यद्विशिष्टोपबन्धो द्वादशप्राक्प्रवृत्तवत् इति । मोक्षयाहीनामन्यै-
रप्रकृतैस्तुल्यता । यत्रापि होषा नित्यानित्यसंयोगविरोधात्प्रकरणमग्राहकमिति कर्तव्यता-
यास्तथाऽपि मंनिहितत्वाद्विशिष्टव्यपदेशं रमन्ते । प्रस्तुतगुणिद्वारेण वाऽप्रस्तुतानामपि
गुणानां प्रस्तुतव्यपदेशः भवति । प्रकरणप्राप्तं त्वशिष्टोमग्रहणं नित्यानुवादः । अथवा
स्त्रोत्रनिमित्तव्यपत्तिपादनपरत्वादर्थवेदेत्येवमेषः । किं भवति प्रयोजनम् । कलचममवदे

नायमनधिकृतेन गुणेन व्यपदेशः । अग्निष्टोमग्रहणं चातुवाद
इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अथ तृतीयेऽध्याये सप्तमः पादः ॥

[१] प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥ ५०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र बर्हिर्बर्हिर्धर्माश्च, तथा वेदिर्वेदिधर्माश्च । तत्र
संदेहः । किं बर्हिर्वादयो बर्हिर्वादियर्माश्च प्रधानस्योताङ्गमथानानामिति ।
किं तावत्प्रामासम् । प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । प्रधानस्यैवंजाती-

देवेति केचित् । इदं तु वक्तव्यम् । सत्यमेतत्प्रयोजनं न तु सर्वधर्मेषु । यावन्तो हि सद्यो-
मानादिषु गुणकामास्ते सत्यप्यातिदेशे स एवोपदेशिक आश्रयोऽस्तीति न विकृत्यन्तर-
वद्विहन्यन्ते । विकृत्यन्तरेषु हि ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयस्याभावाद्गुणकामा यथाश्रुता न
भवन्तीति न सिध्यन्ति । संस्यासु तु यद्यप्यङ्गफलं नातिदिश्यते तथाऽपि स्वयमर्थित्वा-
त्पुरुषस्य चिकीर्षमाणस्य गुणोपादिस्ताया यथाश्रुताश्रयसंभवे नामुपपत्तिर्गुणकामानाम् ।
अतो यन्मात्रमुपस्थादिसंस्थानिमित्तमुपग्रहणस्तोत्रशस्त्राद्यशकृतं तत्र यदितरग्रह-
स्तोत्रशस्त्रचर्मातिदेशेन किंचिद्गुणकामगतं प्राप्नोति तत्र भवतीति प्रयोजनम् । तथेदम्-
परं, यद्विषयानुविधानं तत् 'अव्यक्तासु तु सोमस्य' इत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविकारा
विज्ञायन्ते तेषु सर्वाः संस्था विरूपेण, सिद्धान्ते त्वग्निष्टोमसंस्थैवेक्यं भवतीति । यत्र
चोपस्थादिविशेषबोदना तत्रैव केवलं तद्धर्मप्राप्तिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ॥ ४७ ॥

(इति-गुणकामानामाश्रयेण सह सामानविधानाभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

इति श्रीमत्कुमारिल्लविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने सप्तमः पादः

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

समानासमानविधानाधिकारेणैतदपि प्रस्तूयते वाक्यप्रकरणविशेषाविशेषद्वारेण ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणस्या वेदिः तद्धर्माश्च खननादयस्तथा बर्हिस्तद्धर्माश्च खननादयः
किमर्था इति । यद्यपि 'वेद्यां हवीषि' 'बर्हिषि हवीषि' 'बर्हिर्हृताति' 'वेदि
खनति' इति आविशेषितेन वाक्येनाङ्गप्रधानार्थत्वमुद्धर्मवति । तथाऽपि स्वातन्त्र्ये

यका धर्माः । कस्मात् । प्रकरणविशेषात् । प्रधानानां हि प्रकरणं,
नाङ्गानाम् । प्रकरणेन चैषां संबन्धः । तस्मात्प्रधानस्य ॥ १ ॥

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ सि०

सर्वेषां वाऽङ्गप्रधानानामिमे धर्माः । नात्र शेषत्वं प्रकरणाद्भवति ।

सति लौकिकेष्वपि गृहाच्छादनार्थेषु बर्हिषु धर्मप्रसत्तावानर्थक्यादवश्यमपूर्वसाधनता-
कारितः संबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । सा चापूर्वसाधनता न वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयत इति
प्रकरणादुच्यते । ततश्च प्रधानमात्रस्य तत्प्रकरणमित्यनेन विशेषेण प्रधानस्यैव धर्मा
गम्यन्ते । सत्यपि च प्रकरणस्याविशेषकत्वे ग्राहकत्वेनैव विशेषरूपेण विनियोजकत्वा-
द्विशेषस्थापनहेतुत्वमित्युक्तम् । असंयुक्तमिति च सत्यपि वाक्येन हविर्बर्हिःसंयोगे
प्रकरणविरोधसंयोगाभिप्रायम् । शक्यौ हि हविर्बर्हिःशब्दौ प्रकरणेन समावेश-
यितुं नाहीनवदसंबन्धविति मन्यते । ॥ १ ॥

सर्वेषां वाक्यसंयोगाविशेषादित्युक्तमेव । यत्तु प्रकरणं विशेषेण विनियोजकमिति,
तत्राऽऽह—अतत्प्रयुक्तत्वात् । न प्रकरणमिह विशेषकं भवतीत्यर्थः । कथं पुनः स्थितं
प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निश्चिते, कथं वा तादर्थ्यलक्षणव्यतिरिक्तं च बहुदोषमुपका-
रलक्षणं शेषत्वं प्रतिज्ञायते । उच्यते । नैव प्रकरणस्यैवजातीयकेषु विनियो-
जकत्वं स्थितम् । ‘अमर्थुक्तं प्रकरणात्’ इति ह्युक्तम् । यत्तु विरोधो नास्तीति । कथं
नस्ति, यदा बर्हिषा प्राधान्यात्प्रत्येकं धर्मसंबन्धे सति अङ्गार्थत्वमपि ज्ञायमानं प्रकर-
णानुरोधेन व्यावर्त्यते । परंतु येन कारणेन वाक्यस्यातिप्रसरे बाधिते निर्विरोधं
प्रकरणमवगतवानिदानीं तदुपन्यस्यति लौकिकेऽपि प्राप्नोति ततश्चाऽऽनर्थक्यमिति ।
तत्सोत्तरमेतदेव वक्तव्यम् । स्वरसप्रवृत्तं वाक्यं यावत्स्येव विस्पष्टमानर्थक्यं तावन्मात्रा-
देव निवर्तताम् । न चाङ्गबर्हिषा लौकिकवदानर्थक्यम् । अतस्तत्र भविष्यति । न

१ तत्प्रकरणमिति—दर्शपूर्णमासप्रकरणमित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ४ अ० ५) नङ्ग-
भ्यमानाधिकरणं मान्यद्विरिति शेषः । ३ बहुदोषमुपकारलक्षणं शेषत्वमिति । अयमाशयः ।
यद्युपकारकत्वं शेषत्वं तदा दृष्टान्तीनामपि परम्परया यागाद्युपकारकत्वाद्यामङ्गतापत्तिः । यदि
विहितत्वपटितं सद्रव्यस्य तदाऽपि ‘गोदोहनेन पशुचातस्य प्रणवेत्’ इति वाक्येन पदवह्य-
तया विहितस्य गोदोहनस्य प्रणयनोपकारकत्वासद्वह्यत्वापत्तिः । अथान्यानुपकारकत्वपटितं तदा
गोदोहनस्य प्रणयनान्युपकारकत्वानार्तिप्रसङ्ग इति चेत् । गोदोहनस्य पदवह्यत्वमेव न स्यादि-
त्यादिवहुदोषप्रस्तुतादवश्यं परोक्षप्रवृत्तवृत्तिकारकत्वेन विहितत्वरूपमेव शेषत्वं निर्वाच्यमिति ।
४ (अ० ३ पा० ३ अ० ४ सू० ११) ।

उपकारलक्षणं हि तत् । यद्यस्योपकरोति, तत्तस्य शेषभूतम् । सर्वेषां चाङ्गप्रधानानामपि धर्मा उपकुर्वन्ति । कथमवगम्यते । वाक्यात् । येषां हवींष्यासादयति, इति द्विर्मात्रं वाक्याद्गम्यते । प्रधानहवींषि प्रकरणात् । वाक्यं न प्रकरणाद्गोचरीयः । तस्माद्विहिंषि हवींष्यासादयतीति । आह । यदि प्रकरणं वाक्येन वाच्यते, लोकेऽपि विहिंषामिमे धर्मा उक्ता भवन्ति । तत्र को दोषः । सर्वत्र धर्माः कर्तव्याः प्राप्नुवन्ति । उच्यते । प्रकरणादर्शपूर्णमासयोरुपकारका एवेति गम्यते । तस्मात्त्रौक्तिकेषु न कर्तव्याः । एवं चेदङ्गान्यपि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि । तस्मात्त्रेष्वपि न प्राप्नुयन्ति । उच्यते । यद्यप्यङ्गानि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि, दर्शपूर्णमासयोरुपकारकाणि । एषु क्रियमाणा धर्मा तर्शपूर्णमासयोरुपकारिण्यन्ति । तस्मादङ्गप्रधानेषु कर्तव्या इति ॥ २ ॥

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥

पिण्डपितृयज्ञेऽपि विहिंषैर्धर्मैरुच्येत । सोऽपि दाते विहिंषि वर्तते । तस्य चापि विहिंषाऽस्ति प्रयोजनम् । तदप्याराच्छिष्टधर्मवत्स्यात् ॥ ३ ॥

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

न तस्य विहिरेतैर्धर्मैर्धर्मवत् । वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह

वातिप्रसज्यत इति । अनेनैव भामिप्रायेण, उपकारलक्षणं हि तदिति तावदर्थमेव फलेन व्यपदिष्टम् । तदर्थं हि कल्पमानं प्रयोजनवद्विज्ञातुमाकाङ्क्षितोपकारनिष्पत्त्या शक्यते तदर्थं कल्पनीयम् । यत्तु माप्यकारणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणादित्युक्तं तदुत्तरपरिचोदनानवतारप्रसङ्गादतिस्वरितोक्तमित्युपेक्षणीयं तावत् ॥ २ ॥

यदि ह्यानर्थक्याहोविवाहविर्हो धर्मनिवृत्तिस्ततो यत्र तदानर्थक्यं नास्ति कर्मान्तर्गते विहिंषि, तत्र प्रवृत्तिः प्राप्नोति । यदि तु कश्चित्ताद्विद्वत्स्यर्थो हेतुः सोऽङ्गेष्वप्यविशिष्टः । तत्र सौर्यादिष्वितरथाऽप्यतिदेशेन सन्त्येव धर्मा इत्युपदेशातिदेशप्राप्तिरहितत्वात्पिण्डपितृयज्ञ उदाहरणम् । अपूर्वो ह्ययमनङ्गं चेति स्पष्टीकरोति । तेनात्यन्तानिष्टप्रसङ्ग इति ॥ ३ ॥

भवेदेतद्यदीदं वाक्यं स्वतन्त्रं भ्यात् । नहिर्विहितद्वर्गाणां तु यद्वाक्यं तद्दर्शपूर्ण-

१ उत्तरपरिचोदनेति—‘आरादपीति चेत्’ इत्यनेन विवक्षाप्रतिरोधोदनेत्यर्थः । अत इदं भाष्यं ‘न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात्’ इत्यनोक्तं व्याख्येयमित्याशयः । २ (अ० ४ पा० ३ अ० ८ सू० २९) इत्यनेति शेषः ।

धर्माणाम् । तेन दर्शपूर्णमासयोरुपकारका धर्माः, यदर्शपूर्णमासार्थं,
तत्र प्राप्नुवन्ति, नान्यत्र । तस्मात्पिण्डपितृयज्ञवर्हिषो न भविष्य-
न्ति ॥ ४ ॥

मासाभ्या सहैकम् । तेन वाक्येन सहैकवाक्यता गतमित्यर्थः । तेन यत्तदेकवाक्यान्त-
र्गतं बर्हिस्तस्यैवैतद्धर्मप्राप्तिर्न भिन्नवाक्यगतस्य । न च पिण्डपितृयज्ञवर्हिदर्शपूर्णमास-
वाक्यान्तर्गतम् । अतो न संभन्तस्यत इति । ननु यदि दर्शपूर्णमासाभ्या सहैकवाक्य-
त्वमिष्यते ततस्तत्प्रकरणं मुक्त्वा नाम्नेन लभ्यते । तच्च प्रकरणं प्रधानमात्रस्यैवेत्यङ्गा-
नामसंबन्धः प्राप्नोति । नैष दोषः । सर्वथा लघनलघननादयस्तावन्न साक्षादङ्गेन प्रधानेन
वा संबन्धुं शक्नुवन्ति । यत्र वेदिबर्हिषी तत्र गमिष्यन्ति । वेदिबर्हिषोरपि हविरा-
सादनेन संबन्धः । तच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगवचनगृहीतमासादनं संबध्यते ।
एवमङ्गहविरासादनमपि तस्मान्तर्गतं, साङ्गस्य प्रधानम्येकप्रयोगत्वात् । ननु च
यथा प्रयानादथ एकप्रयोगवचनगृहीतत्वेऽपि 'गुणानां च परार्थत्वात्' इत्येवं
परस्पराङ्गत्वं न प्रतिपद्यन्ते तथाऽङ्गहवि संबन्धं बर्हिर्न प्रतिपद्यते । नैतदेवम् । यथैव
हि प्रधानहविरासादनमङ्गतया संबध्यते तथाऽङ्गहविरासादनमप्यङ्गाङ्गतया समन्तस्यते ।
यदि च यदर्शपूर्णमासार्थं हविस्तद्बर्हिष्यासादयतीत्येवं कल्प्येत ततस्तन्मात्रस्यैव
स्यान्न त्वेवम् । अस्याऽऽनर्थक्यमयात्तु स्वरूपेऽतिक्रममाणे किमेवमतिक्रमोऽस्तु यद्-
दर्शपूर्णमासार्थमुत यदर्शपूर्णमासोपकारीति । यदि तादर्थ्यं गृह्यते वाक्यस्यातिदूरं सं-
कोचः क्रियेत । तदुपकारित्वग्रहणे तु बहुतरविषयत्वं भवति । यथा च तद्वति तद-
नुग्रहीतव्यम् । अङ्गाङ्गमपि विनाऽपि तादर्थ्येन तदुपकारीति विज्ञायते । तावन्मात्र-
मेव च तद्वह्वारं युक्तं न तादर्थ्यम् ; अनुपकारिणि हि स्थितोपकारीति नातदर्थं ।
तथा च 'परार्थे त्वर्थसामान्यम्' इति वक्ष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनऽभ्युदितेष्ट्या दधि-
पयसोस्तदुपकारमात्रदर्शनात्प्रणीताधर्मप्राप्तिर्भवतीति । तस्मादेवं प्रकरणादेकवाक्यत्वं
कल्प्यते यस्मिन्नक्रियमाणे दर्शपूर्णमासापूर्वं न सिध्यति तत्र तत्र कर्तव्या इति ।
अङ्गहविर्भिरपि विगुणैः प्रधानापूर्वं न निष्पद्यते । तस्मात्प्रधानापूर्वप्रयुक्तानामेवाङ्गे-
ष्वपि त्रिया युक्तेति ॥ ४ ॥

१ (अ० ३ पा० १ अ० १२ सू० २२) । २ (अ० ९ पा० २ अ० १४ सू० ४४) । ३ इति
वक्ष्यति—इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा 'क्रियेरन् वाऽर्थनिवृत्ते' इति सिद्धान्तसूत्रेण वक्ष्यतीत्यर्थः ।
४ अभ्युदितेष्ट्यामिति—यस्य इतिनिर्णयं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियान्, स त्रेधा तदुलान्विमर्शे ।
ये मध्यमा स्युस्तान्प्रये द्याये पुष्टेऽशमशकपार्थं निर्वपेत् । ये स्थविशस्तानिन्द्राय प्रदात्रे दर्धयर्धं,
येऽग्निशस्तान्विष्णवे शिपिविशाय शूते पदम्' इति वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरङ्गाद्योपकमानिमित्तदे-
वपरिहारार्थं यथा किंहीतायामभ्युदितेष्ट्याक्रियर्थः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गं भवति । एवमाह । स वै ध्रुवामेवाग्रेऽभिधारयति, ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवति, इत्यभिधारणस्याऽऽज्यभागार्थतां दर्शयति ॥ ५ ॥

[२] फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुणोर्वपनं पयोव्रतानि सपद्याऽऽम्नातानि । तेषु संदेहः । किमङ्गप्रधानार्थानि, उत प्रधानार्थानि । किं तावत्प्राप्तम् । अङ्गप्रधानार्थानीति पूर्वेण न्यायेन प्राप्तम् । एवं प्राप्ते द्रुमः । स्वामियुक्तमेतत् । तस्मात्प्रधानस्य । कस्मात् । फलसंयोगात् । पुरुषस्य यागेनार्थसंबन्धः । यागोऽपूर्वस्य दाता । पुरुषः प्रतिग्रहीता । नन्व-

यदि चैवंजातीयकमङ्गप्रधानार्थं ततः ' प्रयाजशेषेण हविष्यमिधारयति ' इत्येतदङ्गप्रधानार्थम् । तत्र च कर्मवामिष्यर्थं कर्मो न्यायप्राप्तः सिद्धवदुक्तवमानो हेतुवन्निगदोऽर्थवत्त्वादुपपद्यते ' स वै ध्रुवामेवाग्रेऽभिधारयति ' । कुतः । ' ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन्भवति ' इति । यद्याज्यभागहविष्यमिधारणीयं तत एवं वक्तव्यम् । अन्यथा हि ध्रुवायामुपानुयाजार्थेन केवलमभिधारणं स्यात् । तत्र न चाग्रेऽभिधारणं स्यात् । न च ' ततो हि प्रथमावाज्यभागौ ' इति हेतुः समर्थेत । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ॥ ५ ॥

(इति—बर्हिरादीनामङ्गप्रधानसाधारण्याभिकरणम् ॥ १ ॥)

' यानमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत् ' इत्यनेनाधिकरणेन येषां यजमानात्वं सिद्धं ते किं यजमानस्य वर्तृत्वादेशनाङ्गप्रधानार्था उत भोक्तृत्वांशेन केवलप्रधानार्था इति । किं प्राप्तं । पूर्वोक्त्याधिकरणेन सर्वार्थत्वम् । सर्वार्थं हि यजमानेऽवस्थिताः शक्नुवन्ति सर्वेषामुपकर्तुम् । न च व्यावृत्तिकारणमस्तीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

येनैव हेतुनेतेषां स्वामिगामित्वनिश्चयः ।

तेनैव स प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुट्य ॥

यदि ह्येते वर्तृत्वांशपातिनो भवेयुस्ततः सर्वार्थत्वं प्रतिपद्येरन् । भोक्तृत्वांशस्थास्त्वेते । स हि तैर्विना नोर्पद्यते । कर्तृत्वं स तदभावेऽपि रूपा भवति तथा सर्वत्रो-

परोऽप्यस्ति संबन्धः । यागो निर्वर्त्यः, पुरुषोऽभिनिर्वर्तक इति । फलेन तु संबन्धो भविष्यतीत्येवमर्थः पुरुषः श्रूयते । न हि यागं स साधयति । यागः सत्तया संभन्तस्यत इति । मिमिति तर्हि । निर्वर्तयतः फलं भवतीति । संस्काराश्च संस्कुर्वन्तीत्युच्यन्ते । यत्तस्य संस्कर्तव्यस्य प्रयोजनं, तत्र सामर्थ्यं जनयन्तीति । फलं च ग्रहीतुं पुरुषस्य प्रयोजनं, न यागमभिनिर्वर्तयितुम् । तस्मात्ते पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति, न यागनिर्वृत्तिसमर्थम् । आह । यदि यागनिर्वृत्तौ न सामर्थ्यं जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति । उच्यते । यागस्य स्वार्थं साधयतः साहाय्ये वर्तन्ते । कश्च तस्य स्वार्थः । यदस्य कर्ता फलेन संबध्यते । तस्मात्स्वामिसंस्काराः प्रधानार्था इति ॥ ६ ॥

[३] चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥ पू०

उपोतिष्टोमे श्रूयते, षट्त्रिंशत्प्रजया प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन इयति शक्षयामहे, इति । तत्र संदेहः । किमेवा वेदिरङ्गप्रधानार्था, उत प्रधानार्थेति । किं तावत्माप्तम् । चिकीर्षया च संयोगात्,

कप्रत्यक्षम् । ऋत्विजामपि च तत्संभवान्नैव तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । अभीष्टे चार्थे योग्यताधानमाकाङ्क्षति । यत्र च योग्यत्वमनुज्ञातम् । न तु यजमानस्य कर्तृत्वस्वरूपमभीष्टम् । न च प्रागेभ्यो न निष्पन्नम् । योग्येता चाऽऽदधाना त्रिया संस्कारा इत्युच्यन्ते । तस्माद्भोक्तृत्वाशं भजन्ते । याय च कर्मणः फलं यजमानेन भुज्यते तद्देशस्याभ्युपगम्यैवोपकर्तुं शक्नुवन्ति नान्यथ । प्रधानस्य फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानां, ऋत्विगैश्च । तस्मात्प्रधानस्यैवजातीयकाः । आह । यदि नतोनिर्वर्तकाश्च न पतन्ति तैत्, फलस्यैवाङ्गं प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । एष एव हि प्रधानस्योपकारो यदस्य फलग्रहणाय योग्यः कर्ता क्रियते । ततश्च यथैवायान्दृष्टार्थान्यङ्गानि फलयोग्यतामपि कुर्वन्ति नाङ्गत्वात्प्रचयवन्तं तथैवैतैर्द्रष्टव्याः । प्रयोजनमङ्गीर्षादीर्विकारैर्गमनं वपनादीनामगमनं सिद्धान्ते ॥ ६ ॥

(इति—यजमानसंस्काराणां प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ॥ २ ॥)

प्रधानार्थेति । का चिकीर्षा । इयति शक्यामह इति । यच्चिकीर्षितं, तस्यार्थेनेषा श्रूयते, शक्यामहेऽस्यां कर्तुमिति । प्रधानं च तस्य चिकीर्षितं, नाङ्गानि । प्रधानं हि फलवन्नाङ्गानि । आह । यद्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, किमर्थं क्रियन्त इति । उच्यते । अचिकीर्षितान्यप्यङ्गानि क्रियन्ते, यद्यपि तानि न चिकीर्ष्यन्ते, तथाऽपि तैरचिकीर्षितैरन्यच्चिकीर्ष्यते । तस्मात्तानि क्रियन्त इति । यच्चिकीर्षितं तस्य वेदिः । तस्मात्प्रधानार्थेति । स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥ ७ ॥

[४] तथाऽभिधानेन ॥ ८ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र श्रूयते, चतुर्होत्रा षोर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्च-
होत्रा अमावास्याम्, इति । तत्र-संदेहः । किमङ्गप्रधानार्थपर्यभिमर्शनमुत
प्रधानार्थमिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रधानार्थमिति । प्रधाननामधेयं च
तत्षोर्णमास्यमावास्यायेति च । तस्मात्प्रधानस्याभिमर्शनमिति ॥ ८ ॥

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥ सि०

स्थितादुत्तरम् । यदुक्तं प्रधानं चिकीर्षितं नाङ्गानि । तस्मात्प्रधा-
नस्य वेदिरिति । तत्र । तद्युक्ते फलश्रुतिः । साङ्गान्फलं श्रूयते ।
तस्मात्साङ्गं चिकीर्षितम् । यद्यप्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, तथाऽपि

पूर्वोक्तं न्यायेन सौमिकी वेदिः केवलप्रधानार्था विज्ञायते । इयति शक्यामहेऽस्यां
कर्तुमिति यच्चिकीर्षितं तदुद्देशेनैवमाभिधीयते । फलवच्चिकीर्षितं नाङ्गानि । अचिकीर्षि-
तस्ये सति चिकीर्षितसिद्धयर्थत्वेन करणात् । एवमपर्यवसिते चिन्तान्तरं तावत्प्र-
सूयति ॥ ७ ॥

संयोगादिति वर्तते । षोर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानमाश्रयचनत्वात् 'आनर्थ-
क्यात्तदङ्गेषु' इत्येवमतत्परतोः प्रधानहविःप्लेव केतलेषु प्रवृत्तिः । तस्माच्चतुर्होत्रा
मन्त्रेण पद्यहोत्रा च प्रधानहविर्मात्रमभिप्रेतव्यम् ॥ ८ ॥

वेदेदेशविशेषात्मकत्वाद्देशकालयोश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वावधारणात्सर्वार्थत्वम् ।
योऽपि चिकीर्षासंयोगः सोऽपि फलश्रेष्ठः प्रयोगाधीनत्वात्तद्विषय एव ज्ञायते । तस्मा-
त्साङ्गप्रधानार्थमित्यवधारणादङ्गार्थाऽपि स्यात् । एवं च सति अग्नीषोमीयादिविकारेषु

वैद्यां कर्तव्यानि । अन्यथा न साङ्गं वैद्यां कृतं भवति ॥ ९ ॥

गुणाभिधानात्सवार्थमभिधानम् ॥ १० ॥ सि०

यदुक्तं, प्रधाननामत्वात्पौर्णमासीशब्दस्यामावास्याशब्दस्य च, प्रधानहविषामभिधानमिति । नैतदेवम् । अङ्गहविषामप्यभिमर्शनं स्यात् । कुतः । गुणाभिधानात् । गुणोऽभिमर्शनमित्यभिधानं भवति । कतमसदभिधानम् । यद्गुणोऽभिमर्शनमिति द्रुते । पौर्णमासीममावास्यामिति च द्वितीयान्तं पौर्णमास्यर्थमभिमर्शनं कर्तव्यम्, अमावास्या-र्थमभिमर्शनं कर्तव्यमिति । अतो यत्र यत्र क्रियमाणं पौर्णमास्याममावास्यायां घोषकरोति, तत्र तत्र कर्तव्यम् । यद्यत्पौर्णमास्याममावास्यायां वाऽभिसंघड्यते, साक्षात्, प्रणादद्या वा, तत्र तत्र क्रियमाणं तथोरुपकरोति । तस्मात्प्रधानहविषामङ्गहविषां च कर्तव्यमिति ॥ १० ॥

निरूपयद्वादिषु कर्तव्या ॥ ९ ॥

(इति-सौमिकवेदेरङ्गप्रधानार्थताविरुध्दम् ॥ ३ ॥)

द्वितीयया यस्माद्गुणमूतमभिमर्शनं विज्ञायते तस्मात्सर्वार्थमित्यसंभङ्गम् । स्थित एव गुणत्वे तद्विशेषचिन्तेयं प्रस्तुता । सुतरा च प्रातिपदिकार्थानुसारिणा द्वितीयार्थेन प्रधानहविर्मात्रगुणत्वं प्राप्नोति । । तस्मादनुपपत्तिरेव । यच्च पौर्णमास्यर्थममावास्या-र्थमिति चोक्तं तदपि पूर्ववक्षमेव साधयति । तेनैवं वक्तव्यम् । ' पौर्णमासीमभि-मर्शेत् ' इत्यत्र कालकर्मतत्समुदायानामनभिन्नप्रत्ययत्वात्पौर्णमासीमिति गौणेन भवि-तव्यम् । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्द्वयपि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्प्रातिपदिकं गौणमित्या-पद्यते तगाऽऽयत्र तावताऽप्यभिन्नप्रत्ययविशेषानवगमात्समस्तसुवादिविषयसंशयोपहृते सति विशेषोऽन्यत एव लब्धव्य इति साक्षाद्व्यवहारादसंदिग्धार्थपरिग्रहार्थं प्रथमप्रती-तत्वेन च प्रातिपदिकार्थं मुख्यमाश्रित्य विभक्तिः समर्थोऽवकल्पते पौर्णमास्यामिति । तदेव चात्राऽऽहोस्तिम् । आसन्नहविरधिकारविधिनाऽभिन्नप्रत्ययविशेषस्यावधारितत्वात् । अतः कालद्वारेण प्रयोगद्वारेण वा व्यवहारार्थमेवेदं श्रवणमिति हविर्मात्रमभिमर्शनम् । अपापि पौर्णमास्यादिशब्देन हविर्लक्ष्यते तथाऽपि तदुपक्रममात्रलक्षणात्सर्वार्थता-सिद्धिः ॥ १० ॥

(इति-अभिमर्शनदेरङ्गप्रधानमावरणहविर्मात्रार्थताविरुध्दम् ॥ ४ ॥)

[५] दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ११ ॥ सि०

उपोतिष्टोमे दीक्षाः श्रूयन्ते । तिस्रो दीक्षा इति । तथा दक्षिणाः श्रूयन्ते । तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तत्र संदेहः । किं दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थमुत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । पुरुषाणामङ्गप्रधानार्थत्वाद्दीक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थतेति । एवं प्राप्ते घ्नूमः । दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः । वचनात् । वचनं हि भवति । दीक्षाः सोमस्य, दक्षिणाः सोमस्य, इति । न हि वचनस्याविभक्तौ नाम कश्चित् । तस्माद्दीक्षादक्षिणं वचनात्सोमस्येति ॥ ११ ॥

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

निवृत्तिं दीक्षाणां दर्शयति । कथम् । अभव्यो यत्पशुनाऽयाक्षीरध काऽस्य दीक्षेति, यत् पशून्तोत्तरं जुहोति साऽस्य दीक्षेति । अस-

• फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य' इत्यनेनैव गतार्थत्वाद्दीक्षाणामनुदाहरणत्वम् । अन्ये तु सनर्थयन्ते । सर्वेषु सोमकृपादिषु दीक्षितशब्देन विनिधोगो दृश्यते । दीक्षाश्च दीक्षितत्वसिद्धयर्थाः । तच्च दीक्षितत्वमुपादीयमानत्वात्तत्र तत्र गुणत्वेन विवक्षितम् । अतोऽङ्गप्रधानार्थत्वप्रसक्तिः । दक्षिणानामृत्विगानमनार्थत्वादानमनस्य च साहाय्योपादित्तया प्रयोगार्थता । तस्माच्चिकीर्षान्यायेन साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वमिति सर्वार्थत्वप्रसक्तिः । अपि च प्रत्याक्षमेवैतद्दृश्यते दक्षिणोपात्ता ऋत्विजोऽङ्गान्यपि कुर्वन्ति । इतरथा हि प्रधानमात्रमेव तत्परिणीताः कुर्वुः । न च तावन्मात्रार्थं यजमानस्यैतैः परिणीतैः प्रयोजनम् । अतो वद्यत्परिणीताः कश्चित्पशून्तोत्तरवार्थते तस्मै दक्षिणा । एवं च कर्तृतन्त्रत्वमिधाममेकादशे योक्ष्यते । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । 'दीक्षाः सोमस्य' 'दक्षिणाः सोमस्य' इति वचनात्प्रधानार्थता । यस्तु द्वीक्षितविनिधोगोऽङ्गेषु स पुरोडाशकपालादिवदप्रयोजकलक्षणापत्तेः प्रधानप्रयुक्तस्येति ज्ञायते । दक्षिणश्च प्रधानार्थः सत्यः प्रसङ्गादङ्गानामुपकुर्वन्तीति वैश्यामः ॥ ११ ॥

मिरुदपशौ च पशून्तोत्तृहणेन दीक्षानुग्रहं वदन्नप्राप्तिं दर्शयति । सर्वार्थत्वे च

१ (अ० ३ पा० ७ अ० २ सू० १) । २ सोमकृपादिष्विति—'दीक्षितः सोमं शोषाति' यो दीक्षितो यदमी शोषी १ प्रश्नमात्रमते' इत्यादिप्रतिषेधः । ३ (अ० ३ पा० ७ अ० ३) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः । ४ (अ० ११ पा० २ अ० १ सू० ८) । ५ (अ० १० पा० १ सू० ३१) इत्यनेन शेषः । ६ पशून्तोत्तृहणेनेति—'सूर्यं ते चक्षुषी, वातं प्राणं, वा छत्रा, अन्तरिक्षमात्मा, अद्भ्यैश्च, पृथिवीं धरीरे' इति पशून्तोत्तृहणेन होमेनेत्यर्थः ।

त्यामपि दीक्षायां वचनं भवति । तस्मादङ्गानां दीक्षादक्षिण-
मिति ॥ १२ ॥

[६] तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ पृ०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीपोमीयः । यो दीक्षितो यदग्रीपोमीयं
पशुमालभते, इति । तत्र यूपं प्रकृत्य श्रूयते, वज्रो वै यूपो यदन्तर्वेदि
मिनुयाच्चन्निर्दहेत्, यद्बहिर्वेदि, अनवरुद्धः स्यादर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं
बहिर्वेदि, अनवरुद्धो भवति, न निर्दहति, इति । तत्र संदेहः । किमन्त-
र्वेदि, इति यूपान्गभावेन वेदिरुपदिश्यत उतार्धमन्तर्वेदि, अर्धं बहिर्वे-
दीति देशलक्षणार्थमुच्यत इति । कथं यूपान्गभावेन कथं वा देशलक्ष-
णेति । यदि यूपार्धस्य वेद्यन्तरस्य च संबन्धो विवक्षितः, एवं वेदि-
संबन्धो यूपः कर्तव्यः, ततो यूपान्गभावेन । अथ यस्मिन्देशे मीयमान-
स्यार्धं वेद्यन्तरे, अर्धं च बहिः, स देश उपदिश्यते । ततो देशल-
क्षणा । किं प्राप्तम् । तथा यूपस्य वेदिः । यथा दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य
तथा यूपस्य वेदिः । तथा यूपो मातव्यः, तथा मीयमानस्यार्धं वेद्य-
न्तरे भवति । एवं वेदिश्रुतिरप्यनुग्रहीष्यते, इतरथा वेदिशब्दो

स्यादेव दीक्षेति नान्येनानुगृह्येत । ननु चानङ्गत्वेऽप्यनुग्रहवचनमनाकाङ्क्षितत्वाद्वाच्य-
मेव । नैव दोषः । प्रकृतौ परप्रमुक्तोपनीवनात्कृत उपकार आसीदिति, अप्रयोजक-
त्वात्तदभावे सति वैगुण्यामिवाऽऽशङ्क्यते, तस्मान्नुग्रहवचनमुपपत्स्यते ॥ १२ ॥

(इति—दीक्षादक्षिणयोः प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

‘अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि’ इति विमन्तर्वेद्येकदेशो यूपान्गत्वेन विधीयते,
अथ बहिर्वेदिदेशमिश्रसंघिदेशमात्रे लक्षयतीति । ननु च पुरस्तात्सर्वोपस्वमवस्थाय-
दानीमयुक्तो विचारः । स्थित एतन्मित्रधिकरणे तदग्रद्वयम् । यदि हि वाक्यसंयोगाद्-
पार्थना भवेत्कृतस्तदा कैमर्त्यविचारावसरः । स्थिते पुनर्देशलक्षणार्थत्वे तदर्थत्वात्तदर्थत्वे
युज्येते । किं प्राप्तं, प्रकरणं वाधित्वा यूपस्य वाक्यसंयोगाद्भवितुमर्हति । लक्षणा
हीनरथा स्यात् । न चान्तर्वेदिशब्दस्य श्रौतोऽर्थो न समवेति यतो लक्षणा प्रतिपद्यते ।

१ वेदिश्रुतिरनुग्रहं ध्वज इति प्रा० । २ पुरस्तादिति—‘विधीयमा च संयोगात्’ इत्यस्मिन्-
धिकरणे द्वापर्यः । ३ तद्वद्वयमिति—विधीयमाधिकरणं द्वयमिति सूत्रम् ।

लक्षयेद्देशम् । श्रुतिलक्षणाविशये श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तस्माद्यु-
पाङ्गभावेन वेदिनिर्दिश्यते ॥ १३ ॥

देशमात्रं वाऽशिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

देशमात्रं वां वेदिशब्देन लक्ष्यते, न वेदिर्युपाङ्गम् । कुतः । अशि-
ष्येणैकवाक्यत्वात् । अर्थमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं वहिर्वेदीत्येतेनैकवा-
क्यता या, सा श्लासितव्येन, यदि देशलक्षणा । अथ युपाङ्गभावेन
वेद्या निर्देशः, ततो न श्लासितव्यो वहिर्वेदिदेशो भवति । वेद्यां यूप-
स्याङ्गभावेनोपदिश्यमानायाम्, अर्थं वहिर्वेदीत्येतदुच्चार्यमाणं न
कस्मिंश्चिदुपकारे वर्तते । अथ वहिर्वेदिदेशमपि युपाङ्गभावेनोपदिशेत्,

तस्मात् 'इयति इक्ष्यामहे' इत्यपि सामान्यशास्त्रं यूपविषयमेवोपसंहृत्य वेदेर्यूपार्थत्वं
प्रतिपत्तव्यम् । अथवा पूर्वणाधिकारणेन स्थिते साङ्गज्योतिष्टोमार्थस्य किं यूपार्थत्वम-
प्यस्ति नास्तीति विचार्यते । ननु सर्वार्थत्वादेव सिद्धं यूपार्थत्वमिति न विचारणीयम् ।
न तेन सिद्धं, यूपस्य पञ्चद्व्यत्वात् । ज्योतिष्टोमस्य हि साङ्गस्य वेदिर्न पशोः । ननु
न पशुरपि स्वाङ्गभूतामङ्गेष्वो दास्यति । दद्याद्यपि तस्य स्वमहिम्ना वेदिर्भवेत् । प्रधा-
नद्वारेण त्ववतरन्ती तत्स्वरूपमाय एवावतिष्ठते । प्राप्ते च वेदिकार्येऽतिदेशेन प्राप्नुवन्ती
द्वौषोषीर्मासिकी वेदि निराङ्गन्य पञ्चादिषु सौमिकी निविशते । सा प्राकृतैवेव
वेदिकार्येषु विनियोक्तव्या । न चेदं यूपमानं प्राकृतं यतो वेदिं लभेत । तस्मादप्राप्ते-
र्यूपस्य लौकिकस्यैव देशबुद्ध्याऽन्तर्बहिर्वा माने प्राप्तेऽनेन वचनेनार्थस्यान्तर्वेदिर्नियम्यत
इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ १३ ॥

उपाम्यामन्तर्वेदिनहिवेदिशब्दाभ्यां मध्यदेशो लक्ष्यते नाङ्गाङ्गिभावो विधीयते ।

कुतः कृतार्थसंगोमे देशकालोपलक्षणम् ।

सर्वेष्टिष्ठं कृतार्थं च वेदियुपाविहान्यतः ॥३॥

अङ्गाङ्गिभावे हि यूपो वा वेद्यङ्गं भवेद्देदिर्वा यूपङ्गं, न चैकमप्युपपद्यते निराकङ्क्ष-
त्वाददृष्टकल्पनाङ्गानयमेदप्रसङ्गाच्च । न तावत्पशुवन्धन्याश्रतस्य यूपस्य वेदिं प्रत्यवे-
स्याऽस्ति । नापि कर्तृहविस्तदुपकरणधारणव्याप्तताया वेदेः सत्त्वमाणांशसंघञ्चिनि यूपेऽ-
पेक्षा । न चान्यतरस्य दृष्टोपकारित्वमवकल्पते । किं चार्थं वहिर्वेदीत्यशिष्यं, विध्य-
नुवादत्वासंभवात्त्वत्पक्षे । मत्पक्षे तु द्वाभ्यां विना देशविशेषोपलक्षणासंभवादवश्यं शा-
सितव्यमेतत् । कथं, समस्तस्य यूपस्यान्तर्बहिर्वा माने प्राप्ते 'अर्थमन्तर्वेदि' इति निय-
म्यते, द्वितयित्यर्थस्य पुनरप्यनियमप्रसक्तौ 'अर्थं वहिर्वेदि' इत्यपि विधातव्यम् ।

वाक्यं भिद्येत । तस्माद्युपलङ्घभावेन वेद्या निर्देशे बहिर्वेदिशब्दः सर्वथा न शासितव्यः । यद्वि तु देशलक्षणा, ततो विशिष्टे देशे लक्ष्यमाणेऽ-
वश्यवत्तव्यो बहिर्वेदिशब्दो भवति । अनुच्यमाने, वेद्यभ्यन्तरे यस्मि-
न्वस्मिन् प्रदेष्टे यूप इति गम्यते । अथ पुनर्बहिर्वेदिशब्दे श्रूयमाणे,
यत्तरस्मिन्देशे श्रूयमानस्यार्धमन्तर्वेद्यं बहिर्वेदि, स देशो लक्षयितु-
मिष्टो भवति । स च बहिर्वेदिशब्देन विना न कथ्यते लक्षयितुमित्य-
वश्यं शासितव्यो भवति । तस्माद्देशलक्षणेति ॥ १४ ॥

[७] सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचना-

त्सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥ पू०

त्योतिष्टोमे श्रूयते, उत यस्मुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः, इति ।
हविर्धानयोर्वधिमन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तन्, सामिधेनीभिः संबन्धये-
दित्यर्थः । तत्र संदेहः । किं सामिधेनीनामङ्गभावेन हविर्धानं चोच्यते,
हविर्धानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या उत हविर्धानिनामूपामनू-
च्यमानानां देशो लक्ष्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । सामिधेनीनामङ्ग-
त्वेन हविर्धानं चोच्यते । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत्, सामिधे-

ततश्चानेकार्धत्वाद्वाक्यभेदो मिनोत्पारयातानुपकृष्टेश्च प्रसज्यते । पास्तिकस्य च
नित्यवदनुवाडोऽनर्थः कल्पयितव्यः । ननु चार्धम्यान्तर्वेदिसंबन्धे विहिते विद्यमा-
वादर्थान्तरं बहिर्वेदि भविष्यति । भवेदेवं, यदि नित्यमन्तर्वेदि बहिर्वेद्येव वा यूपमानं
प्रमत्तं म्यान् । समस्तान्तर्वेदिप्रसङ्गे हि सति अर्धपुनर्वचनसामर्थ्यात्परिसंख्यायेतरस्य बहि-
र्मानं गम्येत । समस्तस्य वा बहिरेव प्रमत्तेऽर्धम्याविहितमिति तदवस्थमर्थान्तरमन्यव-
सीयेत । न त्वेनद्रुमयमप्याग्निः । अग्रेष्टदशमवधारणमर्धमन्तर्वेद्येव न त्वर्धमेवान्तर्वेदीति ।
तथा सति चार्धान्तरमनियतत्वात्कदाचिदन्तरवि प्राप्नोतीति न बहिर्भावः सिध्यतीति ।
ननु च यद्वि समस्तमन्तर्वेदि मिनोति ततोऽर्धमन्तर्वेदीत्येवं विधिर्नैव कुर्यात् । कथं
न प्रोति, यद्वि नत्तावन्नियमनोऽन्तर्मिनोत्येनावच विहितं नेतरप्रातिपदम् । तस्मा-
द्दुष्प्राम्या विशिष्ट एको देशोऽभिधीयत इत्येवमावक्यभेदः ॥ १४ ॥

(इति—अन्तर्वेदिबहिर्वेदिपदललितदेशविशेषस्य यूपमानाद्वताधिकरणम् ॥६॥)

‘ उत यस्मुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ’ इति श्रूयते । पूर्ववदेव मंदहविचारनि-

नीभिः संवन्धयेदिति । तेन हविर्धानसंवद्धाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति वचनात्सामिधेन्यङ्गभावे सति हविर्धानश्रुतिरेतन्नुद्दिश्यते । इतरथा देशं लक्षयेदिति । तस्मात्सामिधेन्यङ्गं हविर्धानम् ॥ १५ ॥

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य ॥ १६ ॥ सि०

देशलक्षणार्थं चेत्तदुच्यते । यस्मिन्सुन्वन्ति, तस्मिन्देसे सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य तेन क्रियते । दक्षिणे हविर्धाने सोममासादयन्तीति सोमासादनार्थं तावदेतदुपादेयम् । सामिधेन्योऽप्यग्निसमिन्धनार्थमुपादेया इति । इह त्वेतावच्छ्रूयते, यस्य हविर्धानस्य समीपे सुन्वन्ति तत्संवद्धाः (सामिधेन्योऽग्निसमिन्धनार्थमुपादेया) इति । तत्र न ज्ञायते, किं सामिधेन्यः संवद्धा हविर्धानस्योपकुर्वन्ति, किं हविर्धानं सामिधेनीनामिति । तदुच्यते । सामिधेन्यस्तावद्धविर्धानस्य नोपकुर्वन्ति । न हि तावद्विधीयन्ते, सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । किं तर्हि । हविर्धानविशेषसंवन्धस्तासां विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । नाप्येवं विधीयते, हविर्धानमासामनूच्यमानानामुपादातव्यं संवन्धयितुमिति । कथं तर्हि । हविर्धानविशेषसंवन्धोऽत्र सामिधेनीनां ध्रूयते न हविर्धानसंवन्धो विधीयते । न च सामिधेनीसंवन्धो हविर्धानस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूयेत । केन तर्हि हविर्धानस्य संवन्धः । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसंवन्धः । अपरेण वेदिमिति होतुर्देशो लक्षितः । स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समासन्नः । तत्र यत्, सुन्वन्ति, तदन्वाहुः रित्युपपद्यते वचनम् । तस्माद्देशलक्षणार्थं हविर्धानग्रहणम् ।

र्णयाः । कथं न गतार्थमिति चेत् । विस्पर्थाद्वयानुपादानात् । न त्वत्रैवं हृदयत इदं परस्योशिष्यमिति । मम तु शिष्यमिति । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः । उच्यते ॥ १५ ॥

सोमधारणेन तावत्प्रत्यक्षं नैरपेक्ष्यं हविर्धानस्य, सामिधेनीनां युनः प्रकृतावेवाग्निसमिन्धनार्थत्वात्कलुषं प्रयोजनमिति नास्त्यङ्गाद्वित्वापेक्षा । हविर्धानविशेषसंवन्धः परे वाक्ये सामान्यसंवन्धशक्तिमपि कस्ययत् आग्नेयधिकरणोक्तो वाक्यभेदो योज्यः ।

अथैवमभिसंबन्धः कस्माच्च भवति । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति,
तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसंबन्ध इति । नैवं श्रवणम् । एवं द्वावर्थौ
विधातव्यौ भवतः । हविर्धानसंबन्धो, हविर्धानविशेषसंबन्धश्च । तत्र
वाक्यं भिद्यते । तस्मान्नैवमभिसंबन्ध इति ॥ १६ ॥

समारूपानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

समारूपानं च तद्वदेव भवति । यथाऽस्माभिर्न्याय उपदिष्टः सोमार्थ
हविर्धानमिति ॥ १७ ॥

[८] शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्तरमात्स्वयं
प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥ पू०

इह कर्माभ्युदाहरणम् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, दर्शपूर्णमासा-
भ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्र संदेहः ।
किमेतानि कर्माणि स्वयमनुष्ठातव्यानि, उताग्नौस्वर्गमात्रं स्वयं कुर्यात् ।

विशेषेण सामान्यात्तेषां वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबन्धेन सिद्धान्तपक्षेणार्थापत्ति-
स्यो दर्शयितव्यः । अस्ति हि प्राकृतदेशोपलक्षणत्वेन हविर्धानयोरन्यतरस्य प्राप्तिः ।
तत्र विशेषमात्रं सुखेन विधीयते । तस्मादपि देशलक्षणा ॥ १९ ॥

हविर्धानमिति, अनन्यप्रयोजनस्य तादर्थ्यव्यपदेशोऽवश्यकृते । अन्यथा हि
सामिधेनीयानमित्यपि स्यात् ॥ १७ ॥

(इति—दक्षिणहविर्वाग्निदेशम्यानुवचनार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

अनः परं समारूपायाः सर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता वैतिष्यते । (होता) होत्र-
मित्यादयः कथं विनियोजिका इति । तत्र प्रथमं तावदुपोद्घातः क्रियते । यदि
होत्रादयो नानामृता विघ्नने ततः क ते विनियुज्यन्तामिति विचारो भवति । यदि ह
सर्वमेव कर्म यजमानेन कर्तव्यं न कर्त्तव्यं तदागमवकाशोऽस्ति ततस्तत्समारूपो-
न्वपितो विरोधाविरोधविचारो नैव प्रस्तोतव्य इति । तत्र दर्शपूर्णमासादीनि कलदक्षि-

१ हविर्वा निधानं हविर्धानमिति पा० । २ वर्तिष्यत इति—“ते सर्वायाः प्रयुक्तत्वात्” इत्यधिकार-
णमात्रेणैति शेषः । ३ “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि” इत्यादिना नियमाण्यधिकारस्य कलाबलविचारत्वाभावे-
नाचार्यस्य मनसि निधाय तदुपोद्घाततया कलाबलचिन्तायोग्यत्वेन संयतिं तावदुपपादयति—उच्ये-
त्यादिना ।

शेषमन्यः स्वयं शीत शेषमन्य एवेति । किं प्राप्तम् । स्वयं भयोगे स्यात् । कुतः । यतः स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवति । कथमवगम्यते । तल्लक्षणत्वात् । शब्दोऽस्पर्धार्थस्य लक्षणं, स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवतीति । कतयः स शब्दः । स्वर्गकामो यजेतेति । यः स्वर्गकामयते, स एवोच्यते, यागे कर्ता भवन्फलं साधयेदिति । साङ्गे च कर्ता भवन्फलं प्राप्नोति । तस्मात्स्वयं भयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य, तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

उत्सर्गे प्राधान्यमस्ति । कथम् । य उत्सर्गं करोति तेन सर्वं कृतं भवति । कथम् । परिक्रय उत्सर्गः । तेनाऽऽज्जताः सर्वे कुर्वन्ति ।

र्णोवन्ति कर्मण्युदाहरणम् । तेषु विचारः, किं यजमानेनैव सर्वं प्रयोक्तव्यमुत प्रधानमात्रे यजमाननियमः किं वा प्रधानेष्वेव यजमानोऽन्यत्रान्य एव । किं प्राप्तं, सर्वं यजमानेनैव कर्तव्यमिति । कुतः । प्रयोगवचनार्थं ह्यात्मनेपदं साक्षादा मावनायां फलार्थिनं कर्तृत्वेन प्रयुङ्क्ते । ॥ यत्रैव कर्ता न स्यात्तत्कृतमेवोपकारं न प्राप्नुयात् । तस्मात्स्वयं कुर्यादिति । फलस्य चोत्पद्यमानस्योत्पादयितृत्वेन प्रयोक्ता यजमान एवोच्यते । होत्रादिसमाख्या च तस्यैव तत्तत्कुर्वाणस्य 'एकस्य कर्मभेदात्' इत्यनेन न्यायेन भविष्यतीति मन्यते ॥ १८ ॥

प्रधानमात्रवाचिनो घातोः परेण प्रत्ययेन तस्मात्प्रत्ययैव फलार्थिकर्तृकत्वं नियम्यते । शेषाणां तु निर्वृत्तिमार्थं प्रतीयते न कर्तृविशेषः । तस्मात्तत्रानियमः । ननु न प्रधानमज्ञमानकर्तृकत्वादेवाङ्गानामपि स एव कर्ता सेत्स्यति । न । तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्रहात् । द्रव्योत्सर्गे ह्यन्येन क्रियमाणे न किञ्चिद्यजमानेन कृतं स्यादिति तं करोति । तत्र कृते परिक्रयादिना कार्ययत्न कर्तृत्वात्प्रच्यवते । केचित्तु सुत्ररामात्ममेव-

१ फलदक्षिणवन्तीति—अनेन चाग्निहोत्रे परिक्रानाम्नानेन माध्यकरोदाहृतस्यापि, अग्निहोत्रस्यानुदाहरणत्वं सूचितं हेतुम् । अस्तुतस्तु यद्यप्यग्निहोत्रप्रकरणे तददृग्गत्या दक्षिणा नाऽऽज्ज्यायते तथाऽपि 'अद्वयं यजमानः स्वयमाग्निहोत्रं जुहुयात्, पूर्वणि वा । ब्रह्मचारी वा जुहुयात् । ब्रह्मणा हि स परिश्रितो भवति । शतहोता वा जुहुवान्, घनेन च परिश्रितो भवति' इत्यापस्तम्बपुत्रप-हृत्वप्राप्ते तत्रापि दक्षिणाकार्यस्य परिश्रवस्यैव विधानात्तद्वृत्तेनाग्निहोत्रेऽन्यस्य कर्तृत्वं संभाव्यत एवेति संभवत्येवाग्निहोत्रस्यानुदाहृतत्वमिति शब्ददेवप्रमत्तीनामभिप्रायः । २ (अ० १ पा० ७ अ० १ सू० २३) । ३ तत्र कृत इति—प्रयाने तु द्रव्योत्सर्गकृते स्वयं कृत इत्यर्थः । ४ कार्ययत्नस्य प्राग्दृष्टीति शेषपूर्णम् ।

तस्माद्यः परिक्रयं करोति तेन स्वयमेव सर्वं कृतं भवति । तस्मादुत्सर्ग-
मात्रं स्वयं कुर्यात् । शेषमन्यः स्वयं वा ॥ १९ ॥

अन्यो वा स्यात्परिक्रियाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥ सि०

शेषस्यान्य एव स्यात्कर्ता । कुतः । परिक्रयस्याऽऽम्नातत्वात् ।
पुरुषानतिप्रकरिषु बहुषु भाष्येषु परिक्रयो नियतः । तस्मात्परिक्रये-
णाऽऽनतैः सर्वे पदार्थाः कर्तव्या इति । विप्रतिषिद्ध्याऽऽत्मनि परि-
क्रयः । यदि स्वयं कुर्यादपरिक्रान्तेन कृतं स्यात् । तत्र परिक्रियाम्नाना-
नर्थक्यम् । अदृष्टार्थो वा प्रतिज्ञायेत । तस्मादन्यैः परिक्रान्तैः शेषाः
पदार्थाः कर्तव्या इति । उत्सर्गं तु स्वयं कुर्वता सर्वं स्वयं कृतं
भवति ॥ २० ॥

देन प्रयोजकत्वमेवामिधीयत इति समर्थयन्ते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविहितस्य ह्यात्म-
नेपदस्य णिनर्थ एव प्रेषणादिरूपेण संविधानात्मको वाच्यः । तथा च यजन्ति यजका
इति प्रयोगव्यापारे परस्मैपदम् । यजते यजमान इति प्रयोजकव्यापारे, आत्मनेपदं
हृष्यते । न त्वेतेष्टुक्तम् । एवं हि सति प्रधानमपि यथाकथंचिदन्यैरेव कारयितव्यं
मवेत् । यदेष हि स्वयंकर्तृकं जातं तस्यैव फलं न प्राप्नुयात् । न च यद्वत्विजः
कुर्वन्ति तस्य कर्तव्यत्वाद्यजमानगामि फलं युज्यते । कामं तु प्रधानकारिणो यजमा-
नस्य यथाकथंचिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वाद्द्विग्यापारवचनं परस्मैपदं णिनर्थे वर्तेत नाऽऽ-
त्मनेपदम् । तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यानेन प्रधानादन्यस्य स्वयमन्यो वा कर्ता स्यादिति ।
तत्रापि ॥ प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रत्यासन्नतया फलार्थिकृत्त्वेन गम्यमाना कथं
करणाशमात्र एवोपसंहियत इति वक्तव्यम् । तेनैवं व्याख्येयं, नाऽऽत्मनेपदेन फलार्थि-
कर्तृत्वं चोच्यते । किं तर्हि । भावनासिद्धकृत्वस्य स्वतः फलसंबन्धित्वम् । अतश्च
फलेन कर्तुरन्यत्र न गन्तव्यम् । न तु फलार्थिनोऽन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते ।
तावता च सिद्धोऽङ्गेष्वनियम इति ॥ १९ ॥

अन्वाहार्यद्वन्द्वशतादिदानं कर्मसंयुक्तम्योऽभिधानत् 'परिक्रियार्थं वा कर्मसंयो-
गात्' इति दशमे वक्ष्यति । स्वभावनश्च परिक्रयः परत्र क्रियते नाऽऽत्मनि,
विरोधात् । तत्र यदि कदाचित्स्वयमेवाहानि यजमानः कुर्यात्ततः परिक्रियासंभवात्परि-
क्रयो न क्रियेत । तत्रास्य नित्यवदात्मनं विरुध्येत । तस्मात्तत्तत्प्रत्यय कर्तुमवश्यं परि-
क्रयः हाणि कर्त्रन्तराण्युपादातन्यानि । अतश्च क्वचित्स्वयंकरणात्कचित्संविधानाद्यन-

[९] तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनिवमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥ पू०

तत्र तैः परिकीर्तैः कर्तव्येष्वनिवममेव कर्तृपरिमाणं स्यात् । कुतः ।
अविशेषात् । न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदाम्नायते । अर्थेन तत्परि-
माणं यावद्भिरसावितिकर्तव्यता निर्वर्तते, तावतो दृणीतेति ॥ २१ ॥

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥ सि० .

यावन्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि श्रूयन्ते, तावन्तो वरीतव्या भि-
द्यन्ते । तानि नामधेयश्रवणानि । तान्पुरोऽध्वर्युर्विभजति, प्रतिप्रस्थाता
मन्थिनं जुहोति, नेष्टा पत्नीमभ्युदानयति, उन्नेता चमसानुन्नयति, इति ।
तथा प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गातोद्गायति, प्रतिहर्ता भतिहरति, सुब्रह्मण्यः
सुब्रह्मण्यमाह, होता प्रातरनुवाक्रमनुब्रूते, मैत्रावरुणः भेष्यति चानु-
ष्ठाऽऽह, अच्छावाको यजति, ग्रावस्तुत्, ग्रावस्तोत्रीषामन्वाह । एता-
वद्भिः कर्मणि प्रयोजनम् । तेन तेऽवश्यमेतानि यथाश्रुतानि कर्तुं
वरीतव्याः । एतद्व्यतिरिक्तोऽन्यः पदार्थो न विद्यते । योऽपि वाक्येन
नोपदिष्टः, स समाख्यया गम्यते । तस्मादेतावतो दृणीत इति ॥ २२ ॥

मानस्य कर्तृत्वम् । आत्मनेपदस्यापि परिक्रयवत्तां भावनामाश्रितस्त्वेषेदृशेनैव कर्तृत्वेन
फलोपयोगः समानकर्तृक इत्यर्थो न विरोत्स्यते ॥ २० ॥

(इति-यमयानमित्रकर्मन्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

एकस्य द्वयोर्वोपादाने परिक्रयः शक्यः कर्तृमित्यनिवमः । अथवा फलसमानकर्तृ-
कत्वे सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां समस्तस्य प्रयोगस्य प्राप्ते, यन्मात्रमेवावाधित्वा
परिक्रयविधिः शक्यस्तदेव बाधितव्यम् । सै चैकेन कर्ता भवित्वाचित्कर्तृत्वोपपन्न इति
नावेकं बाधितव्यमिति ॥ २१ ॥

मित्रसमाख्यानिवतकर्तृत्वपदार्थयुक्तभावनाधिपिना तावन्मुपादानमिति विहितं
मवति । ' सँता चोत्पत्तिर्मयोगात् ' इति चेप न्यायो यथा कर्मभेदे चोद्यधिपुं समर्थ-
स्तथा कर्तृभेदपरीति यावत्समाख्यं कर्ता उपादातव्याः ॥ २२ ॥

१ ग्रावस्तोत्रीषा अन्वाहेति वा० २ सम्मानाधिकरण्येन-फलपदनामानाधिकरण्येत्वं । ३ म
धेति-परिक्रयविधेरित्यर्थः । ४ (अ० २ पा० २ श्र० ८ सू० २२) :

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥

एवं चेत्प्रतिज्ञायते, एतावतो वृणीत इति । तन्न । यो यस्तत्कर्म करिष्यतीति संकल्पते, स स तत्तच्छब्दाभिधेयो भवति । एकोऽपि बहुव्ययार्थान्वक्तुं बहुभिर्नामधेयैरुच्येत । तस्मादनियमः ॥ २३ ॥

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नैतदेवम्, उत्पत्तौ पुरुषाणाम् । उत्पाद्यमानेषु पुरुषेषु नामधेयानि भिद्यन्ते । ब्रह्माणं वृणीते, होतारं वृणीते, उद्गातारं वृणीते, अध्वर्युं वृणीते, इत्येवमादि । तस्मात्कर्माणि तैरेवंनामकैः प्रयोजनम् । अवश्यं ते वरीतव्याः । तस्मादेपां वरणे संकीर्तनं न विधिः । प्रयोजनस्याभावाभानुवादः । न वेदे तावन्तो वरीतव्या इति ब्रूयात् । अनर्थक-

व्याप्तिरयमात्राभावेता । समाख्या उपलभ्यन्ते । न च लोकादवगता इति यूपदिव-
स्कार्धनस्नातपरिच्छिद्यन्ते । ततश्च पाषेकादिवत्तत्तद्वैद्यादिकर्म कुर्वन्तौ प्रादिशब्दैर-
मिषास्यत इत्यभेदः ॥ २३ ॥

यदि हि कर्मविभियोगवेलायामेतदुत्तरकालं वैताः समाख्याः श्रूयेरन्नेवं सति न मि-
न्दुरपि । वरणं त्वत्कृत्वाप्तत्तानां प्रवर्तनार्थमभ्यर्थनम् । तत्रैताः श्रूयन्ते 'ब्रह्माणं
वृणीते' इत्यादि । न च तदानीं निमित्तान्तरं दृश्यते यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत् ।
वरणान्यपि चैतानि 'एकैर्येवं पुनः श्रुतिः' इत्येवं 'गुणैश्चापूर्वसंयोगे' इत्येवं
यावच्छ्रुति भिद्यन्ते । तद्भेदाद्योपादेयानामृत्विजामपि तत्परिमाण एव भेदः । समा-
ख्यानामपि च प्रागनुपलब्धेरुत्तरकालं च सिद्धवद्ब्रह्मवहाराद्वरणानिमित्ततैव गम्यते ।
निमित्तभेदाच्च नमित्तिकभेदसिद्धिः । दृष्टार्थत्वाच्च नेकम्येव कर्तुः पुनः पुनर्वरणं कर्तुं
शक्यते । सङ्ख्याप्राप्तस्य पुनरुपादानानुपपत्तेः । उत्पत्तिवाक्यादिशब्दवरीतव्यमात्राविकल्पासंभ-
वाच्च न शक्यं तेनैव वरणेन त्रियमाणान्तरं संवन्धुम् । अतोऽपि वरणानि भिद्यन्ते ।
सर्वणि च तान्निष्ठत्वात्प्राग्ग्रहणवद्वर्ग्यविधायिना प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । तद्वद्ग्रह-
णशेन च सर्वविना ग्रहणम् । अतो यावद्वरणमृत्विजा भेदसिद्धिः । यत्तु माध्यकारि-
णोक्तं तस्मादेपां वरणे संकीर्तनं न विधिरित्यादि तदविहितवरणनियमप्राप्त्यपवा-

१ पुरुषाणामिति वचिराटः । २ पाषेकादिवादिनि-ग्रहोऽस्मिन्नेवदत्त पाषक इत्युक्ते यो-
स्मिन् ग्रहे पाषकयोः स देवदत्त इत्येवं पाषकर्मसंयोगाद्येव देवदत्तशब्दाद्यो निर्मायते तद्वद्ग्रहणेऽपी-
त्यर्थः । ३ (अ० २ पा० २ अ० २ सू० २) । ४ (अ० २ पा० २ अ० १ सू० १४) ।

मेव स्यात् । शक्नोति चेदं प्रत्याययितुं संख्याविशेषम् । तस्माद्यः
संख्याविशेष एषां प्रतीयते तदर्थमेतद्वचनम् । तस्मात्, पोटश कर्तारो
वरीतव्याः, तावत्कर्तृकश्च सोमः स्यात् । एषं दर्शपूर्णमासयोरपि ॥ २४ ॥

[१०] चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥ सि०

सन्ति ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवः । चमसाध्वर्यून् वृणीते, इति ।
तेषु संदेहः । किमेषामन्यतमा चतैरेभ्योऽन्य इति । किं तावत्प्राप्तम् ।
एतावतां संकीर्तनादेषामेवान्यतमा इति प्राप्ते, द्रुमः । चमसाध्वर्य-
वश्चापरे भवेयुस्तेभ्योऽन्य इति । कुतः । तैर्व्यपदेशात् । तैः परिगणितै-
रेषां व्यपदेशो भवति । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो, होत्रकाणां
चमसाध्वर्यव इति । ननु य एव प्रकृतास्ते चमसाध्वर्यवो भवेयुः ।
नेति द्रुमः । कुतः । तैर्व्यपदेशात् । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो, होत्र-
काणां चमसाध्वर्यव इति । पृष्टी संवन्धे सति भवति । ऋत्विग्भिस्ते
व्यपदिश्यन्ते । ऋत्विजस्तेषां स्वायिनो न यजमानः । यजमानपुरुषे-
भ्यश्चैतेऽन्य इति नः प्रतिज्ञातम् । न यजमानेन चमसाध्वर्युत्वं कर्तुं
वरीतव्याः, ऋत्विग्भिस्ते वरीतव्या इति । अपि चेषामुत्पत्तिवाच्य एव
भेदः । चमसाध्वर्यून् वृणीत इति ॥ २५ ॥

[११] उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥ सि०

तेष्वेव संदेहः । किमनियमः, एको द्वौ बहवो वात बहव एवेति ।

दयुक्तम् । न चेतावतो वाक्यराशेः कल्पितैकवाक्यत्वस्य सुखतरोपायप्रचयलभ्यसंख्या-
मात्रप्रत्यायनं कलं भवितुमर्हति । तेन वरणाविधिनैवानुनिष्पादिनी प्रचयशिष्टैव संख्या
सेत्स्यतीत्येतदेव समर्थयितव्यम् । न किञ्चित्तया विहितया ॥ २४ ॥

(इति—ऋत्विजां संख्यानियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

अध्वर्यव इति समाख्यानात्तेषां चमससंख्याध्वर्यूपरूपा एव चमसाध्वर्यव इति
प्राप्तेऽभिधीयते । पृथक्त्वनियतत्वाद्व्यपदेशानां सर्वैश्चेतेरेतदुत्पत्त्यवत्पृथक्त्वेन व्यपदेशा-
दुत्पत्तौ च वरणान्तराग्नानात्पूर्वकदेव भेदः । यत्रापि च यजमानेन त्रियन्ते तथाऽपि
तदाज्ञाकर्त्तृत्वेन त्रियमाणत्वाद्भवत्येव तदीयत्वव्यपदेशः ॥ २५ ॥

(इति—चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)

अनियम इति प्राप्ते, उच्यते । बहव इति । कुतः । उत्पत्तौ बहुश्रुते ।
चमसाध्वर्यव इत्येषामुत्पत्तौ बहुश्रुतिर्भवति । तस्माद्बहव इति ॥ २६ ॥

[१२] दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥ सि०

उद्योतिष्टोमे सन्ति चमसाध्वर्यवः । ते च बहव इत्युक्तम् । कियन्तो
बहव इति संदेहे । त्रयो बहवचनसामर्थ्यादिति प्राप्ते, ब्रूम । दशत्वं
लिङ्गदर्शनात् । ते दश भवेयुः । तथा हि । लिङ्गं उद्योतिष्टोमविकारे
दशपेये श्रूयते, दश चमसाध्वर्यवो दश दशैर्वैकं चमसमनुसर्पन्ति,
इति । एतस्मात्कारणादशपेयो भवतीति श्रुत्वा दश चमसाध्वर्यून्दर्श-
यति । यदि त्रयो भवेयुरेतद्दर्शनं नोपपद्येत ।

तस्माद्विनीतित्येषा संख्या । यदि च दश न भवेयुर्नोपपद्येतैतद्-
र्शनम् । तस्माद्भवन्ति दश । दश चैषा स्वामिनः । तस्मात्प्रयोजनभा-
वाद्दशसंख्योपादीयते । अस्या चोपादीयमानायामपराऽपि संख्याऽनु-
गृह्यते । तेनापि दश भवेयुः ॥ २७ ॥

[१३] शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥ पू०

अस्ति शमिता, शमितारमुपनयीत, इति । स किं संकीर्तितानामन्य-

उत्पत्तौ त बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

(इति—चमसाध्वर्यूणां बहुत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥) —

बहूत्वानियमे ' प्रथमं वा नियम्येत ' इति श्रित्वे प्राप्ते दशपेये उद्योतिष्टोमविकारे
दशत्वानुवादात्प्रकृतौ च दश नियन्त इति विज्ञायते । स्वाभिदशत्वाच्चमसदशत्वाच्च
दशत्वप्राप्तिः ॥ २७ ॥

(इति—चमसाध्वर्यूणां दशत्वनियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

१ ' उत्पत्तौ तु बहुश्रुते ' इति सूत्रस्य भाष्यस्य दशत्वादव्याख्येयतां मत्वा सूत्रपाठमात्रं
वृत्तम् । २ (अ० ११ पा० १ अ० ७ सू० ४२) । ३ ' शमिता च शब्दभेदात् ' इति सूत्रस्य
भाष्यमपि सुखादित्याख्याय पूर्वपक्षमूत्रस्य पाठमानं वृत्तम् ।

तम उतान्यस्तेभ्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां वरणे संकीर्तनात्तेषा-
मन्यतम इति प्राप्ते, उच्यते । श्रमिता च शब्दभेदात् । शब्दो विद्यते ।
एवंसंज्ञकेनेदं कर्म कर्तव्यमिति । तस्मादेवंसंज्ञक उत्पादयितव्यः ।
अस्य संकीर्तनात्संख्याविष्टुर्दिगम्यते । तस्मादन्यः श्रमिता स्यात् ।
अपि च, ह्योमा चार्घ्यं वैकर्तनं च श्रमितुः । तद्वाङ्मनाय दद्यात्-
यत्राङ्गणः स्यादिति, अत्राङ्गणाशङ्का भवति । सा ऋत्विजि नोप-
पद्यते ॥ २८ ॥

प्रकरणाद्दोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥ सि०

सत्यं संख्याविष्टुर्दिगम्यते, न तत्पद्यमानेषु । या त्वनुत्पत्तिस्तेषु
गम्यते, तत्र, एकस्य कर्मभेदात्, इत्येवमप्यवकल्पते । पशूक्तम्,
अत्राङ्गणाशङ्का भवतीति । यजमानाभिप्राया सा, यद्यत्राङ्गणो
यजमानः स्यादिति । सन्तु यद्यत्राङ्गणः स्यादिति प्रकृतः श्रमिता सं-
ध्यते । उच्यते । श्रमयतीति श्रमिता । यौगिक एव शब्दः प्रकृत्य-
प्यवकल्पते । श्रामित्रमप्याध्वर्यवे समान्नादाध्वर्युणा कर्तव्यम् ।
तस्माच्छ्रमनादध्वर्युः श्रमिता । एवं सति अप्रकृतो यजमानः सं-
ध्यते ॥ २९ ॥

उत्पत्तिगता समाख्या भेदिका भवति । न चेयं तद्वत्ता । तेन 'एकस्य कर्म-
भेदात्' इत्येवमेव भवति । नन्वध्वर्यादिषु व्याघ्रिषमाणेषु 'श्रमिता पशुं कण्ठे
गृह्णाति' इति अवगाह्येदः स्यात् । नैव दोषः । य एव कश्चिदस्यापृतः स एव गृही-
ष्यति । न च तदा सर्वाध्वर्युपुरुषाणां सर्वेत्विजा वा व्यापारो विद्यते । तदेतद्वस्यति
'इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति । प्राप्त्यभावाच्च 'यद्यत्राङ्गणः स्यात्'
इति लिङ्गमसाधकमतो बलाद्यनमानविषयं वक्ष्यते । आजमानप्रकरणाज्ञानाच्च,
शामित्रस्य न कर्षचिदत्राङ्गणविषयत्वं विज्ञायते । हिंसात्वाद्वाङ्गणो नेच्छेदिति चेत्तु
व्यमेतदत्राङ्गणस्यापि । स हि मन्दप्रतीकारः सुवरां प्रत्ययेति । तेन यथैव शूद्रादिः
कर्षचिदनिच्छन्कर्ष्यते तथैव यो दानादिवशाकृतः करिष्यति सोऽनुष्ठारस्यतीत्यविरोधः ।
एतेनैव हेतुनाऽऽर्त्विज्यं निन्यते ॥ २९ ॥

(इति—शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

१ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० २३) । २ (अ० ३ पा० ८ अ० १० सू० २१),
३ 'त्राङ्गणाय दद्यात्, यद्यत्राङ्गणः स्यात्' इति वाक्यस्तेषु दोषः । यजमानविषयं वक्ष्यत इत्यस्य
चातुषष्ट्येव दोषपूरणम् । ४ कर्ष्यते इति—शमितेति दोषः । ५ करिष्यतीति—आर्त्विज्यमित्यर्थः ।
६ अनुष्ठारस्यति—शामित्रमित्यर्थः ।

[१४] उपमाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपमा नाम, ते शब्दभेदात्संख्याविष्टिदि प्रत्याय-
यन्तीत्यध्वर्यादिभ्योऽन्य इति प्राप्ते, ब्रूमः । तेषामेव केचित्स्युरिति ।
कस्मात् । उत्पत्तौ परिगणनात् । यौगिकत्वाच्च शब्दस्य । लिङ्गमिदं
भवति । नाध्वर्युरुपमायेत, इति । यद्येभ्योऽन्ये भवेयुर्नाध्वर्यु मतिपे-
धेत् । अत्राप्तत्वात् । यतस्तु मतिपेयति, अतोऽवगच्छाम उत्पत्तौ
संकीर्तितानामेवान्यतम इति ॥ ३० ॥

[१५] विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥ सि०

अस्ति सोमविक्रयी । तत्र संदेहः । स किमध्वर्यादीनामन्यतमः,
उतैभ्योऽन्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां संकीर्तनाच्चेपामन्यतम इति प्राप्ते
ब्रूमः । विक्रयी त्वन्यः स्यादिति । विक्रयो न चोद्यते, ऋषयोद्यते ।
तत्रार्थाद्विक्रयः । ज्योतिष्टोमस्य च पदार्थान्कर्तुमध्वर्यादय उत्पाद्यन्ते,
न तु विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते । तस्मान्नाध्वर्यादीनामन्यतम
इति ॥ ३१ ॥

[१६] कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥ पू०

य एते पुरुषा ज्योतिष्टोमस्य श्रूयन्ते, ते किं सर्व एत ऋत्विजः,
उत केचिदेपामिति । किं प्राप्तम् । सर्वे । कुतः । कर्मकार्यात् । सर्वे
यागस्य साधनं कुर्वन्ति । तस्मात्सर्वे, ऋतौ यजन्ति । ये च, ऋतौ

उपमाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

(इति—उपमातृणामृत्विग्भ्योऽन्यत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

(इति—सोमविक्रेतुर्वृत्तेभ्यः शृण्वत्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

ऋत्विक्शब्दो हि निपात्यमान एव उपपदधातुप्रत्ययसमन्वितेऽर्थे वर्तते, ऋतौ
यजन्तीति ऋत्विजः । एतस्माच्चेत्कारणादृत्विजो भवन्ति हन्त सर्वेषां तद्विशिष्टमिति

१ 'उपमाश्च लिङ्गदर्शनात्' 'विक्रयी त्वन्य' इति सूत्रद्वयस्यमपि भाष्यं सुस्पष्टत्वाद्दुपेक्षा-
धिकरणद्वयसूत्रमात्रस्य पाठः कृतः ।

यजन्ति त ऋत्विजः । न कश्चिद्विशेष आश्रीयते—इम एव ऋतौ यजन्तीति ऋत्विज इमे नेति । तस्मात्सर्वेषामृत्विक्त्वम् । ननु परिसंख्या श्रूयते, सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञकृतोः सप्तदश ऋत्विज इति । उच्यते । परिसंख्यायां बहवो दोषाः सन्तीत्यवयुत्यवादोऽयं भविष्यति ॥ ३२ ॥

न वा परिसंख्यानात् ॥ ३३ ॥ सि०

न वा सर्वे । कस्मात् । परिसंख्यानात् । एवं हि श्रूयते, सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञकृतोः सप्तदश ऋत्विज इति । स एष न विधिः । बहुतराणां प्राप्तत्वात् । नानुवादः । प्रयोजनाभावात् । न चेत्परिसंख्याऽपि, आनर्थक्यमेव स्यात् । ननु परिसंख्यायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तवाच्यम् । उच्यते । स्वार्थहानमदोषः, प्राप्तत्वात् । परार्थकल्पना च, प्रत्ययात् । बहूनामृत्विक्त्वे ज्ञाते पुनः सप्तदशर्त्विज इत्युच्यते । सप्तदशभिर्ऋत्विक्शब्दस्य संबन्धः पुनः प्रकाशयते, अधिपैश्च न प्रकाशयते । तत्र विज्ञायत एतत्—ऋत्विक्शब्दस्य पुरुषैः संबन्धे पुनः प्रकाशयमाने सप्तदशभ्योऽभ्यधिका वर्जिता इति गम्यते तत्र किं सप्तदशभिः संबन्धो विवक्षितः, किं वाऽधिकानां वर्जनमिति । सप्तदशसंबन्धस्याप्रयोजकत्वादधिकानां वर्जनं विवक्षितमिति गम्यते ।

तदनुसारमृत्विक्त्वमपि सर्वेषामेव प्राप्तम् । अतश्चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्तदशोऽप्याद्या अवयवा अप्येतस्य महान्त इत्येवं स्तोतुमवयुत्यवादः ॥ ३२ ॥

परिसंख्यानादिति भाष्यकारेण परिसंख्यैव व्याख्याता । सप्तदशसंबन्धेषु च प्राप्तवस्तु सप्तदशपुनःश्रवणं न तावन्मात्रपरिमहार्थं, योऽर्थादितराभावप्रत्ययस्तमाश्रयितुं, न सप्तदशस्वरूपं प्रस्थापयितुम् । सर्वथ हि द्वयोः संबन्धे कृते तत्स्वरूपं संसर्गश्च प्रतीयतेऽनविवृत्तिश्च । ऊचिच्च किञ्चित्प्रयोजनवशेन विवक्षयते । स्वरूपसंसर्गसंभवे च बलादेव विधिरितरनविवृत्तिप्रयोजनो भवति । अतश्च त्रिदोषत्वमदोषः । स्वार्थस्य प्राप्त्येनैव हेतुत्वात्प्रतीतस्य च परार्थस्य परिग्रहे विध्यानर्थक्यात् । परस्तु

१ चत्वार इति—दशपूर्णमासयोग्यायव, ब्रह्मा-अर्चयु-होता-आमीमथेति चत्वारः । पादुमांसे प्रतिप्रस्थानविक्रयेन पञ्च । पशुयामे मेषावस्थाधिक्येन च षट् । श्वेसयामे च सप्तमणे षड्वत्—सप्तम द्वाकाङ्ठ्यमाश्रयितोऽर्थादितराभावः । अथयुग्मणे—अथयुग्मप्रतिप्रस्थानुनेष्टुवेत्तारथत्वारः । होतृयामे—होतृमैत्रानवस्थाप्यत्वात्सप्तमस्तुतचत्वारः । उद्गातृयामे च—उद्गातृस्तोत्रप्रतिष्ठितुं सप्तमं यामेत्तारः । यजमानः सप्तदश इत्यादौ सप्तदश भवन्तीति वस्तुनिवृत्तिः ।

आह । ननु प्रतिषिध्यमानेष्वप्यधिकेषु प्रतिषेधो न प्राप्नोति । न हि ते ऋतौ न यजन्ति । न वा ऋतौ यजन्तो न ऋत्विजः स्युः । उच्यते । सत्यम् । न प्रतिषेधादृत्विक्शब्देन न संबध्यन्ते, किंतु प्रतिषेधसामर्थ्याद्धि ऋत्विक्कार्ये न भवन्ति । किं पुनर्ऋत्विक्कार्यम् । ऋत्विज उपवसन्ति, ऋत्विजो वृणीते, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, इति । आह । यदृत्विजां कार्यं, कथं तत्केपांचिदृत्विक्शब्दकानां न स्यात् । उच्यते । एवं तर्हि द्विविधोऽयमृत्विक्शब्दः, ऋतुयजननिमित्तो, वरणभरणनिमित्तश्च । तत्र यागनिमित्तस्य ग्रहणमनर्थकम् । तस्माद्वरणभरणनिमित्तो गृह्यत इति । आह । नन्विदरेतराश्रयमेवं भवति । य ऋत्विजस्ते वरीतव्याः, ये म्रियन्ते त ऋत्विज इति । तदितरेतराश्रयम् । उच्यते । न हि ऋत्विजो वृणीते, इत्ययमर्थः, ऋत्विजः सन्तो वरीतव्या इति । कथं तर्हि । वरणेन ऋत्विजः क्रियन्त इति । एवं

कर्मकरणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्तेऽन्येष्वपि शब्दप्रवृत्त्यवश्यभाविस्त्वं मत्वाऽऽह— ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपीति । कार्यप्रतिषेधेनैव तावत्प्रक्रमते । सर्वत्र हि स्वरूपप्रतिषेधासंभवात्कार्यं प्रतिषिध्यते । तद्यथा न ममैष पुत्रः, पुत्रकार्ये न प्रवर्तत इत्यर्थः एवं योऽयमर्पात्तसप्तदशम्योऽधिकरानां प्रतिषेधः प्रतीयते स कार्यविषयो न स्वरूपविषय इति द्रष्टव्यम् । वरणं तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादनुदाहरणमिति चेत् । न । अस्मिन् कर्मयोगादेव शब्दप्रयोगसिद्धेः । इतरस्तु स्वरूपाप्रतिषेधात्तन्निमित्तं कार्यमपि दुष्प्रतिषेधमिति कथमृतौ यजता तेषामृत्विक्त्वं न स्यादित्याह । सिद्धान्तवादी तु तस्यैवोत्तरं विवक्षमाण एवं तर्हि द्विविधोऽयमित्यादि प्रक्रमते । यद्येव यौगिकः स्यात्तर्हि न कुतश्चिद्विधेः । संस्कारशब्दस्त्वयं, वरणभरणे हि संस्कारौ । ते येषां न स्तोः । ते सत्यपि क्रियायोगे तच्छब्दव्याख्या भविष्यन्ति । ते च वरणभरणे सप्तदशानामप्यनमानेन क्रियेते । तन्निमित्तत्वाद्यर्थे च 'सप्तदशर्त्विजः' इत्यनुवादोऽवकाशविध्यते अन्यथा त्ववयवानुवादो गृहात्वरूपः कल्प्येत । तस्माच्चार्तिप्रसङ्गः । ननु च य ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे येषां च ते, त ऋत्विज इतीतरेतराश्रयं प्राप्नोति । नैव दोषः । प्रथमं तावदाज्ञस्येनैषा वचनव्यतिरिच्यते । य ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे इति । यदा तु वृक्षादिवत्ते लोकव्यवहारेऽप्यसिद्धास्तदाऽर्पादयमर्थो भवति वरणेन ऋत्विजः

१ नैति वचिमाप्तिः । २ अनुदाहरणमिति—ऋत्विजो वृणीत इत्येवं आध्यात्मिकं वरणगृह्यकार्यं सादृश्यं न भवतीत्यर्थः । भरणं—दक्षिणादानमित्यर्थः ।

द्वितीयानिर्देशो युक्तो भविष्यति, अध्वर्युं वृणीते, इत्येवंलक्षणः ।
दृष्टार्थता च वरणस्य भविष्यति । कथमात्मेच्छयाऽध्वर्युर्भवतीति चेत्क-
श्चिद्ब्रूयात्, भवतीति ब्रूयाम् । कथम् । एवंशब्दकेनायं पदार्थः
कर्तव्य इति, नास्त्येवंशब्दकः । यत्र नास्ति, तत्र यदि श्रव्यते कर्तुं,
कर्तव्यो भवति । यथा, जुह्वा जुहोति, इत्यभिधमाना जुहूः क्रियते ।
एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । तत्रार्थादनियमेन ऋत्विक्शब्दसंबन्धे कर्तव्ये,
एवं वरणविशेषेण कर्तव्य इति नियम्यते । तस्मात्प्रेतरेतराश्रयम् ।
तस्मात्सप्तदशैव ऋत्विजः कर्तव्या इति परिसंख्या । सप्तदश ऋत्विजः
संस्कारैः कर्तव्या इति ॥ ३३ ॥

करोतीति । यथैवायं सूत्रस्य शाटकं व्येत्युक्ते वाचेन शाटकः क्रियत इति हि भाविनि
ज्ञाविज्ञानादविरोधो विज्ञायते तथैवात्र प्रत्येत्यम् । एतेन 'अध्वर्युं वृणीते' इति
द्विष्टेपवचनानि व्याख्यातानि । एवं च द्विषमाणानां ऋत्विजां द्वितीयानिर्देशोऽवक-
र्तव्यते । वरणं चाऽऽधानवत्कर्मोपयिकास्तानुत्पादयद्दृष्टार्थं भविष्यति । वेदपीवर्षिर्ष-
र्षीलोचनात्तु ते वरणेन क्रियन्त इत्यवसानाभाप्राप्तिरिति । न हि त्विदं निपातनाख्यान-
ारेण ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्यमानं सत्परिस्थितं युज्यते । न च वरणवरणयोः
वेदऋत्विक्संनिमित्त्वेन तानुद्दिष्टं श्रवमाणयोर्विपरीता वचनव्याचिर्मुक्ता । यथाप्राप्तिद्वारा
स्कर्तुं न शक्यन्त इति वरणेऽप्येवं तुल्यम् । न हि कश्चिदप्राप्तिद्वारा वस्तु कुरुष्वेत्यु-
क्तोऽप्यवश्यं स्याति । नापि तेन व्यापृतेनापि तन्निमित्ता निष्पत्तिरभ्यवसीयते । यदि
वेदवाक्यपौर्वापर्येण ज्ञायत इत्युच्यते ततः सिद्धानामेव संस्कारः सुखतरमभ्यवसी-
ते । जानाति ह्येवं वरणं कुर्वन्पथा वेदस्य प्राप्तिद्वारा एव केचिद्वत्तिनः । मम तु ते
रणद्वारेण प्राप्तिरिति, प्राक्तस्मादन्येनानवधारितत्वात् । अथवा तस्यापि सामा-
यित्वोऽस्त्येव प्राप्तिरिति । सर्वे हि भावः केचिदात्मना सिध्यन्त्यवधारं
प्रापयति । सर्वाभिव्यक्त्याः सिद्धेः कश्चिदप्यभावात् । अतो यः कर्तौ यजन्ति
। वाऽऽध्वर्यवादिर्कं कुर्वन्ति तः ऋत्विजः । के च ते, ये तत्समर्थाः,
। मय्यर्थरहितः न मनविकारात् । के च समर्थाः, ये विद्वांसः । तत्रापि स्मृतिप्रामाण्या-
। ब्राह्मणास्तद्विशेषप्रसङ्गे पुनर्विशेषो भवति वरणोपात्ता य इति, ततोऽपि पुनर्दक्षिणा-
भेद्विषयमाणा इति । सत्यमेतैर्विशेषैः शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिर्भवति । विज्ञानं च तद्विषय-

१ एवं तावच्चयाधुतं भाष्यार्थमुपवर्णयितुं तत्र च विशेषं यक्तुं दूषणं तावदादौ यदिति ।
स्तित्यादिना । २ निपातनेति—'कृत्विग्द्वयम्' इत्यनया स्मृत्या ऋत्विक्पदस्य कर्तृवाचिजिघ्रन्तत्वं
पातनेन ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्यत इत्यर्थः । ३ न, व्यत्यस्यतीति—मुदिपूर्वकारी तावदप्रतिषेधं वस्तु
तन्व्यतया च जानाति, न प्रयत्नते चेत्यर्थः । ४ व्यापृतेनार्थेति—अनुद्दिष्टपूर्वकारिणा प्रवृत्ताख्यन्यापदे
रन्वया किदमात्रेण न तेन क्वचिन्नपत्तिर्नैकान्ताद्व्यवहारार्थः ।

मन्यथाऽन्यथा च प्रसज्यमानं विशेषविषयमुपसाहियमाणम् । अक्रियमाणमेव सिद्ध-
मृत्तिकृत्वम् । अपि च वरणभरणाभ्यामृत्तिजो वोत्पाद्येत्, ऋत्तिकृत्वं वा । तत्र
ऋत्तिवस्तत्तावन्मातृपितृभ्यामेवोत्पादिता इति न पुनरुत्पत्तिमपेक्षन्ते । तथा योग्यताल-
क्षणमृत्तिकृत्वमध्ययनश्रवणाभ्या सिद्धमिति न पुनः साधनीयम् । वक्ष्यति च ' याज-
मानोस्तु ' इत्यत्र न योग्यतैषा यजमानेन कर्तव्येति । सर्वत्र च यदनुत्पन्नं तदुत्पाद्यते,
किं तेषां प्रावरणादनुत्पन्नं कर्म प्रत्यानमनम् । ननु ऋत्तिकृत्वमप्यनुत्पन्नम् । सत्यं,
तत्तु पश्चादप्युत्पद्यमानं न पश्यामः । अथ यदुत्पद्यते तदेव ऋत्तिकृत्वं, तथा सत्या-
नमनमेव तन्नान्यत्किञ्चित् । न चेदमदृष्टमृत्तिकृत्वम् । यस्य हि कार्यमदृष्टं भवति
तत्स्वरूपमप्यदृष्टं भवेत् । ऋत्तिकार्यं तु कर्मनिर्गुणं दृष्टेयं सा कथमदृष्टस्याभ्या मवि-
ष्यति । यावत्ता च सा भवति तत्सर्वं विद्वत्त्वव्याख्यानवादि दृश्यत एव । यत्पददृष्टं
किञ्चित्तत्प्रकरणवशात्कर्मप्रयोगवचनेन गृह्यमाणं तदर्थमेव नाभ्यर्थादित्ये व्याप्रियते ।
न च तद्वरणभरणाभ्या जायत इति तयोर्गनिमित्तत्वं भवति । आहवनीयादीनां त्वम-
करणोत्पत्तीनामदृष्टोपकाराणामनुत्पत्तावस्थानां सस्फारविधानादुपपन्नमुत्पाद्यत्वम् । न
हि तत्र होमादिभिरत्यज्यमानद्रव्याधारोऽप्यसितैः । तेनान्यथं तत्संयन्त्राददृष्टमेवाभ्युप-
गन्तव्यम् । न च तदग्निमात्रात्सि यतीति तज्जिर्वृत्त्यर्थमदृष्टमेवाऽऽहवनीयादित्वमपेक्षि-
तम् । अतो नैष दृष्टान्तः । यदि चादृष्टमृत्तिकृत्व वरणभरणाभ्या नयेत, ततः सत्रेऽपि
यजमानेषु तदाघातः, तद्विधेयाभ्यान्वर्थादयो दीर्घावाक्येऽनुद्यन्त इति वरणभरणे
कर्तव्ये स्याताम् । तत्र ' वरणमृत्तिज मानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्म-
त्वात् ' 'परिकृत्यश्च तादर्थ्यात्' इति च निरूप्यते । तस्मात्कर्मयोग्यतयाऽ-
वधारितानामेव वरणभरणाभ्यामुपादाननिर्दिष्टं कर्मार्थं नियते । ऋत्तिकृत्वशब्दावैगु-
ण्यात्तद्विषय एवापसहियमाणः सतोऽप्यन्यान् रेव्यान्नाऽऽलम्बते । सत्रे तु स्वयंकर्तृ-
कृत्वाद्वरणभरणेनोपसहितयोरग्रहणं तन्नाम्यमवैगुण्यामिति योग्यतामात्रेणैवाभ्यु-
त्पादिसिद्धिः । तथापि र्गार्ग्यास्ता विनाऽपि शाखापरिवासेन यदेवाहारापोहनसमं

१ उपसहियमागमिनि—एभिः १२२६ भर्तृते पूरणायम् । २ (अ० ३ पा० ८ अ० १ सू० ४) । ३ अपेक्ष-
सित इति—देवताभिः यत्कस्य ३००२२१ १२१ अनग्रात्रेणापि प्रक्षेपयति तद्देवपदार्थनिष्पत्तेरित्यर्थः ।
४ र्थं ज्ञापयति इति—सा मन्त्रादप्यदृष्टं रणे कृत्यं दृष्टे 'अथ दृष्टं रणे दीक्षयित्वा प्रक्षेपयति-
एत उद्गातारः, एतो होतारः तत्तत् प्रतिग्रन्थात्तां रक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—नाक्षत्राच्छित्तं नक्षत्रं,
प्रस्तोत्रास्मृद्वाह, नैत्रवर्णं होतु, ततस्तत्तत् दाक्षयिचा वृत्तीयिनी दीक्षयति—आशीर्षं प्रक्षेप-
प्रतिहृत्तैः रघुद्रव्यं, अन्धकारं हो, ततस्तमनता दीक्षयति या पादिनो दीक्षयति—पोतारं प्रक्षेप-
यति—यत्तद्वाह, ततस्तत्तत् होतु, ततस्तत्तत् नक्षत्रं नक्षत्रागो दीक्षयति प्रक्षेपयति वाऽऽहुर्मुमेषितः, इति;
तदस्मिन्वाक्ये दृश्यते । ५ (अ० १० पा० १ अ० १० सू० ३८) ६ (अ० १० पा० १ अ०
११ सू० १५) ।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

एवं चेन्नान्यसे, यथोक्तपक्षेणैतदेवमुच्येत । अत्रयुत्यवादपक्षेण सप्त-
दशत्विज इति । तत्परिहर्न्यम् ॥ ३४ ॥

न नर्वपामनधिकारः ॥ ३५ ॥

नैतदेवम् । नात्र सर्वेषां पुरुषाणां वचनं, -यानधिकृत्यावयुत्यवादी
भविष्यति । यत्र परा संख्या कीर्त्यते तत्रावयुत्यवादो भवति । यथा
द्वादशैकपाले यद्दशैकपालो भवतीति । न चेह परा संख्या कीर्त्यते ।
सर्वमात्रावयुत्यवाद इति ॥ ३५ ॥

[१७] नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥ सि०

सप्तदश कृत्विज इति संप्रविगतम् । कतमे ते सप्तदश इतीदं चि-
न्त्यते । किं प्राप्तम् । अज्ञानम् । एवं मासे घृणः । नियमस्तु दक्षिणाभिः ।

द्रव्यं स एवोपवेश इत्येतोयः । तस्मादप्या 'यूपस्य स्वरं करोति' इत्येवाऽऽदौ
कर्मशब्दं इति वक्ष्यति तथाऽत्र भाष्यकारस्य द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे ह्यष्टत्वादय उच्यार्थमाणाः स्वरूपेणीमुपयुज्यमानाः ।
शक्यवन्त्यवयवार्थं गमयितुम् । मृत्या चोपयुज्यन्ते । न त्विह परमसंख्योपात्ता यद-
धिकारात्सप्तदशकमवयवः प्रतीयेत । मृत्युर्थं च स्यात् । तस्मादतिवक्तव्योपसंहाराधर्म-
वैतदिति सप्तदशत्विजः ॥ ३५ ॥

(इति—सर्वेषामृत्विक्शब्दावाच्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥)

प्रकृतौर्ना ये वेदचरसप्तदशेति प्राप्तेऽभिधीयते । सामानाधिकरण्यप्रयोगोक्तियमः ।

१ एवं तर्हि कृत्विजशब्दस्य यौगिकत्वे 'वरणेन कृत्विज कियन्ते' इत्यादिभाष्यस्य का गति-
रिति चेदस्य आदि-उत्पादित्यादिना । २ वक्ष्यतीति—(अ० ४ पा० २ अ० १ सू० ६) इत्यग्रे-
संध्येः । ३ एतत्पुनरुक्तभाष्यस्य सुस्तद्वत्त्वाऽन्वारायाय सूत्रस्य पाठमार्गं ब्रूयम् । ४ कृत्वादिष इति-
'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेमुने जने' इत्युपक्रम्यैव ब्रूयते 'यदष्टकपाले भवति गायत्रीवेनं
महावनेन पुनाति, यन्मृकपालं विनास्मिस्तेना दधाति, यद्दशकपाले विनास्मिस्तेना य दधानि,
यदेकादशकपालं विनास्मिस्तेना दधाति, यद्द्वादशकपाले नान्यैर्वर्गसिन्धुना दधाति'
(तै० सं० २-२-५) इत्यादिरिति शेषः ।

श्रुतिसंयोगात् । दक्षिणासंबन्धेन नियम्येरन् । एवं द्वाभ्यायते । ऋ-
त्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, इत्येवमभिधाय दक्षिणादानक्रमपरे वाक्ये
ब्रह्मादयः श्रूयन्ते । अग्नीध्रेऽग्रे ददातीति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽमुष्मै
चामुष्मै चेति केचिदेव विशिष्टाः श्रूयन्ते । एवं ये श्रूयन्ते ते तावद-
त्विजः । ततोऽभ्यधिका नान्ये भवितुमर्हन्ति । दक्षिणाभिर्नियम
इति ॥ ३६ ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

य ऋत्विजस्ते यजमाना इत्येवमभिधाय ब्रह्मादीनां दीक्षाक्रमपरे
च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । कथम् । अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं
दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्ष-
यित्वाऽर्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रसोतारमुद्गातुः,
मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आ-
ग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहोतारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता
दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः,
ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वाऽऽ-
चार्यमेपित इति । दीक्षा च यजमानसंस्कारः । तस्माद्ब्रह्मादयः ऋत्विजः
सप्तदश इति ॥ ३७ ॥

तच्च दक्षिणादानक्रमवाक्यगतं ब्रह्मादीनां दृश्यते न चमसाध्वर्यूणाम् । यद्यपि च सिद्ध-
मृत्विक्स्वमनूद्यमानं न शक्यमुपसंहरुमिति बुद्धिर्भवति तथाऽपि सप्तदशश्रुत्यपेक्षित-
विशेषावरुणं तदेवैव वेदेन सिद्धवदाश्रितमतोऽस्माकमेवं परिच्छेदो भवति नूनमेत-
एवार्तिवज इति ॥ ३६ ॥

‘य ऋत्विजस्ते यजमानाः’ इति यजमानत्विकशब्दौ समानविषयो नियम्य यज-
मानसंस्कारं दीक्षां ब्रह्मादिषु क्रमार्थमनुवदन्नेतेषु तौ द्वावपीति दर्शयति । तस्माद्ब्रह्मत्वा-
दिकरणयोग्येवैवर्तो यजस्तु ऋत्विक्त्वं न सर्वेषु । तद्विषयमेव चतुर्थजनं शब्दस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तम् । यथा सास्नादिमद्वपनं गोशब्दस्य, यथा घाट्याशब्दः सामिधेनीषु निर्पा-

[१८] स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥ सि०

एतदुक्तं, सप्तदश ऋत्विज इति, ते च ब्रह्मादयः । तत्र संदेहः । किमेषां सदस्यः सप्तदश, उत शृङ्गपतिः । किं तावत्प्राप्तम् । सदस्य इति । स हि कर्मकरः । इतरः स्वामी । यश्च कर्मकरः ॥ परिकेतव्यः । ऋत्विजश्च परिकीयन्ते । तस्मात्सदस्यः सप्तदश ऋत्विगिति । अपि च, तस्य चमसमापनन्ति चरणं च । ऋत्विग्वरीतव्यो न स्वामी । तस्मात्सदस्यः सप्तदश इति भासे, उच्यते । स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् । स्वाभ्येषां सप्तदशः स्यात् । कुतः । कर्मसामान्यात्, यहे कर्तार ऋत्विजो भवन्ति । यज्ञे च कर्ता शृङ्गपतिः, तस्मादृत्विक् । यज्ञकर्मसामान्यात् । यदुक्तं, तं समापनन्ति, तस्य चमसमापनन्ति चरणं च । तस्मात्सदस्यः सप्तदश इति । उच्यते । ब्रह्माणमेव ते

त्यमानस्तात्वेत्यवधारणान्नाभ्यासु घीयमानास्तपि घात्याशब्दवाच्यत्वं मवतीत्यवधार्यते । तथैवतविवे यजत्सु भवति न तु भवत्येदेत्यवधारयितव्यम् ॥ ३७ ॥

(इति—ब्रह्मादीनामेव ऋत्विक्त्वनियमाधिरणम् ॥ १७ ॥)

दीप्तादक्षिणावाक्ययोः पांडशाना संकीर्तनात्तावन्तोऽवधारिताः । सदस्यः कस्तेषामिति न ज्ञायते । सदस्ययजमानचमसाध्वर्यवश्चावशिष्यन्ते । तत्र चमसाध्वर्यूणां प्रत्यक्षत्वाद्यद्वयतरावधारणप्रमाण नास्तीति सदस्ययजमानथोरन्यतरः संदिश्यते । तत्र कर्मकरस्वप्नाभ्यामसदस्यग्रहणप्रसक्तत्वमिधीयते । स्वामिसप्तदशाः स्मुरिति । कर्म पुनः पूर्ववर्तुयजमानकर्मनिमित्तचमनभ्युपगम्याद्युक्तं । तत्सामान्यात्स्वामिनः ऋत्विक्कर्माभिधीयते । 'सदस्य वृणीते' इति चोत्पत्तिसंयोगा ध्वर्यादिवज्ज्ञेद । न च ब्रह्मण्यवयवप्रसिद्धिः संभवति । समुदायप्रसिद्ध्या बाधितत्वात् । न च ब्रह्मणः पुनर्वचनं विधातुमनुवदितुं वा शक्यम् । अध्वर्यादिष्वप्येवमेव प्रगङ्गात् । सर्वेषु चोपहवादिषु ब्रह्ममन्त्रव्यतिरेकेणास्य मन्त्रः पठ्यते । तत्र चान्याख्यो विकल्प आश्रयेत । न च चमससंन्यवेऽपि ब्रह्मणः संकीर्तने सदस्यशब्देनोपयुज्यते । सामर्थ्यास्तिष्ठेन चोपद्रष्टा सदस्येनावश्य भवितव्यम् । सोऽपि च प्रत्यवेक्षणं न ज्ञायतीति शक्यो वक्तुम् । सर्वे

१ व्यतिरेकेणोति—'ब्रह्मण्युपहवयस्व' 'सदस्यापहवयस्व' इत्यादिना ब्रह्ममन्त्रापेक्षया उदस्यमन्त्रस्य पृथगभ्यासान्नात् 'ब्रह्माणमेव ते समापनन्ति' इत्यादिना भाष्येन ब्रह्मण एव सदस्यत्वं इत्युपगममित्याशयः ।

समामनन्ति, वरणमपि चमसश्च ब्रह्मण एव । स हि सदसि भव ।
तस्मात्स्वामिसप्तदशाः ॥ ३८ ॥

[१९] ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥ पू०

स्वामिसप्तदशा ज्योतिष्टोमस्य ऋत्विजः समाधिगताः । अत्रेदानी-
मयं सदेहः । किं सर्वं पुरुषकार्यं तेः कार्यं, अग्निभिश्च गार्हपत्यादि-
भिरग्निकार्यमुत काचिद्व्यवस्थेति । रिं तावत्प्राप्तम् । ते सर्वार्थाः ।

याज्ञिकाश्च भेदेन त वृण्वते । तस्मादयुक्ता सदस्यनिराक्रियेति । उच्यते ।

ऋत्वङ्मत्वेन नैवैह सदस्यस्य निराक्रिया ।

चमसाख्यवृत्तेव नर्त्विगित्यभिधीयते ॥

सदस्यो हि भेदेन वरीतव्य एव । न च ब्रह्मा सदस्यशब्देनोच्यते । ऋतुयजने
सति वरणेनर्त्विक्स्वनियमाददक्षिणामागसव-चद्वादशाहर्दीक्षावाक्ययोः । सक्तीर्तनादृत्वि-
गिति नोच्यते । यथा सत्यपि वरणे ऋतुयजनसवन्वे च कारणद्वयासमवाच्चमसाख्य-
र्येव ऋत्विजो नोक्ता । स्वामिनस्तु यद्यपि च वरण नास्ति तथाऽप्ययत्सर्वमस्तीति
युक्तमृत्विक्त्वम् । यत्तु सदस्योऽपि प्रत्यवेक्षणाद्यनतीति । वचनसामर्थ्यादेवासौ श्रियते,
न तु कश्चित्पदार्थस्तदधीन, येनास्य व्यपदेश स्यात् । न च प्रत्यवेक्षणं नाम कश्चि-
त्पदार्थो येनास्य कर्तृविशेष केनचित्प्रमाणेन नियम्येन । तस्मात्सत्येव सप्तम्ये सूक्त
स्वामिसप्तदशा इति । यत्तु माध्यकारेण किञ्चित्सदस्यनिराकरणपरमुक्तं तदृत्विक्त्वानि-
राकरणपरम्यातिरमसवचनमित्युपेक्षणीयम् ॥ ३८ ॥

(इति—स्वामिन सप्तदशाविकरणम् ॥ १८ ॥)

एव कर्तृभेदं प्रतिपाद्येदानीं समाख्याविनियोगस्य पूर्वपक्ष रचयति स्म । तत्र ' ते
सर्वार्थाः ' इति न ज्ञायते किं ऋत्वर्थपुरूपार्थाभिप्रायमुत ऋत्वर्थसर्वार्थाभिप्रायम् ।
तत्रापि किं वाक्यसयुक्तमर्थार्था उतासयुक्तसर्वार्था । यदि तावत्पुरूपार्था अपीत्यभि-
प्राय, न वरणमरणयो प्रकरणाभ्यानेन ऋत्वर्थत्वादयुक्त । उक्तं हि ' प्रवरणविशेषो
पाद्वा तद्युक्तस्य सम्कारो द्रव्यवत् ' इत्यादिषु । तथैकादशे वदयति ' निर्देशाद्वा वैदि-
कानां स्यात् ' इति । तस्मादेव तावन्न सर्वार्थत्वम् । नापि सयुक्तेषु ' ता पुरोऽख्युर्वि-

१ सदस्यनिराक्रियेति—ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सदस्यस्य निराक्रियेयम् । २ (अ० ३ पा० ४
अ० ५ सू० १५) ३ तथा द्वादशे वक्ष्यतीत्येवं पाठ आवश्यकोऽप्येकादश इति पाठो लक्षणा-
न्तिमूलक इति शयम् । ४ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० ३) ।

प्रयुक्तत्वादस्यैव स्वकात्स्न्यात् । ते वृत्ताः सर्वस्मै पुरुषकार्याय स्युः ।
अप्यस्यापि कार्याय । कुतः । तेः कार्यैराकाङ्क्षितत्वात् । मतिं स्वं ग्रह-

यमति । इत्यादिप्रभृतानामन्वेषामवनःशमस्ताति । यानि स्वसंयुक्तानि कार्याणि तानि
यत्र तत्र वेदे पाठितानि येन केनचित्कर्त्तव्यं यथासामर्थ्यं कर्तव्यानीति सर्वार्थाः । प्रयुक्त-
त्वादिति-सर्वार्थे हि कार्याणि शब्दनुवाग्निं तान्प्रयोज्यम् । तथैव तेऽपि कार्याणि । सर्व-
पुरुषकार्यमिति-यत्परकर्मणि पुरुषैः प्राग्वचनविशेषात्स्वसादृश्येन शब्दयते तत्तद्विषयं
युज्यते, न पुरुषार्थमिषायेण । ये पुनराहवनीयादयन्तोषां सर्वार्थत्वमप्रस्तुतमेव । न
च प्रमत्तादुच्यते । स्वकात्स्न्यस्य हेतोरप्यसमर्थत्वात् । न च तस्योत्तरपक्षे काश्चित्पक्षस्य
हेतोर्वा परामर्शोऽस्ति । यदि च लौकिककार्यापेक्षया सर्वार्थत्वमभिधीयते ततो 'विहो-
रा, सौमिकानामपि साधयेत्प्रमुखात्' इत्युक्त्वा 'निर्देशाद्वा वेदिकानां स्यात्' इत्यत्र
निर्गतत्वादविचार्यम् । यदपि वेदविहितप्रामाण्यसर्वार्थत्वं प्रकृतिविकृतयोः, तदपि
'अग्निमुपनिधाय स्तुवते' इत्युदात्तत्वं 'विश्वे लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात्' 'न
वेदिकमर्थनिर्देशात्' 'तथोपचितिरितरेषा समत्वात्' (विष्ण्व्याख्यानां स्यात्) इति
निर्गतत्वादविचार्यम् । सिद्धान्तवचनमेवेतानि साकारणोक्तमवगात् । तस्मादेवं वच्यते ।
वेदमग्नीनां सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षीकृतम् । किं तर्हि । अधिकरणान्तरसूत्रोक्तन्यायप्रतिपा-
दितानुमितपूर्वपक्षः सिद्धान्त एवायं सूत्रवाक्यभेदेनोच्यते । न चैतदग्निकार्यापेक्षया
सर्वार्थत्वम् । किं तर्हि । प्रकृतिविकृत्यपेक्षया । तत्रानारम्भवादन्यायेनाऽऽद्यामभवेन
पूर्वोत्तरपक्षी रचयितव्यो किमाहवनीयादयः प्रकृत्यर्था आहोहिंससर्वार्था इति । तत्र

१ तान्प्रयोदनुमति-अथम्यादीनामेतानि त्रयोऽर्थः । १ प्रयुक्तत्वादिरस्यैव द्वितीयार्थमाह-
छेदेति । अनुवादं यमनुमतिं यमनुमतिम् । २ 'सर्वस्मै पुरुषकार्याय' इति भाष्यार्थमाह-सर्वमिषादि-
ना । ४ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० १) । ५ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० २) । ६ (अ०
७ पा० २ अ० १२ सू० १०) । ७ (अ० ७ पा० २ अ० १२ सू० २१) । ८ (अ० ७ पा० २ सू०
२२) । ९ अधिकरणान्तरिति-प्रकृता वा द्विकृतत्वात् (अ० २ पा० ६ अ० १ सू० २)
इत्यनारम्भवादाधिकरणविद्वान्तकृतेण, यादिरत्वादेः प्रकृतिविकृत्यत्वे द्विकृतत्वापत्तिस्तदुक्तो योऽयं
न्याय उक्तः, 'तदप्रत्यक्षं यथाऽन्येऽनारम्भवादाः' (अ० २ पा० ६ अ० १ सू० १८) इत्या-
धानाधिकरणपूर्वपक्षगृहेण चाऽऽद्यामेऽविदेशाद्भवीकरणेन प्रतिपादितम्, तेनानुमितं पूर्वपक्षो यस्य
सिद्धान्तस्य ॥ एवमग्नीनां सर्वार्थत्वसिद्धान्तः 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्' इति सूत्रवाक्यापेक्षया
याम् तेन 'अप्रयत्नं स्वकात्स्न्यात्' इत्यनेनोच्यते इति पदतोऽर्थः ।

णमेषामनुवादः । स्वकालत्वान्नयश्च सर्वार्था इति समधिगतमेतत् ॥ ३९ ॥
तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥ सि०

तत्संयोगात्—विशिष्टपुरुषसंयोगाद्व्यवतिष्ठेत । ये येन पुरुषेण
समाख्यायन्ते, ते तेन कर्तव्याः । एवं तेषां पुरुषसंयोगोऽर्थवान् भवि-

‘तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारम्यवादाः’ ‘प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्’ इत्येवं प्राप्तेऽभि-
धीयते । अग्नयः सर्वार्थाः—प्रकृतिविकृत्यर्था भवेयुः । कुतः । स्वकालत्वात्—स्वतन्त्रो-
त्पत्तित्वादित्यर्थः । तदेतद्वर्णितं ‘स्वार्थं वाऽऽद्यानस्य स्वकालत्वात्’ इत्यत्र ।
न स्वेतत्सर्वविषयं सर्वार्थत्वमवकलयते ।

द्वारं येषु पराधीनं तेषु तत्प्राप्त्यर्थेभ्यः ।

प्राप्नुवन्तीदृशा यथा न स्वतन्त्राः कर्मचन ॥

शास्त्रेण बोदिता ये हि दर्विहोमाः स्वरूपतः ।

तेष्वेवाऽऽहवनीयं स्यान्न यागेऽप्यचोदनात् ॥

यजुहति तदाहवनीये इति श्रूयते । न यद्यनेरसिति । तेनावश्यमाहवनीयचोद-
नया तावत्प्रतीक्षितं यावत् ‘यजुरयत्तं जुहोति’ ‘यद्ग्रहान् जुहोति’ ‘यच्चम-
सान् जुहोति’ इति चातिदेशेन सचन्वाद्द्वारं प्राप्तम् ।

तत्राद्याऽऽहवनीयेन सहैवास्यानिदेशतः ।

प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यर्थं निश्चयो भवेत् ॥

तथा च ‘तात्पर्याग्निः प्रकृतिः प्रयानवत्’ इति सिद्धवत्प्रकृत्यर्थत्वं दर्शितम् ।
तथा वैकृत्यवरपुरोडाशानां मत्स्यसहविश्रपणाविधानाद्गार्हपत्यप्राप्तिद्वारं नास्तीत्यवश्यं
सगार्हपत्यमेव श्रपणं प्रकृतिः प्राप्नुवन्नेति-यम् । अग्निषु पर्यवसितम् । अस्मिन्सुतं
सूत्रमारभ्यते ॥ ३९ ॥

समाख्यासंयोगाद्व्यवस्था भवेत् । न हि ह्यत्रमकुर्वतो हेतुसमाख्याऽर्थवती भवति ।
भाषि तेनाक्रियमाणस्य ह्यत्रव्यपदेशोऽवस्थपने । तस्मादन्यथानुपपत्त्या कल्पिनया
श्रुत्या विनियोगः । तत्र केचिदाहुः । अन्योन्यनिरपेक्षयोरेव स्वरूपेण कर्तृकर्म-
माख्ययोः प्रसिद्धयोरक्षरमाख्येणोपतिष्ठमानयोर्विनियोजकत्वमिति । कुतः ।

संयोगः पूर्वसिद्धो हि निमित्तत्वं प्रपद्यते ।

न चेह प्राप्तसमाख्यानातिरिक्तसंयोगकारणम् ॥

प्यति । आश्चर्यमप्युणा, हौत्रं होत्रा, औद्गात्रमुद्गात्रेति ॥ ४० ॥

होतृशब्दस्तावन्न हौत्रनिमित्त इति राजशब्दवदेव प्रत्ययलोपप्रातिपदिकप्रत्यापत्त्यो-
रस्मरणान्नवगतमेतत् । न च राजशब्दादिव राज्यशब्दो होतृशब्दाद्धौत्रशब्दः शक्यः
कल्पयितुम् । न हि यथा तत्र मन्वादिभिः क्षत्रियस्य रक्षणं विहितं तद्ग्राजकर्मत्वेन ज्ञाय-
मानं प्रत्ययार्थत्वं प्रतिपद्यते । तथेह केनचित्सामिधेय्यनुवचनादेर्होतृकर्मत्वं प्रसिद्धं यन्नि-
मित्ता समाख्या स्यात् । चैवं सति समाख्या विनियोजनीत्यवसीयते । कथं तर्ह्यस्या-
मवयवव्युत्पत्तौ विनियोगः । उक्तमेतच्छब्दसारूप्यमात्रादिति । न त्वेतद्युक्तम् ।
यदि होतुः कर्म हौत्रमित्येवं न व्युत्पाद्यते ततोऽन्तरेणैव कर्तृकर्मसंबन्धं रूढ्या सारू-
प्यसमाख्ययोरुपपन्नवाक्यार्थापत्तिः श्रुतिं कल्पयेत् । न हि वर्णसामान्यमात्रेण शाला-
मार्कयोः कश्चित्संबन्धः । तथा च वेदपति, न हि कण्वरथंतरे रथंतरसंबन्धः कश्चि-
दस्तीति । यदपि च कृते राज्ञः कर्मसंबन्धे राज्यशब्दः प्रवर्तत इति । तदयुक्तम् ।
संबन्धस्याऽऽदिमस्त्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथैव नञ् नित्ययोरेव शब्दार्थयोर्नित्य एव संबन्धे
शास्त्रतः प्रतीयमाने साधुत्वप्रतिपत्तिवेलायां राजशब्दमन्वाख्याय राज्यशब्दोऽन्वाख्या-
यमानो यौगिकस्तस्मिन्निमित्तश्चोच्यमानोऽपि नित्यनिमित्तत्वाच्चाऽऽदिमत्वं प्रतिपद्यते तथै-
वात्र हौत्रमिति वृद्धिदर्शनाद्धोतृशब्दात् 'तस्येदं कर्म' इत्येवमन्वाख्यानमिति
गम्यते । केन तु तत्तस्य कर्माधगतमिति । समाख्यादर्शनात्तदेव त्राह्यं वचनमनुमा-
स्यामहे । नन्वितरेतराश्रयं प्राप्नोति समाख्यातस्तद्वचनं, तेन कल्लौ संयोगे समाख्या-
सिद्धिरिति । नैष दोषः । समाख्या तावत्प्रतीतिरूपेण प्रत्यक्षा । सा ह्ये केन निमित्तेन
प्रवृत्तेति पूर्वप्रवृत्ततयैव निमित्तमपेक्षते । न च तदस्ति । तस्मान्नूनमीदृशी श्रुतिरस्ति,
यथा होत्रा कर्तव्यमेतदिनि । सर्वेष्वेव छिद्गादिष्वेवमेतद्भवतीति व्याख्यातम् । अतो
नेतरेतराश्रयत्वमिति । ननु चेदम् 'आख्या चैवं तदर्थत्वात्' इत्यनेनैवाधिकरणेन
सिद्धम् । सर्वं सिद्धं न तु तत्र विरोधाविरोधौ विचारितौ । इह ह्ये योग्यत्वप्रकरण-
विशेषात्सर्वार्थत्वप्रसक्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति, उत्तरविषयता वाऽनुवदतीत्य-
नुवक्तम् ॥ ४० ॥

(इति—समाख्याऽध्वर्वादीनां नियतपदार्थकर्तृताविवरणम् ॥ १९ ॥)

१ (अ० १० पा० ४ अ० २३ सू० १६) अत्रत्वं 'नञो वचनां रथंतरं कण्वरथंतर-
मिदमेवं वृत्तमिदमेतत्' इत्येवं आप्यमर्थतः पठति वक्ष्यतीत्यादिना । २ व्याख्यानमिति—पलायना-
धिकरण इति शेषः । ३ (अ० ३ पा० ३ अ० ६ सू० ११) ।

[२०] तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४५ ॥ सि०

क्रियेण एवोत्सर्गः, सर्वं समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमिति ।
नेति ध्रुमः । तस्योपदेशाद्विशेषसमाख्यानाच्च निर्देशः । यथोपदेशः,
तस्मान्मैत्रावरुणः श्रेष्यति चानु चाऽऽहेति । समाख्या, पोत्रीया,
नेप्थीयेति । एष समाख्यायाश्चापवाद इति ॥ ४१ ॥

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुवृत्त उपनृणयादिति हीने प्रातरनुवाके
समाख्याया मासं होतारं दर्शयति । तथेदमपरं लिङ्गं भवति, उद्गीथ
उद्गातृणाम्, ऋचः मणव उक्थ्यशंसिनां, प्रतिगरोऽध्वर्यूणामिति स-
माख्याकृतं भेदं दर्शयति । तथेदमपि लिङ्गं भवति । यो वाऽध्वर्योः
स्वं वेदं स्ववानेन भवति । एतद्वाऽध्वर्योः स्वं यदाश्चावपतीति समाख्या-
कृतं नियमं दर्शयति ॥ ४२ ॥

[२१] प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्रीषोमीयं
पशुमालभते, इति । तत्रेदं समापनन्ति । तस्मान्मैत्रावरुणः श्रेष्यति
चानु चाऽऽह, इति । तत्र संशयः । किं सर्वानुवचनेषु सर्वेष्वपि च मैत्रा-
वरुणः स्यादुत यत्रानुवचने भेष इति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वानुवच-
नेषु, भविष्यताम् । न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते । अस्मिन्ननुवचने मैत्रा-

विशेषसमाख्याऽपि विशेषधृतिवदेव दक्षिणतरप्रवृत्तेर्भाविका भवति ॥ ४१ ॥

सामान्यसमाख्याविनिवोगस्यैवैतद्विहितम् । विशेषसमाख्यायां तु किञ्चिदन्यद्
दृश्यम् ॥ ४२ ॥

(इति—सामान्यसमाख्यातर्कनिर्देशसमाख्यादिना बाधाधिकरणम् ॥ २० ॥) .

वरुणोऽस्मिन्नेति । तस्मात्सर्वानुवचनेषु सर्वप्रेषेषु च मैत्रावरुणः
स्यात् ॥ ४३ ॥

पुरोनुवाकपाधिकारो वा प्रैपसंनिधानात् ॥ ४४ ॥ सि०

पुरोऽनुवाक्यां वा मैत्रावरुणोऽनुग्रूयात् । कुतः । यत्र प्रैपश्चानुवा-
क्या च सहोच्येते तत्र मैत्रावरुणः । यत्र केवलानुवाक्या न तत्र
मैत्रावरुणः । यत्र वा केवलः प्रैपस्तत्रापि न । यत्रोभे समुच्चीयेते, तत्र
स भवेत् । तथा हि समुक्षितयोस्तं समामनन्ति, तस्मान्मैत्रावरुणः
प्रेष्यति चानु वाऽऽहेति । चशब्दात्समुक्षितयोरिति गम्यते ॥ ४४ ॥

मातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

इतश्च पशुपायो न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण इति । कुतः । यतः ।

धूयमाणश्च चशब्दः समुच्चर्यान्वाच्यमात्रं प्रतिपादयति नेतरेतरयोगसमाहारौ, नित्यं
समासगम्यत्वात् । न चेहान्वाच्यलक्षणमुपयोस्तुल्यत्वादुपपद्यत इति समुच्चयः स्यात् ।
स च पृथगपि सर्वेष्वनुग्राह्यमानेषु संभवत्येवेति सामान्यवचनार्त्तव्यं ॥ ४३ ॥

न सर्वप्रेषानुवचनेष्वसौ भवेत् । क्व तर्हि । पुरोनुवाक्यात् । प्रैपान्तान्यनुवचनानि
पुरोनुवाक्याः । ताश्च प्रकृत्यैतद्वचनं प्रवृत्तं 'तस्मान्मैत्रावरुणः' इति । ताश्च
तादृश्यो होत्र एव पठिता इति तस्यैव केवलस्य प्राप्नुवन्ति । यस्तु तासामन्ते यजेति-
शब्दः स इष्टिमकृतिकेषु तावदङ्गेष्वतिदेशेनाध्वर्योः प्राप्नोति । सोमयागेऽपि 'प्रेषेषु'
च पराधिकारात्' इत्येवं निवर्तमानः 'तेषां यतो विशेषः' स्यात् 'इत्येवं मैत्रावरु-
णस्यैव । अथवा प्रेषकस्योभयत्र वर्तृत्वाद्भक्ष्यमाणेन न्यायेन प्रेष्यत्वं मैत्रावरुणस्य कल्प-
यित्वा होत्रेऽपि प्राप्नोति । तथाऽध्वर्योः 'प्रेष्य' इति प्रेषान्तराज्ञानात् । यत्र
इत्येव निवर्तमानः प्रतिप्रस्थातुः प्राप्नोति । शेषाणि तु प्रैपानुवचनानि निर्ज्ञातकर्तृवि-
शेषत्वाच्चिराक्काङ्क्षाण्येवेति न तेषु मैत्रावरुणविधिः संभवति । पुरोनुवाक्यानां पुनर-
मयांशपतित्वादेकपदार्थत्वेन च नानाकर्तृत्वानुपपत्तेर्होत्रध्वर्योश्च प्रच्यवमानानां
साक्षाद्भस्वात्संनिधानाच्च युक्तो मैत्रावरुणविधिः । एवं चशब्दोऽपि सहप्रयोगादपि
प्रवृत्तार्थः समर्थितो भवति, प्रैपसंनिधानात् । न च 'प्रेष्य' इत्यादयोऽपि प्रैपास्तस्यै-
वाऽऽत्मविषयाः संभवन्ति ॥ ४४ ॥

प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति । कथम् । यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुष्ठुयन्
उपशृणुयात्तदाऽध्वर्युर्जुहोतीत्यदिति । तस्मान्न सर्वानुवचनेषु मैश्रावरुण
इति ॥ ४५ ॥

[२२] चमसांश्चमसाध्वर्यवः समारूयानात् ॥ ४६ ॥ पू०

सन्ति चमसाध्वर्यवस्तेषु संदेहः । किं चमसाध्वर्यवश्चमसाञ्जु-
हुयुक्ताध्वर्युरिति । चमसाध्वर्यव इति द्रूपः । कस्मात् । चमसेष्वा-
ध्वर्यवं ते कुर्वन्तीति चमसाध्वर्यवः । तस्मात्ते जुहुयुरिति ॥ ४६ ॥

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ ४७ ॥ सि०

अध्वर्युर्वा जुहुयात् । एष हि न्यायः । यदाध्वर्यवपदार्थमध्वर्यु-
कुर्यात्, आध्वर्यवश्च होमः । तस्मादध्वर्युर्जुहुयात् । ननु चमसाध्व-
र्यव इति विशेषसमारूयानाच्चमसाध्वर्यवो होष्यन्तीति । नेत्युच्यते ।
चमसेष्वेतेऽध्वर्युवद्भवन्तीति चमसाध्वर्यवः । यदि तैरध्वर्युर्जुहोति,
ततस्तैश्चमसाध्वर्युभिरपि होतव्यम् । यदि चमसाध्वर्यवो जुह्वति नाध्व-
र्युस्तदा ते न तद्वत्स्युश्चमसाध्वर्यवः । तस्मान्न जुहुयुरिति ॥ ४७ ॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥

चमसे चान्यं चमसाध्वर्योर्दिशयति । कथम् । चमसांश्चमसाध्वर्यवे
प्रयच्छति, तान् स पपट्कर्त्रे हरति, स ह्रस्वा चमसाध्वर्यवे प्रयच्छ-

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(इति—प्राप्तानुवचनेष्वेव मैश्रावरुणस्य कर्तृतानियमाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

उत्तयनासादनहोमादि यावत्किञ्चिदध्वर्योश्चमसेषु प्राप्नोति तत्सर्वं विशेषसमारूया,
नाच्चमसाध्वर्युभि यर्तयम् ॥ ४६ ॥

सा नाम विशेषसमारूया सामान्यसमारूया बाधते या तन्निरपेक्षा प्रवर्तते । चम-
साध्वर्युसमारूया तु चमसेष्वध्वर्युवद्वृत्तिं प्रतिपादयति । तद्यदि तावदध्वर्युर्नैव जुहुयात्
तर्हि तान् जुह्वतस्ते चमसाध्वर्यवो भवन्ति । काममजुह्वत एव तद्वद्भावे लभेरभान्यथा ।
यदि तु स जुहोति ततः कदाचित्तस्य व्याप्तत्वेनाशक्तौ सत्या ते जुह्वतस्तद्वद्भावे-
स्तस्माञ्जुहोत्यध्वर्युः ॥ ४७ ॥

पपट्कारिणिं प्रति प्रयोजनान्तराभावाद्भक्षार्थे नयने चमसाध्वर्युं नेतारं ध्रुवजु-

१ चमसेषु चान्यं चमसाध्वर्युम्य इति पा० । २ अन्य इति पा० । ३ एतत्तद्वत्प्रमाणस्य
स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् ।

तीति गम्यते । एवं च वषट्कर्त्रे हराति, मक्षयितुमिति गम्यते । तस्मा-
द्भुतस्य चमसोऽध्वर्यवे प्रदानम् । यो जुहोति, स प्रयच्छति । तस्मा-
दन्यो जुहोतीति । अपि च । यो वाऽध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति ।
सुगवाऽध्वर्योः स्वं वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य स्वमिति । न ताव-
दस्य चमसः स्वम् । यजमानस्य हि सः । चमसोऽस्य स्वमिति
ह्यवन्नध्वर्योममसेन होमं दर्शयति ॥ ४८ ॥

अशक्नौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

अथ कथं चमसाध्वर्यव इति समाख्यानम् । उच्यते । अशक्नौ ते
प्रतीयेरन् । यदा व्यापृतत्वात् शक्नोत्यध्वर्युर्होतुं तदा समाख्या-
सामर्थ्यात् होष्यन्ति ॥ ४९ ॥

[२३] वेदोपदेशात्पूर्ववद्देदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥ पू०

अस्त्योद्गात्रे समाख्यातः श्वेनः, आध्वर्यवे वाजपेया । तत्र
संदेहः । किं श्वेने, उद्गातृभिरेव पदार्थाः कर्तव्याः, वाजपेय-
ध्वर्युभिरुतोभयत्र नानस्विगिरिति । किं प्राप्तम् । वेदोपदेशात् ।
समाख्यानादित्यर्थः । पूर्ववत् । यथा, आध्वर्यवमिति समाख्यानात्प-
दार्थानध्वर्युः करोति, एवमेव वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः । यो येन
समाख्याति वेदे उपदिष्टस्तस्य पदार्थोऽस्तेनैव कर्तव्याः । साङ्गः स
तत्रोपदिश्यते । तस्माच्छ्वेने, उद्गातृमिर्वाजपेये वाध्वर्युभिः पदार्थाः
कर्तव्या इति ॥ ५० ॥

तस्य मक्षणासंभवाच्च एव जुहोति स एव प्रयच्छति मक्षणार्थं तं च ग्रहीतृत्वेन चमसा-
ध्वर्युणा व्यापृतत्वात्तेभ्योऽन्यमध्वर्युं दर्शयति ॥ ४८ ॥

अशक्नौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

(इति—चमसरोमेध्वर्युकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

‘ गुणमूर्त्यव्यतिक्त्रो न्तर्दधेत्वान्मूर्त्येन वेदसंगोम इत्यत्र व्याख्यातं यथाऽहानि

१ साध्वर्यवेति पा० १३ ‘ अध्वर्युर्वा तन्व्यायत्वात् ’ इति सूत्र एव ‘ यदि तु च जुहोति
एत कदाचित्स्या व्यापृतत्वेनाशक्नौ सत्याम् ’ इत्यादिना व्याख्यातत्वादनुना भूतस्य व्यत्यय इत्यम् ।
२ (अ० ३ पा० ३ अ० ३ सू० ९)

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात्सहाङ्गै-

रव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥ सि०

तद्ग्रहणात्—प्रकृतधर्मग्रहणाद्वा, स्वधर्मः—स्वैर्धर्मैश्चोदकप्राप्तिः संपुक्तः स्यात् । चोदकसामर्थ्यात्सहाङ्गैः कुर्यादिति श्रूयते । तानि चाङ्गानि ज्योतिष्टोमे सन्त्यपेक्ष्यन्ते । सत्र ज्योतिष्टोमे नानर्त्विजस्तैरस्य सहैकवाक्यता । ननु प्रत्यक्षा समाख्या, चोदक आनुमानिकः । उच्यते । सत्यं प्रत्यक्षा समाख्या । लौकिकी तु सा । तत्रानुपाय वैदिकं शब्दं तेनैकवाक्यता स्यात् । चोदके पुनर्बिभक्त्याधीतया मत्पक्षयेतिकर्तव्यतया सहैकवाक्यता । तस्माच्चोदको बलवत्तरः ।

प्रधानवेदस्यपदेशं लभन्त इति । तस्माच्छब्देन सर्वे पदार्थाश्चोदकप्राप्ता उद्गातृभिः कर्तव्या इति ॥ ५० ॥

उक्तं, वक्ष्यते चैतद्यथा जघन्यकालत्वात्प्रयोगवचनश्चोदकादुर्बल इति । प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमाख्या, सा सत्यपि प्रत्यक्षत्वे दुर्बला । यावच्चातिदेशेन नाङ्गानि प्राप्यन्ते तावत्कस्य कर्तारं नियच्छति । यदा तु प्राप्तानि भवन्ति तदैषां बलसम्पत्तिर्बलवान् कदाचिदपेक्षेति किं समाख्या करिष्यति । न चात्र प्राप्तबाधो भवति, श्रुतिकल्पनेन समाख्याया विप्रकृष्टत्वात् । उक्तं ह्येतद्यथा बलसमूहानां प्रमाणानां प्राप्तबाधो भवति न कल्प्यमूलानामिति । तस्मात्प्राप्तकृतग्रहणेन तदधिकारसामर्थ्याज्ज्योतिष्टोमवदेव नानाकर्तृकः स्यात् । यद्यपि च प्रकृतावपि समाख्ययैव नानाकर्तारस्तथाऽपि बलसम्पन्नत्वादिह श्रुतिरुच्यता । यत्त्वप्राकृतं किञ्चिदाज्ञापते तस्य प्रधानसमाख्यात कर्ता भविष्यतीति दर्शयन्नाह—‘अव्यक्तः शेषे’ इति । अवल्लाभावस्थत्वादध्यक्षोऽयं कर्तृसंभवः बलसाधन्यत्र भवितुमर्हति । न त्वस्य विषयः सम्पद्यत्यने । कण्टकवितोदनादीनि यद्वा प्रधानसमाख्याते वेदे पठ्यन्ते, वेदान्तरे वा । यदि तावत्तत्रैव ततः समाख्ययैव तेषां

१ चोदकेनेति पा० । २ उक्तमिति—गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे स्वरचर्चायां स्वयमुक्तमित्यर्थः । ३ वक्ष्यते इति—(अ० ५ पा० १ अ० १० सू० १८) इत्यत्र भाष्यकारेणेत्यर्थः । ४ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) इत्यत्र ‘अथ यत्तत्र तत्रोपपद्यते, इदमनेन बाध्यते’ इत्यादिभाष्यग्रन्थव्याख्यानावसर इत्यर्थः । ५ समाख्ययैवेति—बोद्धव्यमिति समाख्यायाः सर्वनामाभिधिस्तद्विदितान्तरत्वेन सर्वनाम्नश्च बुद्धिरस्यप्रकारावच्छिन्नप्रवाचित्वात्प्रत्येककृतित्वावस्थायात्त्वप्रमाख्ययैव कर्तृप्राप्तिर्न प्रधानसमाख्ययैवत्यर्थः ।

यत्तुक्तं समाख्यानादिति । तत्रोच्यते । अव्यक्तः शेषे, समाख्योक्तो भविष्यति । यः पदार्थो न चोदकेन प्राप्नोति, तत्र समाख्यया नियमो भविष्यति । यथा, श्येने कण्टकैर्वितुदन्तीति, उद्गातारो विवोत्स्यन्ति, वाजपेये चापं पुटैर्ययन्तीत्यध्वर्यवोऽर्पयिष्यन्ति ॥ ५१ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥

कर्तृसंबन्धो न प्रधानद्वारेण । अथ तु वेदान्तरे षट्छन्ते ततः प्रत्यक्षत्वे सत्यपि तयत्र विशेषसमाख्यया बलीयस्या भवितव्यम् । अथात्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्याय आधीयते ततः स्तोत्रशस्त्रादीनां ज्योतिष्टोमस्याऽऽध्वर्यवसमाख्यानोऽध्वर्युकर्तृकत्वप्रसङ्गः । न चात्र 'मन्द्रं प्रातःसवने' इत्यादिवत्समाधानमस्ति । तस्यास्य प्रधानेनाङ्केषु स्वसमाख्या वाच्यते । सा त्वोत्पत्तिकेन कर्तृसंबन्धेन विनियुक्तार्था सती प्रधानेन गृह्यते । न चाङ्गानां प्रधानद्वारेणाऽऽध्वर्यवादिसमाख्या युज्यते । न हि प्रधानान्याध्वर्यवादिसमाख्यागिर्युज्यन्ते, गुणभूतेषु कर्तृव्यापारात् । या च प्रधानेषु न व्यापृता सा तद्द्वारेणाङ्केष्ववतरिष्यतीति कुन एतत् । अत्रावेदादिसमाख्या प्रधानेष्वङ्केषु चाविरुद्धा । तेन क्रियत इति च तत्र स्वपदेशः । स च प्रधानप्रयोगवचनेन विधेयत्वादङ्केषु युज्यते । षाट्छता षाऽऽध्वर्यवादिसमाख्या । सा यथाषाठमेव भवितुमर्हति । न चात्र गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनानभ्युपगतेन किञ्चिदुच्यते । कण्टकवितोदनादयश्च प्रधानवेदसमानोत्पत्तय एव द्रष्टव्याः । तदारम्भना शक्यम् 'अव्यक्तः शेषः' इति वक्तुं, नावश्यं प्रधानादेवावतरन्ती समाख्याऽनुगृह्यते । सासादनुग्रहेऽप्यननुग्रहेऽपि वाऽन्याङ्केषु कृतार्थत्वेनाविरोधात्तेन प्राकृताङ्गव्यातिरिक्तेषु समाख्या विनियोज्यतीति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

(इति—श्येनादी प्राकृताङ्केषु नानाकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

इति—श्रीमदृकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रयार्तिके
तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अथ तृतीयेऽध्यायेऽष्टमः पादः ॥

[१] स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ सि०

अस्ति परिक्रयो ज्योतिष्टोमे, द्वादशशतं, दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यम् । तत्र संदेहः । किमध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विज उत स्वामिनेति । किं मातृम् । समाख्यानादध्वर्युणेति प्राप्ते, द्रुमः । स्वामिकर्म परिक्रयः । स्वयं करोतीति गम्यते । कस्मात् । कर्मणस्तदर्थत्वात् । फलकामो हि यजमानः । यद्य फलकामस्तेन स्वयं कर्तव्यम् । स यादि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोतीति गम्यते । अथ न परिक्रीणीते न सर्वं कुर्यात् । तस्मात्स्वामी परिक्रीणीत इति ॥ १ ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

किमेव एवोत्सर्गः । नेत्युच्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र वचनं भवति तत्र वचनप्रामाण्याद्भवति परिक्रयः । य एतामिष्टकामुपदध्यात्स भीन्वरान्दधात्, इति ॥ २ ॥

समाख्यापवादत्वेनैतदपि विचार्यते । किं परिक्रय आध्वर्यवादिष्वान्नानात्तत्समा स्यातेः पुरैः कर्तव्य उत स्वामिनेति । सिद्धे स्वेतमिन् ‘अन्यो वा स्यात्परिक्रवा ज्ञानात्’ इत्येतद्वद्व्ययम् । तथा स्वामिना लौकिक उपाय आस्थेयो यथाऽध्वर्यादय स्वद्रव्येणैतरापरिक्रीणते समोख्यानुग्रहार्थमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

लौकिकाश्रयणं तत्र यत्र नान्योऽस्ति वैदिकः ।

वैदिके दक्षिणादाने सति किं लौकिकाश्रयः ॥

परिक्रयेण हि सर्वत्र स्वयं कर्तृत्वं यजमानस्योपपादितं यदि परिक्रयमपि न कुर्यान्न कश्चित्कर्तृत्वं प्रतिपद्यते । लौकिकेनोपायेन प्रतिपत्स्यत इति चेत् । न वचनादते स्वयं कर्तृत्वभाषासंभवात् । तस्मात्स्वामिकर्म ॥ १ ॥

उपदध्यादिति परस्मैपदादयानमानत्वेऽवधारिते वरदानमृत्तिकर्म । तत्तिद्धिम् यदि तावच्छास्त्रियेण परिक्रयेण छम्यते ततोऽस्त्येव यजमानस्य कर्तृत्वम् । अथ न छम्यते ततो लौकिक उपाय इति ॥ २ ॥

(इति—दक्षिणादानस्य यजमानकर्तृवत्त्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[२] संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्यं यथावेदं कर्मवद्-
व्यवतिष्ठेन् ॥ ३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—केशश्मश्रु वपने, दत्तो धावते, नखानि निकृ-
न्तते, स्नाति, इति । तत्र संदेहः । किमेवंजातीयका अध्वर्युणा कर्तव्या
स्त यजमानेनेति । किं प्राप्तम् । अध्वर्युणा कर्तव्याः संस्कारा यथा-
वेदं व्यवतिष्ठेन् समाख्यानात्पुरुषेण कर्मवत् । यथा, अन्ये पदार्था
यस्मिन्वेद आम्नातास्तत्समाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, एवमे-
तेऽपीति ॥ ३ ॥

यजमानास्तु वत्प्रधानत्वात् कर्मवत् ॥ ४ ॥ सि०

यजमानेन वा कर्तव्याः । कुतः । पुरुषप्रधानत्वात् । कथं पुरुष-
प्राधान्यम् । कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं गम्यते, तस्मात्पुरुषस्य कर्त्त-
व्यसामर्थ्यमुपजनयन्ति । न च कश्चिदेन कर्मकरणेन सामर्थ्यमुप-
जनयते तदर्थं पुरुषान्नीणातीति । ईप्सितेभ्यः पदार्थेभ्यः त्रीणाति ।
येन यस्य सामर्थ्यं भवति, तत्तेनैव कर्तव्यम् । कर्मवत् । यथा प्रधा-
नकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य भवन्त्येवमेतदपीति ॥ ४ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

परस्मैपदव्यपदेशश्च भवति । तमभ्यनक्ति, शरेपीकयाऽनक्ति, इति
च । अन्यो यजमानस्याञ्जनमभ्यञ्जनं करोतीति गम्यते ॥ ५ ॥

कर्तृत्वमेवेतैर्विना विगुणमिति यथासमाख्यं संस्काराः ॥ ३ ॥

पुरुषप्रधानत्वाद्देवां यजमानता । गुणभूते हि कर्तृत्वोक्तिरिति समाख्या नियामिका
भवति । प्रधानत्वं च यजमानस्यासंदिग्धमवधारितम् । न च ते कर्तृत्वसंभनार्थाः ।
तैर्विनाऽपि सिद्धे कर्तृत्वे फलमात्रानुत्पादात् । ऋत्विक्फलं च दाक्षिणाळ्यात्मकं
विनाऽपि हेतुबलम्यते न तु याजमानम् । तस्माद्यमेव प्रधानानि पुरुषार्थत्वाद्यजमानक-
र्त्तृकाणि भवन्ति, एवमेतेऽपीति, यथाप्राप्तरूपाणामेव तेषां यजमानगामित्वमिति न
दन्तवाचनमध्वर्युणा गृहीत्वा यजमानस्य दन्ताः शालयितव्याः । केशश्मश्रुवपनेऽपि
नित्यं नापितरुतृत्वमिति नाध्वर्योः सुसम्पत्त्यपत्तिः ॥ ४ ॥

अध्वर्युव्यापारे च 'अभ्यनक्ति' इति परस्मैपदेन निर्देशात् 'अभ्यङ्क्ते'
इत्यात्मनेपदयुक्तो निश्चिर्यजमानस्येति गम्यते ॥ ५ ॥

१ कर्मकरणे, इति पा० । २ दन्तवाचनमिति—दन्तसंश्लेषकं काष्ठमित्यर्थः । ३ नापितरुतृते
प्रत्येकज्येतेभ्यः कर्तृत्वमिति वक्ष्यमाणम् ।

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

यदुक्तं समाख्यानाद्यथावेदमिति । नैतदेवम् । गुणत्वे तस्य निर्देशः । तत्र ययं सामाख्यां न्यायामिकाभिच्छामो, यत्र कर्मणः प्राधान्यम् । यदर्थं त्रेतव्याः पुरुषाः प्राप्तारतत्र समाख्याया नियमः । कल्पो हि संवन्धो वपनादिभिः पुरुषाणाम् । अदृष्टार्थत्वात् । क्लृप्त आरादुपकारकः । न च क्लृप्त उपपद्यमानं कल्प्यः शक्यः कल्पयितुम् । तस्मान्न पुरुषप्राधान्ये समाख्या न्यायामिका स्यात् ॥ ६ ॥

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

चोदनेत्यपूर्व ब्रूमः । अपूर्व प्रति संस्कारा विधीयन्ते । ते ह्यसंभवाद्द्रव्येषु कल्प्यन्ते । संनिवृष्टद्रव्याभावे च विमकृष्टेषु भवेयुः । यदा तु संनिवृष्टे द्रव्ये संभवन्ति तदा न विमकृष्टेषु प्रयोक्तव्याः । कृतार्थत्वात् । तस्माद्याजमाना इति ॥ ७ ॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

इदं पटोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न समानविधाना भवन्ति । अविशेषविधानाद्धि पुरुषमात्रस्य प्राप्तुवन्ति । तदुच्यते । नैतत्समानं सर्वपुरुषाणां विधानम् । कुतः । अतुल्यत्वात् । अतुल्या एत एतद्विधानं प्रति । काऽतुल्यता । यद्यजमानस्य विहिता न ऋत्विजाम् । कथं यजमानस्य विहिता इत्यवगम्यते । अर्थात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति । नन्वविशेषादृत्विजामपि विहिताः । प्रयोजनाभावादविहिता इति पक्षपातः ।

यत्स्वितरकर्मणममास्त्यया निदम्यत इति । तत्र समाख्या न्यायामिका भवति, यत्र कर्तुरपेक्षा । कः चासौ, यदर्थः, परिश्रयः । स च कर्तुः कविद्विगुणत्वमापादयितुं क्रियते न संस्काराय । तद्दर्शयति वरुणनीयो हि वपनादिभिः सह विनैवापेक्षया संवन्धः । इतरैः पुनः क्लृप्तेऽपेक्षणादिते ॥ ८ ॥

प्रवानापूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य संस्काराः संनिवृष्टाः सुखपूर्वेण ग्रहीष्यन्ते । तस्मिन् द्रव्यत्वाद्वा तत्रैव कर्तव्या इति ॥ ७ ॥

अनेन च न्यायेन यजमानस्य, ममास्त्यया चर्त्विजां भवन्तु शिरोधामावात् । न च संस्कारत्वात्प्रतिप्रदानमावर्तमाना दौर्द्व्यनीनि चोदिते वदन्ति । नैतच्छ्रुतम् । सर्वं हि यजमानेन स्वयं कर्तव्यं परिश्रयेण वा कारयितव्यम् । तद्यदि संस्कारानन्वयादिपः

कथं प्रयोजनाभावः । ऋत्विग्भिः क्रियमाणा न यजमानेन कृता न कारिताः । अतदर्थत्वात्परिक्रयस्य । स्वयंकृताश्च नार्थिन उपकुर्वन्ति । तस्मादप्रयोजनाः । अत ऋत्विजामविहिताः । एतदतुल्यत्वम् । तस्मान्न समानविधाना इति ॥ ८ ॥

[३] तपश्च फलसिद्धित्वाद्युक्तवत् ॥ ९ ॥ सि०

तपः श्रूयते—दूषदं नाश्नाति, ज्यहं नाश्नाति, इति । तत्र संदेहः । किमात्विजं तपः, याजमानमिति । किं प्राप्तम् । समाख्यानदात्विजं तप इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते दूषः । याजमानं तप इति । कुतः । फलसिद्धित्वात् । फलसिद्धयर्थं तपः । तपःसिद्धस्य यागफलं सिध्यति । कथमेतदवगम्यते । दुःखं हि तपः । दुःखं चाधर्मफलम् । अधर्मो यागफलस्य प्रतिबन्धको भवति । अथेयस्करो हि सः । तस्मिन्सति न श्रेयो भवितुमर्हति । तस्मात्सोऽपनेतव्यः । फलभोगेन च विरुध्येते धर्माधर्मौ । तस्माद्दुःखफलभोगायार्धर्मः श्रूयते । यत्नेन दुःखमुत्पादयितव्यमिदं तदिति । एवं दृष्टार्थं भवति, नादृष्टं कल्पयितव्यम् ।

कुर्यते परिक्रयस्यायोग्यत्वेनासाध्यत्वाच्च कारिता नापि कृता इत्यकर्माङ्गमेव स्युः । तस्मान्नात्विग्यजमानानामेते समानविधाना इति ॥ ८ ॥

(इति— धपनाविसंस्काराणां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

तपसो दुःखकरत्वात्कर्ता गुणभूतः समाख्यया निगम्यत इत्याशङ्का निवर्तयति । परमादिदमपि संस्कारफलप्रतिग्रहणयोग्यत्वं करोति । यजमानस्य च योग्यत्वमप्रतिबद्धं कर्तव्यं नत्विजस्तस्माद्याजमानम् । योग्यता च सर्वत्रैव द्विप्रकारा दोषापनयेन गुणान्तरोपजननेन वा भवति । तत्र संस्कारा गुणान्तरमुपजनयन्ति । तपश्च दोषनिर्घातं करोति । यो हि ज्योतिष्टोमादि करोति तस्यैकान्तेनारिमन्त्यारिमन्त्या जन्मनि विहिताकरणप्रतिपिद्धसेवानिमित्ता दोषाः सन्ति । ते चानपनीताः ऋतुविपरीतस्नफलोपमोगदानादत्यन्ताविगुणस्यापि क्रतोः फलं प्रतिबन्धयन्ति । सोऽयं ऋतुरप्रतिबन्धहेतुं कंचिदपेक्षते । तत्र प्रकरणश्रुतस्यैव तपसोऽवश्यं कर्तुं प्रति कथंचिदुपकारकत्वं कल्पयितव्यम् । तत्रापेक्षासंनिधियोग्यत्वैर्दोषसपणकल्पनमेव ज्यायः । शक्यं हि दुःखदानादपस्य कार्यविरोधिनस्तपसाऽपनयनम् । यथैव प्रायश्चित्तचरणाददुःखेनारूपेणापि सता

तेन फलोपभोगेन क्षीणेऽधर्मेऽप्रतिबद्धो यागः फलं दास्यतीति । फल-
सिद्धिश्च यजमानस्य कर्तव्या, नृत्विजाम् । तस्माद्याजमानं तप इति ॥ ९ ॥

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

एतमेवार्थं वाक्यशेषोऽपि द्योतयति । यदा वै पुरुषे न किञ्चना-
न्तर्भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषो नश्यति, अथ मेध्यतम इति ।
यदाऽनश्नस्तदा मेघार्ह इति । मेघश्च यज्ञो, यज्ञश्च त्यागः । त्यागं कर्तु-
मर्हस्तपसा क्रियत इति वाक्यशेषो भवति । त्यागी च यजमानः ।
तस्माद्याजमानं तप इति ॥ १० ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

किमेव एवोत्सर्गः, सर्वं तपो याजमानमिति । वचनादितरेषाम् ।
यत्र वचनं, तत्र ऋत्विजाम् । यथा, सर्वे ऋत्विज उपवसन्तीति ॥ ११ ॥

[४] गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥ सि०

अथ यदुक्तं, समाख्यानादात्विजं तप इति । गुणत्वान्न समा-
ख्यया गृह्यते । यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र समाख्या नियामिका ।
एवं वा । श्येने श्रूयते—लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचर-
न्ति, इति । तथा वाजपेये श्रूयते, हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति,
इति । तत्र संदेहः । किं श्येने, उद्गातृभिर्लोहितोष्णीषता कर्तव्या,
वाजपेये चाध्वर्युभिर्हिरण्यमालित्वमुतोभयमपि सर्वेत्विजामिति । किं

महेते दुःखान्तराय प्रवृत्तः सन्नधर्मो विनाश्यत इति वचनाद्भ्रम्यते तथैवात्र द्रष्टव्यम् ।
यानि त्वकर्मोद्भूतान्येव तपांसि श्रूयन्ते फलसंयद्धानि वा तेषां फलसाधनम्यापरम्या-
भावात्प्रतिषन्वनिराकरणापेक्षा नास्तीति स्वर्गाद्येवं कल्प्यते । यानि तु प्रायश्चित्त-
पांसि तेषां दोषापरहाराभावेव फलमिति न सर्वत्रैकरूपत्वमध्यवसातव्यम् ॥ ९ ॥

मेघार्हत्ववाक्यशेषश्चामुमेवार्थं द्योतयति ॥ १० ॥

वरदानवदेतद्द्रष्टव्यम् 'ऋत्विज उपवसन्ति' इति ॥ ११ ॥

(इति—तपसो याजमानत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

गुणत्वे तस्य निर्देशः 'इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा न्याचष्टे, ये संस्काराः सन्तो
वचनादृत्विजां जातान्ते किं समाख्यया नियम्यन्ते नेति । लोहितोष्णीषादयो द्वौद्गात्रौ

१ वरदानवदिति—'य एतामिष्टानामुपदम्यात्स प्रान्वरान्दद्यात्' इति वचनादथवा वरदान-
माध्यम्यं तथा प्रवृत्तेऽपीत्यर्थः । २ (अ० १ पा० ८ अ० २ सू० ९) ।

तावत्प्राप्तम् । समाख्यानात्, व्येने, उद्गातृभिर्वाजपेयेऽध्वर्युभिरिति । एवं
प्राप्ते ब्रूमः । गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् । गुणो लोहितोष्णी-
पता हिरण्यमालित्वं च । पुरुषः प्रधानम् । अतो लोहितोष्णीषं हिर-
ण्यमाला च पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते, न कर्द्ध्यतया । तस्मात्पुरुष-
प्राप्तान्यम् । किमतो यद्येवं, पुरुषाणां प्रधानमावे समाख्या न निपा-
मिकेत्येतदुक्तम् । अपि च, गुणत्वश्रवणात्सर्वपुरुषाणामेतद्विधानमिति
गम्यते । प्रधानसंनिधौ हि गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानमुपदिष्टो
भवति । तत्र वचनेन प्राप्तं कथं समाख्यया विद्यमानयाऽपि नियन्तुं
शक्येत । तस्मादुभयत्र सर्वस्तिग्भिरेवंजातीयको धर्मः किये-
तेति ॥ १२ ॥

[५] तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति, नीचैः
सदो मिनुयात्, इति । तत्र संदेहः । किमात्विजः कामोऽथ याजमान
इति । किमेवं, यदि कामयेताध्वर्युरिति, उक्त यजमान इत्येवं संशयः ।
किं प्राप्तम् । आत्विजः कामः । समाख्यानात् । अर्थो प्रकृतोऽध्वर्युः ।

विधु पठयमानाः सत्यपि संस्कारत्वे वचनाद्विजां क्रियमाणाः समाख्याविषयतां प्रति-
पद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संस्कारत्वादतिश्रान्ते समाख्यलोचरे सति ।

वचनेन विजां येन तेनैवान्येऽपि स्थिताः ॥

क्रात्विगुद्देशेन हेतु विधीयमानाः प्रतिप्रधानावृत्तिग्यायात्मवेषा भवन्तो न शक्याः
समाख्यया नाधिकृतम् । तस्मादिह न व्यवस्था स्यादिति ॥ १२ ॥

(इति—प्रवृत्तिवसंस्काराणां सर्वस्तिग्धर्मताविकरणम् ॥ ४ ॥) .

प्रधानवैमत्य यनेतेत्यात्मनेपदान्तापानाधिकरण्यादापानमताच्चाऽऽत्मनेपदान्प्रधान-
वर्तविषयत्वेऽन्यतः सिद्धे ये गुणकामाः सदोमानविशेषादिषु श्रुतास्तेषु मिनुयादित्यनेन

१ वचनादिति—अनेन च प्रकृतोदाहरणस्य वचनाधिकरणमन्याविषयतया विचारविषयत्वं सु-
स्पष्टमिति सूचितम् । २ लोमस्पर्शकामसंवेदनं प्रकृत्याधिकरणविषयं विवेचयति—प्रधानकामस्येतादिना ।
३ अन्यतः सिद्ध इति—'शास्त्रार्थं प्रयोचरि' (म० ३ पा० ७ अ० ८ सू० १८) इत्यादि-
करणमायेनेत्यर्थः ।

स वाक्येन संबध्यते, मिनुयादिति । तस्मादात्विजः काम इति । एवं
प्राप्ते द्रव्यः । तथा कामः स्यात् । यथा तपः । याजमानः काम इत्यर्थः ।
कृतः । अर्थसंयोगात् । अर्थेन यागस्य साङ्गस्य, यजमानः फलेन
संबध्यत इति गम्यते, उपग्रहविशेषात्, उद्योतिष्ठेमेन स्वर्गकामो यजेत,
इति । उपग्रहविशेषात् मिनुयादित्यध्वर्युः परार्थमिति गम्यते । अप
ग्रहकृतं, प्रकृतेनाग्निना सहैकवाक्यत्वादिति । उच्यते । एवमपि प्रकृते-
नार्थिना सहैकवाक्यता । यजमाने कामयमाने मिनुयादिति ॥ १३ ॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

यत्र भवति व्यपदेशस्तत्राऽऽत्विजः कामो भवति । यथा, उद्गाताऽऽ-
त्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तमागायति, इति । यथा-
त्मन इति यजमानायेति परिकल्प्येत, यजमानग्रहणं वाशब्दश्च न
समर्थितो स्याताम् । तस्माद्यजमानव्यपदेशादात्मानमेवोद्गाता प्रतिनि-
दिशतीति गम्यते ॥ १४ ॥

[६] मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥ सि०

इहैवंजातीयका मन्त्रा उदाहरणम्—आयुर्दा अग्नेऽस्यागुर्वे देहीति,

समानकर्तृकत्वादिविरुद्धम् । समारूपयाऽध्वर्युविषयत्वे प्राप्ते, प्रधानगतेनाऽऽत्मनेपदेन सम-
स्तप्रयोगविषयः फलसंबन्धो यजमानविषयोऽवगम्यत इति यदि कामयेत यजमान इति
प्रकरणादवधार्यं तद्वागित्वं गम्यते । तथा आध्वर्युस्यापारे परस्मैपदमुपपत्स्यते । अन्यथा
'हुमिन् प्रक्षेपणे' इत्यस्य ऊर्ध्वमिप्रायक्रियाफलविवक्षाया नित्वादात्मनेपदं स्यात् ।
अनया च श्रुत्या सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं बाधितमित्यदोषः । तद्वशेन वा यज-
मानप्रार्थनानुसारो योऽध्वर्योः काम एव मे यजमानो वृष्टिं प्राप्नुयादिति तदपेक्षया
सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । तथाशब्देन च पूर्वाधिकरणादेतावदतिदिश्यते समारूपया
न नियम्यत इति ॥ १५ ॥

अन्यत्र वचनादितरेषां स्वादिह तादृशस्य वचनास्याभावाद् व्यपदेशादित्युच्यते ।
वांशब्दीपादानाद्यजमानव्यतिरेकेण चाऽऽत्मग्रहणाच्चतुर्थ्या च विस्पष्टतादर्थ्यप्रतीतिः
'आत्मने वा यजमानाय वा' इति कर्तृद्वयस्य फलसंबन्ध इति शक्यं विज्ञातुम् ॥ १६ ॥

(इति—गुणजन्यकामानां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

वर्चोदा अग्रेससि वर्चो मे देहि, इति । एषु संदेहः । किमात्विजा
उत याजमाना इति । समाख्यानादात्विजा इति प्राप्तम् । एवं
प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्राद्यैते तद्भवेद्युर्वया कामः । एवमात्माभिधायिपदं
युक्तं भवति, आयुर्मे, वर्चो मे, इति । आयुर्वर्च इत्येवमादिभिः कर्म-
फलमभिधीयते । अग्रे त्वं कर्मफलं मे साधयेति । तदिह कर्मफल-
मुत्साहार्यं संकीर्त्यते । यजमानश्च तेनोत्सहते, नान्यः । यद्वत्विजः
कर्मफलं, न तदर्थोऽग्निः । सिद्धं हि तत् । यद्यजमानस्य, तदर्थोऽग्निः ।
तच्चसिद्धं सदाशासितव्यं, यदुत्साहं जनयत्यर्वेगुण्याय । ऋत्विगपि
सिद्धे यदुत्सहते, तद्यजमानस्यैव कर्मफलमोत्सहते । तत्राऽऽत्माभि-
धायिपदं नावफल्यते । यजमाने चाऽऽत्माभिधायिपदं कल्पमानमगौणं
भवति तस्माद्याजमानाः ॥ १५ ॥

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

विप्रयोगे चाग्नीनां प्रवासे, उपस्थानमस्ति । इह एव सन् तत्र
सन्तं त्वाग्ने, इति । न च प्रोपितोऽग्निभ्य ऋत्विग्भवति । कर्म कुर्यत एष
वाचकः शब्दः । भवति तु यजमानोऽग्निभ्यः प्रोपितोऽपि । यजमानः
संविधाय सोऽग्निहोत्राय प्रवसति । शक्यते च विदेशस्थेनावि त्पागः
कर्तुम् । स एव प्रोपितस्योपस्थानविशेषं ब्रुवन्यजमानस्योपस्थानं दर्श-
यति । तेनैवैवजातीका यजमानस्य भवेयुरिति ॥ १६ ॥

अकर्मसंयुक्ता आशीर्मन्त्राः समाख्यया नियम्यन्ते । न हि तेभ्यः फलनिष्पत्तिः ।
मन्त्राणामभिधायकत्वादित्यस्य च कल्पकत्वाहेतोरसम्भवात् । यत्तदाशासनं तद्यजमान-
पदस्योपस्थानसाहकरत्वेनाविशिष्टमिति प्राप्ते याजमाना इत्युच्यते । ते हि फलान्तरा-
भावात्प्रधानफलमाप्तिमाशासते । यजमानेन च तदाशासनीयं नत्विजा । तदीयस्य दक्षि-
णालम्बनान्यपाऽपि सिद्धत्वाद्यजमानाच्च कल्पमानत्वेनाग्नेरप्रार्थनीयत्वात् । अथ
यजमानार्थमेवासौ प्रार्थयेत तत्र 'आयुर्मे देहि' इत्यात्मविषयं सद्विरुद्धेन । तस्माद्यज-
मानेनैव प्रधानफलमाप्तिरूपेणाऽऽत्मोत्साहनार्थं प्रयोज्यते इति ॥ १७ ॥

आशीर्मन्त्रं च प्रवसद्यजमानाग्निहोत्रेऽभ्युपस्थानार्थं प्रोपितस्य दर्शयति । न च-
त्विजं प्रोपितस्य ऋत्विक्त्वं संभवति कर्मसयोगाभावात् । यजमानस्य तु द्रव्ययोगेनोप-
पद्यते । तस्मात्तस्मात्प्रोपितेरेषु तपात्वम् ॥ १८ ॥

(इति—प्रोत्साहनमन्त्राणां याजमानत्वाधिपत्यम् ॥ ६ ॥)

[७] द्व्याम्नातेषुभौ द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् १७ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र द्व्याम्नाता मन्त्रा आध्वर्यवे काण्डे याज-
पाने च । आज्यं यैर्गृह्यते, पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय घर्त्राय गृ-
ह्यामि, इत्येषामादयः । तथा सुग्व्यूहनमन्त्राः । सुर्चा व्यूहति, वाजस्य
मा प्रसवेन, इति । तत्र संदेहः । किं त, उभाभ्यामपि कर्तव्या उताध्व-
र्युणैवेति । किं प्राप्तम् । समारुयानादाध्वर्यवा इति प्राप्ते, उच्यते । उभा-
वपि तान् प्रयुञ्जीयातामिति । कुतः । द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् । द्वाभ्यां
समारुयानाद्भावपि कर्तारौ गम्येते । तस्मादद्वौ ब्रूयाताम् । अध्वर्युः—
एतेन प्रकाशितमनुष्ठास्यामीति । यजमानो—न प्रमादिष्यामीति ॥१७॥

आज्यग्रहणादिमन्त्रेषु सामान्येनाऽऽध्वर्यवे पुनर्विशेषेण याजमाने काण्डे पठ्यमानेषु
किमुभौ प्रयोक्तारौ विकल्पेन समुच्चयेन वाऽपान्यतर इति । तत्राऽऽध्वर्यवत्वे विकल्पे
वा प्राप्ते द्वावित्याह । ननु च विशेषसमारुयानात्केवलयाजमानत्वमेव स्यात् । तत्र वयं
विशेषसमारुया बलीयसीमिच्छामो यत्र सकृदाम्नानम् । ये तु सामान्ये विशेषे च भेदे-
नाऽऽम्नायन्ते तेषु यदि विशेषसमारुयाऽङ्गी क्रियते ततः सामान्यपाठस्याऽऽनर्थक्यमेव
स्यात् । एकविषयत्वे च सामान्यं विशेषो नापते । सत्यपि त्वत्र मन्त्राभेदे पाठभेदा-
द्विषयान्यत्वम् । पाठस्य हि भेदेन प्रयोजनं कल्पयितव्यम् । न च तदुभयप्रयोज्यत्वा-
दन्यत्संभवति । तस्मादुभावधीति । ननु द्वयोः पाठयोरकः स्वरूपप्रज्ञापनार्थ इतरो
विनियोगार्थः स्यात् । तत्रापि मन्त्राणां कर्मप्रकाशनार्थत्वादङ्गप्रधानानां च समानकर्तृ-
कस्याप्यत्रैवाऽऽज्यग्रहणादि कार्यमाम्नातं तत्रैव समारुयान्तेनैव कर्त्ता विनियोगो युक्तः ।
सत्रैव च मन्त्रस्य प्रयोज्यत्वेनावगतस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षा भवति नेतरत्र । रूपमात्र-
ज्ञापनस्यान्तरेणापि कर्मकालप्रयोगमध्ययनमात्रेणैव सिद्धत्वात् । आज्यग्रहणादि चासं-
दिग्धमाध्वर्यवम् । तस्मान्न यजमानेन प्रयोक्तव्या इति । उच्यते । याजमानेऽपि रूप-
मात्रादेवान्तरेणापि कार्यं प्रयोज्यत्वेनावधारणादस्त्येव कर्त्रपेक्षेति यजमानकर्तृत्वसिद्धिः ।
किं पुनस्तेषां प्रयुज्यमानानां प्रयोजनम् । उच्यते । यथैवाध्वर्युणा पदार्थाः कर्तव्यास्त-
थैव यजमानेनाप्रमादार्थं प्रत्यवेक्षितव्याः । तद्यत्र मन्त्रा नाऽऽम्नायन्ते तत्रोपायान्तरेण
प्रत्यवेक्ष्यते, इह तु मन्त्रैरित्यर्थवत्ता ॥ १७ ॥

(इति—द्व्याम्नातानामुभयप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[८] ज्ञातेऽच वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥ सि०

योजयेथे श्रूयते—कल्पीर्यजमानं वाचयति, उज्जित्तीयजमानं वाचयति, इति । अत्र संदेहः । किं ज्ञायाज्ञायां सर्वो वाचयितव्य उत ज्ञ एवेति । किं प्राप्तम् । अविशेषाज्ज्ञायाज्ञेति भासे, द्रूमः । ज्ञ एवेति । कुतः । न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति । यो ह्यविद्वान्मासाग्रधिकृतः । सामर्थ्याभावाद् । ननु प्रयोगकाले शिसित्वा प्रयोक्ष्यते, सामर्थ्यादधिक्रियेतेति । नेति द्रूमः । वेदाध्ययनादुत्तरकाले प्रयोगः श्रूयते । न प्रयोगश्रुतिगृहीतं वेदाध्ययनम् । कुतः । अनारभ्य कर्माणि वेदाध्ययनं श्रूयते, तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । संत्येतस्मिन्वचने, अग्निहोत्रं जुहुयात्, इत्येवमादिभिर्वेदोऽध्येतव्य इत्येतदुक्तं भवतीति न शक्यते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी उक्त इत्यधिक्रियते, नाविद्वान् । क्रियता पुनर्विदितेन विद्वानधिक्रियत इति । यावता विदितेन वक्तो भवति यथोक्तं क्रतुमभिनिर्वर्तयितुं तावद्यो वेद स तेन क्रतुनाऽधिक्रियते । ननु वेदमधीयीतेति वचनात्कृत्स्नो वेदोऽध्येतव्य इति भवति, न वेदावयवेनाधिक्रियत इति । उच्यते । क्रतूनां ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं

यत्र 'यजमानं वाचयति' इति श्रूयते तत्राविद्वानपि खण्डशः शक्यो वाचयि-
मिति निश्चयः । अथवा विद्वान्स्वयमेव ब्रूयात् । तत्र प्रयोगकृत्यापारवैपथ्यं भवेत् ।
तस्मादविद्वानेव वाचयितव्य इति भासेऽभिधीयते । न ह्यविद्वान्विहितोऽस्तीति । यदि
सामश्रुतिपरिगृहीतं वेदाध्ययनं भवेत्ततः प्रयोगकालेऽप्यध्यायेन । तस्मादानन्दनारभ्य
विधीयते 'तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति । तथा सति आर्थापत्त्यभावात्सिद्धमेवेदं
सर्वत्रमापन्नमिदं न शिस्तं प्रयुज्जने । न च शिस्तो वेदो भवति । तस्मात्प्रा-
प्तमर्थो ये मन्त्राः पठितास्तेऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्त इति नाविद्वदोऽधिकारोऽत्र । शक्यते च
तत्रापि प्रपञ्चप्रयोजकत्वापारस्यार्थवत्ता सत्यामापि शक्यावप्रयुक्तो न ब्रूयादिति । तत्र
प्रयोगकृतं द्वेवा भवति, यदि वा खण्डशः समर्प्यतेऽथवा ब्रूहीत्यभिधीयत इति
यथेष्टं कथं । क्रियता पुनर्विदितेनेति—वेदोपि सादृशः स्वशास्त्रेणाप्यनघितेनानवि-
कारं वदन्तीति स्पष्टनिरूपणार्थं प्रयुज्जने । तत्र विद्वत्तायाः शक्यत्वादनद्वारेण प्रत्यते-
तेनैवकारित्वाभावात् विदिनेनेत्याह । यद्यपि स्वाध्यायद्वारेण सकृदो वेदः परि-
दृष्टेः सति दर्शपूर्णमासो कुर्वाणस्य ज्यानिष्टोभिकमन्त्रवात्सल्यं न कश्चिदुपयुज्यत
इति, अनदपि नाधिकारं व्यावर्तयति, इष्टिवेदेनेन योग्यतायाः सिद्धत्वात् । तेन तत्रा-

कार्यम् । तत्रान्यस्मिन्ननौ कर्तव्येऽन्यक्रतुज्ञानं न दृष्टाय भवति । तस्मात्तत्त्वन्तरज्ञानमधिकारे नाऽऽद्वैतव्यम् । क्रत्वन्तरज्ञानाय क्रत्वन्तरग्रन्थः । सर्वे क्रतवः कथं ज्ञायेर-पृथक् पृथगिति क्रत्स्नस्य वेदस्याध्ययनं श्रूयते । तस्मात्स्वपदार्थज्ञोऽधिक्रियेतेति । तेनास्वपदार्थज्ञस्य कर्मैव नास्ति । कथमसौ वाच्येत । तस्मात्साध्वभिधीयते एव वाचयितव्य इति ॥ १८ ॥

[९] याजमाने समारयानात्कर्माणि याजमानं स्युः ॥ १९ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र यजमानकाण्डे कर्माण्याम्नातानि द्वादश, वत्सं चोपावसृजति, उत्वा स्वाधिश्रयति, अव च हन्ति, दृपदुपले च समाहन्ति, अधि च वपते, कपालानि चोपदधाति, पुरोडाशं चाधिश्रयति, आच्यं च, स्तम्बपशुश्च हरति, आभि च गृह्णाति, वेदिं च परिगृह्णाति, पत्नीं संनद्याति, मोक्षणीश्चाऽऽसादयति, आज्यं च । एतानि वै द्वादश द्वादशानि दर्शपूर्णमासयोः, इति । अत्र संदेहः । त्रिमेतान्यध्वर्योः कर्माणि, उत यजमानस्येति, किं प्राप्तम् । यजमाने समारयानात्कर्माणि याजमानं स्युः । विशेषसमारयानाद्याजमानानीति गम्यते । यथा पौनीयं नेष्ट्रीयमिति ॥ १९ ॥

जिनस्तत्त्वानेन स्वाध्याय । यत्त्वसौ सजठः पठ्यते तन्नित्यकाभ्यनेमित्तिकानां कर्माणां यथोपपन्नकालत्वात् ज्ञायते कतरत्तदा करिष्यत इति । तत्र कदाचिद्यज्ञ पठित तत्कल्पप्रार्थनानिमित्त वाऽभ्योपनायते तत्र तदविद्वत्त्वादशकनुवन्निवह्यते, तदानीं वाऽधीयानम्य व्रतनियमवद्वयनासमवात्कर्माणि विशिष्टक्रियोपात्तवेदानिराकाङ्क्षेस्तादृशस्याग्रहणाद्विगुण्यमसक्तः । कामश्रुत्यपरिग्रहाच्च सर्वैरनारम्यवादविध्यधीतो वेदोऽपेक्षित इत्यवश्यं ब्रह्मचर्यकाल एव समस्तो वेदोऽध्येतव्यः । यदि तु काश्चिदशक्तो नाधीते सजठम्, अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रं कथंचिदधिगच्छति न तस्य तत्रानाधिरारः । एवं च सति बाह्यज्ञानं दूरविग्रहमेव । यत्त्वात्मज्ञानं, तेन विना प्रवृत्तिरेव नास्त्यतः सर्वकर्माद्यमङ्गीकर्तव्यम् ॥ १८ ॥

(इति—याजपेयादावभिज्ञान्येव वाचनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

उत्वाधिश्रयणं इत्यादीनां द्वादशानां कर्मद्वहानां याजमान आध्वर्यवे च पठितानां स्वात्मात्मनवदुर्भाभ्यां प्रयोक्तुमशक्यत्वाद्याजमानसमारयानाद्याजमानकर्तृकत्वमिति ॥ १९ ॥

१ द्वादशद्वहानि, इति पा० । २ व्रतनियमं—अध्यायानप्यायते, द्विष्योपाध्यायते, दद्याद्वयोऽध्यायनादग्रहणं नियमादर्थः ।

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समारयानम् ॥ २० ॥ सि०

अध्वर्युर्वा कुर्यादेतानि । तदर्थो ध्वर्युः पवित्रीति इति समारयाना
दवगम्यते । आध्वर्यवे एव सर्वे इमे पदार्थाः समाग्राताः । याजमाने,
एषां हृदतो न्यते । हृदता च समभ्यासक्रिया । तत्राध्वर्युः पदार्थान्क
रिष्यति, यजमानेनापि समभ्यासीररणामित्येतद्वक्तव्यम् । तत्र,
अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति हृदतागुणो नाधितव्यः । तस्मादा-
ध्वर्यवा एते पदार्था इति । यदुक्तं समाग्रातादिनि त-परिहर्तव्यम् ।
उच्यते । न्यायपूर्वं समारयानं, समारयानाग्रजमानेन हृदता संपाद-
यितव्या । इदं चेदं च संपादयेति यजमानो ब्रूयात् । तेषुचिद्यात्र
पदार्थेषु यजमानस्यानुमन्त्रणम् । तन्निमित्ता समारया भविष्यति ।
अपूर्वं त्वपकुर्येत् । यदुक्तं, यथा पौत्रीयं, नेष्ट्रीयमिति, एवमत्रापीति ।
तदुच्यते । युक्तं सत्र, विशेषसमारयानात् । इह तु हृदता याजमानो-
या, पदार्थास्तत्राध्वर्यवा एव । तस्माददोषः ॥ २० ॥

[१०] विप्रतिषेधे कण्ठः समवायविशेषादेतरमन्य-

स्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

अनुपपन्नाः हृदतापादनाशचेर्विधायकशब्दाभावाच्च नैषा याजमान एवोत्पत्तिः ।
वि तर्हि । आध्वर्यवे । तत्र च कर्त्राहृता तदर्थश्च परिश्रय इत्यवगते कर्त्रेति न
हृदताज्ञानवेत्तायामपेक्षाऽस्तीति यजमानकर्तृत्वानुपपत्तिः । तत्र स्वरूपस्यामति यजमा-
नमवगच्छे हृदता ईय याजमानो म्रियेत । न च सा कर्त्रन्तरेण नियमानाना समवति ।
समासन्नकर्णं हि हृदता । न चान्यकर्तृता क्रियामन्य समासन्न कर्तुं समर्थ । न
च समासन्नकरणानुरोधेन क्रियात्वरूपमपि याजमान समवति । अनोऽङ्गुणविरोधयो-
पात्तदप्याध्वर्यवेव । यजमानस्तु म्मारयिष्यति हृदतामिति समाग्रातवता ॥ २० ॥

(इति—द्वादशहृदतानामाध्वर्यववाधिररणम् ॥ ९ ॥)

१ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० २०) । २ कथमिति पाठस्तु त्रिविदसि नापत्त्यन्ते । परं
तत्र स्वरूपस्यामति इत्यादिवाच्यस्य 'तत्राज्यसु' पदार्थेन 'हृद' इति भाष्यस्य 'यजमाना-
र्थस्य यथायुते विप्रतिषेधत्वात्' इति कथमिति शङ्कादिवाच्यमिति भाति । ३ (अ० १० पा० ८ अ० १
सू० २०) अत्रत्यादिप्रति शेषः ।

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । तस्य युपस्य परिव्याणे मन्त्रा ।
 एक अध्वर्योः, परिवीरसि, इति करणः । अपरो होतुः, युवा
 सुवासाः, इति क्रियमाणानुवादी । तयोश्चोदकपरम्परया कुण्डपायि-
 नामयनं प्राप्तयोर्भवति संदेहः । कः पुनरसौ । तत्र ऋत्विक्समाप्त
 आम्नातः, यो होता सोऽध्वर्युरिति । किं करणमाध्वर्यव होता
 कुर्यात्, किं होत्रं क्रियमाणानुवादिनमिति । किं प्राप्तम् । अनियम
 इति । इति प्राप्ते । उच्यते । विप्रतिपेधे करणः स्यादाध्वर्यवः परि-
 वीरसि, इति । न क्रियमाणानुवादी, होतुर्युवा सुवासा इति । क्रुतः ।
 समवायविशेषात् । द्वौ तत्र समवायौ, होतुश्चोदकेन होत्रेषु, प्रत्यसध्व-

‘परिवीरसि’ ‘युवा सुवासाः’ इत्येतयोः करणक्रियमाणानुवादिनोर्ध्वर्युणा
 होत्रा च युगपत्प्रकृता प्रयुक्तयोः कुण्डपायिनामयने होत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्वादशक्ते-
 रवश्यं बहेयेऽन्यतरस्मिन्कतरः प्रतिगृह्यतामिति संदेहः । तत्रानियमः प्राप्तोति । यद्वा
 होतुः सिद्धस्वरूपस्याऽऽध्वर्यवविधानादजहत्स्वधर्मतया होत्र एव युक्त इति प्राप्तेऽभिधी-
 यते । एतस्मिन्विप्रतिपेधे करणः प्रयोक्तव्यः । कुतः । समवायविशेषात् । केचिदाहुः ।
 प्रधानप्रत्यासत्तिः समवायविशेष इति । नहिरङ्को ह्यरादुपकारकरूपत्वात्क्रियमाणानु-
 वादी, करणस्त्वनतरङ्ग इति । तदकारणं, यदि हि प्रधानद्वारेणाङ्केषु कर्ताऽवनरेत्ततः
 संनिर्धर्षविप्रकर्षावुपयुज्येयाताम् । स तु समारूपया चोदकेन च प्रधानेष्वङ्केषु चावि-
 शेषेण लक्ष्यते । न च कश्चिदङ्गगुणविरोधिन्यायः । उभयोरङ्गत्वाविशेषात् । न च
 संनिपातित्वेन क्रियान्तरगतमारादुपकारित्वं दुर्बली क्रियते । चायमतवाऽऽरादुपकार-
 रकः । क्रियमाणपरिव्याणभृत्यविच्छेदेन दृष्टसंस्कारजननान् । तस्मादानुमानिकादौ-
 त्रसंबन्धात्प्रत्यक्षत्वेनैवाऽऽध्वर्यवस्य समवायस्य विशेषो भवति । कथम् । एषा ह्यत्र
 वचन-यक्तिः । यदुत होत्रादयः श्रुतिवृत्ता अध्वर्यादिशब्दलक्षितेषु कर्मसु विधीयन्ते ।
 तत्र होत्रसंबन्धो होत्रानुमानिक आध्वर्यवसंबन्धस्तु प्रत्यक्षः । यच्चजहत्स्वधर्म एव
 होताऽऽध्वर्यवेण संबन्धत इति । संबन्धेत, यदि तत्प्रयोगमात्रकृतमेवास्य होतृत्वं
 भवेत्, यदि वा होत्र प्रत्यध्वर्युर्विधीयते, होतार वोद्दिष्टाध्वर्युकर्मविधिर्भवेत्, न तु
 तत्सर्वमस्ति । होत्रा तावद्योग्यतामात्रेणावधारितः सत्यपि च कर्मनिमित्तत्वेऽन्यानि
 सहस्राणि नदुपलक्षणं कारिष्यन्ति । न च होत्रं प्रत्यध्वर्युर्विधिरिह, होत्र-वर्त्युशब्दयो-
 रत्यन्तविभिन्नपुरुषवचनयोर्भूयमानानाधिकरण्यमावादन्यतरस्यावश्यकत्वात् । लक्षणा-

जेनाऽऽध्वर्यवेषु, यो होता सोऽध्वर्युरिति । एवं प्रथममध्वर्योः कार्ये
 चोच्यते । अन्यसं चानुपानाद्वितीयः । तस्मादाध्वर्यवं करणं परिवीर-
 सीति होता कुर्यात् । अथ ह्यत्र विरुद्धं कः कुर्यात् । इतरमन्यस्तेषां
 यतो विशेषः स्यात् । अन्यो होतृपुरुष एव स्यात् । यस्याप्यापृतता,
 माधान्यविशेषो वा ॥ २१ ॥

प्राकृतकाल बाधमानौ मन्त्रौ स्वकार्यान् प्रचयवेयाताम् । तयोस्तु य एव कालान्तरे प्रयुक्तः
 स एव स्वमामर्श्यप्रतिपाद्यादर्थान्प्रचयवते । सोऽयं लिङ्गविरोध आगच्छते । ननु च
 'यो होता सोऽध्वर्यु' इत्यनया श्रुत्या लिङ्ग बाधेन । बाधेत, यदि श्रुति स्यात् ।
 वाक्य त्विदं, तदपि लक्षणया । न ह्यत्र कस्यविच्छब्दस्य श्रवणादिदं गम्यते । होत्रा-
 ध्वर्यवे समानकर्तृक इति । किं तर्हि । होत्रध्वर्युशब्दसामानाधिकरण्यात् । सर्वत्र वैष-
 संबन्धो वाक्यलक्षण इत्युक्तम् । तत्रापि चाध्वर्युशब्दस्य कर्मलक्षणार्थत्वाद्विप्रकृष्टता ।
 ननु लिङ्गमप्येतच्चोदकापेक्षित्वाद्विप्रकृष्टतरं भवेत् । वाक्य ह्यर्थविशेषो लिङ्गेन बाधेत ।
 स चेह विरुद्धोऽर्थविशेषः । न हि चोदकेनाप्राप्तयोर्मन्त्रयोरेककालपयोग्यत्व गम्यते ।
 तस्मादेककर्तृत्वमेव बलीय इति । उच्यते । सत्यामिह चोदकाङ्गीकरणं, तत्तु मन्त्रस्वरूपे
 न लिङ्गे । द्वयोरपि च तद्विशिष्टं, प्राप्ते तु मन्त्रद्वये लिङ्गमप्येदेशिकेनाविशिष्टम् ।
 इत्यनेनैव यदि चोदकं प्रापयेत् । स तु प्रत्यक्षान्वयविशिष्टसमानकर्तृत्वविरोधिमन्त्रद्वयं
 प्रापयितुमेव न शक्यति । यद्यपि हि वाक्य लिङ्गस्य नेष्टे, चोदकस्य तु स्वरूपप्राप्ते
 पश्चाद्भाविनमपि विरोधमात्रोच्य शक्त निरोधं कर्तुम् । ततश्चिन्तमूलत्वालिङ्गस्य दुर्बल-
 त्वेति । उच्यते । सर्वं हि विरोधवेत्तया बाध्यते । न चानवगतो विरोधो बाधकारणं
 भवितुमर्हति । तदिह चोदकप्राप्तिवेत्तया न कश्चिदपि विरोधो लक्ष्यते । यस्तु प्राप्तौ
 विरोधस्तत्र लिङ्गं चतुश्चरमिच्छुक्तमेव । यदि चात्र द्वयोरपि समानकर्तृत्वं वाक्येन
 विधीयेत ततोऽप्येतस्य बन्धोऽप्यनुमान्येत । इह त्वाध्वर्यवमन्त्र होत्रा सह संबन्धो विधी-
 यते । न हीत्रमपि । स हि चोदकेन प्राप्नोति । तेन यदि प्रत्यक्षत्वादेतस्य बाध-
 कत्वं तत्र समाप्त्यकृतमेव मन्त्रमाणांनुवादिनो हेतुमन्त्रवाचनम् । एवं च सीते
 लिङ्गवाक्ययोरविरोधात् किंचिदपि नाधिगच्छते । आध्वर्यवप्रयोगश्च सेतम्यति । यथा तु
 लिङ्गनलीयमन्त्रमाश्रितमाभीक्ष्ण्येनान्यदेवानिष्टमापद्येत । यो ह्यस्य वाक्यस्य विषयः स
 नाध्येत । न चास्य होतृहोत्रमन्त्रयो विषयः । कस्तर्हि । होत्राध्वर्यवसम्बन्धः । तत्रश्च

[११] प्रैपेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमांसौ । तत्र प्रैषाः समाभ्यन्तात् । प्रोक्तगीरासादय,
इषावर्हिषसादय, सुवन्व सुचश्च समूहदि, पत्नीं संनद्याऽऽज्येनोदे-
हीति । तत्र संदेहः । किं य एव प्रैषे, स एव प्रैषार्थे, उतान्यथ प्रैषे-
न्यथ प्रैषार्थे, इति । किं प्राप्तम् । एक एव प्रैषप्रैषार्थयोरिति । कुतः ।
समाख्यानात् । अन्य इति चाश्रुतत्वात् । नन्वात्मनः प्रैषो विपतिपिच्यते ।
उच्यते । न प्रैषो भविष्यति । प्राप्तकाले लोटं वक्ष्यामः । आह । प्राप्त-
कालेऽपि साति युष्मदादिष्वेवोपपदेषु मध्यमादयो व्यवस्थिताः । न
पुरुषसंकरो भवति । उच्यते । सत्यां विवक्षायां युष्मदादिषु मध्यमा-
दयः । यदा तत्र प्राप्तः काल इति विवक्ष्यते, तदा युष्मदीव मध्यमो नास्म-
दि ज्ञेये वा । यदा खलु क्रियायाः प्राप्तः काल इत्येतावद्विवक्ष्यते, न
तत्र मम वेति, न तदा युष्मदादीनामसुरोधेन मध्यमादयो भवितुमर्हन्ति ।

यथाप्रकृत्येव प्रयोगः स्यात् । तस्मात्समाख्यावल्लसमेवाऽऽतिदेशिकं संबन्धं चाहितं
समवायविशेषात्करणः प्रयोज्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(इति—होतुः करणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)

प्रैषस्य प्रैषार्थस्य चाऽऽध्वर्ष्यसमाख्यादुदयत्वाध्वर्ष्यप्रयोज्यत्वेऽवधारिते कथमा-
त्मनः प्रैष इति चेदाह—नैवायं प्रैषः । किं तर्हि । प्राप्तकालत्वायां लोटं वक्ष्याम
इति । प्रैषवादी स्वाह—मन्यगात्प्रविषया चेत्प्राप्तकालता विवक्षिता हन्तोत्तमपुरुषेण
भविष्यत्यम् । न हि परविषयपुष्पद्वर्धमन्त्रेण मध्यमपुरुषो लभ्यते । प्रैषे तु स्वमाषतः
परविषयत्वात्सुलभ इति । परस्त्वाह—यदा समाख्यावगतात्समानकर्तृत्वात्प्रैषबुद्धिरपनीता
तदा प्राप्तकालत्वमभिधीयमानं किं क्रियाणामभिधीयतामुत कर्तृणामिति क्रियाणामित्येष
गम्यते । ता हि बोधितत्वात्प्रयोजनवत्यः प्रथमतः प्रतीताः । तामां चानुष्ठानार्थं
प्राप्तकालत्वस्मरणं दृष्टार्थम् । कर्तृप्राप्तकालप्रकाशने तु सर्वं विपरितम् । आख्यातेषु च
प्रथमादेः पुरुषस्य कस्यचिद्वदर्थमाविस्त्वान्तराद्यङ्कुल एव मध्यमपुरुषो भविष्यति ।
क्रियैव बोध्यते तत्र प्राप्तकाल इति । यदि च कर्तुः प्राप्तकालत्वमुच्येत ततः किं कर्तु-
मिति साकाशमेव स्यात्, अथ प्रोक्त्यासादनादि कर्तुमिति, तथा विशिष्टार्थप्रैष-

१ आध्वर्ष्ये करणमन्त्रे होता क्रियमाणे तद्विद्वद् विद्यमानानुवादिनं कः प्रयुञ्जीयादिति
शङ्कायां होतृपदेऽय एव कथनान्तरहोऽर्थादिः, तस्य वा कथान्तरव्यापृतत्वे बहिरङ्गी वा
पूर्त्तया देः प्रयुञ्जीयादित्येवं समाधानार्थस्य 'इतरमन्त्रस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इत्युत्तरसूत्रा-
वयवस्य व्याख्यानार्थं 'अथ होतृं विद्वद् व' इत्यात् 'इत्यादिभाष्यं वार्तिकधारीरक्षेति । तदुपेक्षा-
दिनि तु पुष्पद्वर्धनामन्त्रे होतृपुष्पद्वर्धना मन्त्रावरणव्यापारप्रामाण्यव्यवहारा प्रयोगादपि वचना-
त्कार्यान्तरस्यापुत्रत्वेन तादृशपुरुषाभावात्प्रत्यवेदहरणानुपयोगरूपं द्रष्टव्यम् । २ इति—अध्यादियव
इति शेषपूरणम् ।

न चेदं युगपद्विवक्षितं शक्यते । पदार्थस्य प्राप्तः कालः, तत्र चेति ।
 भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तेन यदि वा निर्ज्ञाति पदार्थकाले तत्र काल
 इति शक्यते वदितुं, यदि वा तत्रेति निर्ज्ञाति पदार्थस्य काल इति ।
 तत्र पदार्थस्य कालो वदितव्यो न तु युष्मदर्थस्य । तेन हि स्मृतेन
 प्रयोजनम् । स हि वर्त०य इत्यवगतो न तु युष्मदर्थस्तथा । तस्मात्स
 मालपानादध्वर्योरिव भेषभेषार्थारिति प्राप्ते, श्रूमः । भेषेष्वन्योऽन्यस्तदर्थे-
 रिति । कुतः । पराधिमारात् । परस्मिन् हि भेषे, सपश्यते, नाऽऽत्म-
 नीति । आह । ननूक्तं प्राप्तकालं भविष्यतीति । उच्यते । न संभवति
 भेषे प्राप्तकालता न्याय्या । तस्माद्युष्मदर्थो शक्यमानो न विवक्षित
 इत्युच्यते, सम्भवति चात्र भेषार्थः । तस्मात्भेषः । भेषयेदन्त्यः भेषार्थ
 इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

णाद्वाक्यभेदं स्यात् । तस्मात्पि त्रियाया प्रसक्तत्वं प्रकाशयते । अद्यापि भेषोऽ-
 यमाश्रीयते तथाऽन्यात्मानमेव कथयिच्छरीरशरीरेण स्वस्यान्तराणां वा भेदेन भेषकं
 भेष्यं च व्यपदेशयतीति समानकर्तृकत्वे प्राप्ते, नृम । भेषेषु चेत्यरमन्यं कुर्वातिनि
 सखन्व । कुतः । स्वभावेनैव तेषां परविषयत्वात्परिहृतम् । यत्तु नैवायं भेष इति ।
 तदुच्यते । मन्त्ररूपं देव भेषप्रत्ययेत्येते । यां हि समानकर्तृकतया तत्रावने तेन
 समाख्यया छिन्नं भाविनं स्यात् । न च प्रसक्तकालतया छिन्नविरोधं परिह्रियते । मध्य-
 मरुपाथस्य साधनान् । न च शब्दादपि तरेण नृपात्ता हि देव शक्यते ननु तत्र प्राप्त-
 काल इति । यद्यपि च शक्यते तथाऽपि न दृष्टं वक्ष्येति स्यात्, चानविवक्षितत्वादी
 दृश्य प्रयोगस्य । तथाऽपि भेषपरिकल्पना मपि नैव दृष्टं प्रयोजनं, गौणताऽपि
 स्थितेन । मुख्यं च कार्यं मन्त्राणामित्येव हि । तच्च यद्यपि प्राप्तकालतायामेव
 छेदः, तथाऽपि परस्परं सा कथयति इति न परमिकरो निवर्तते । न च वाक्यभेदो
 विशिष्टार्थभेदोपात्तः, अवश्यं च तत्र निर्दोशऽप्युक्तः । या, प्रोक्तार्थभेदोपात्तात् । न
 भेषप्रयोगोपात्तोऽनेकोऽर्थो वक्ष्येति । ननु स्यात्पु त्रियाकर्तृकस्योपग्रहप्रत्ययविशे-
 यमावतानां युगपदुपादानस्यापरिहार्यं स्यात् । न चेत्तदं विशिष्टविज्ञानं कथितम्युपगन्त-
 व्यम् । प्राप्तकालत्वे च त्रियायुष्मन् यत्र दृश्यं तद्वदेन शक्तिं कल्पयेत् । भेषे तु
 तस्य नित्यमेव युष्मदर्थविषयत्वान्म यमरूपं अनुवादः । एव भेषां समाख्याऽनुगुण्येन ।
 तस्माद्विज्ञेन समाख्यावाचादयः भेषो न्यथ भेष इति ॥ २२ ॥

(इति भेषप्रकारस्य भिन्नकर्तृकं विवरणम् ॥ ११ ॥)

[१२] अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ पू०

अथैवं गते, इदं संदिह्यते । किमध्वर्युरग्नीध्रं प्रेषेदुताग्नीध्रध्वर्युमिति । अनियमोऽविशेषादिति प्राप्ते, द्रव्यः । अध्वर्युरुक्तप्रेषार्थकारी स्यात् । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं भवति, तिर्यञ्चं स्फ्यं धारयेत्, यदन्वञ्चं धारयेदुज्जो धं स्फ्यो वज्रेणाध्वर्युं क्षिप्यतीति । यः प्रेष्यति तस्य हस्ते स्फ्यः । स्फ्येनाध्वर्युं क्षिप्यतीत्यन्यमध्वर्युं प्रेषकादर्शयति । तस्मादग्नीध्रध्वर्युं प्रेषेदिति ॥ २३ ॥

गौणो वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥ सि०

नैतदस्ति, अग्नीध्रः प्रेषोऽध्वर्योः प्रेषार्थ इति । किं त्वल्लु, अध्वर्यु-
रेवाग्नीध्रं प्रेषेत् । एवमध्वर्युणा प्रेषः प्रेषार्थस्योभावपि कुतौ भविष्यतः ।
तत्राऽऽध्वर्यवमिति समाख्याऽनुग्रहीष्यते । तस्मादध्वर्युरेव मुख्यः
स्यात् । किमस्य मुख्यत्वम् । यदनेन सर्वं कर्तव्यं समाख्यानमिति ।
अथ यदुक्तमध्वर्युः प्रचरिता दृश्यते इति । तदुच्यते । सत्यं दृश्यते । न
त्वस्य प्रेषार्थकरणे प्रमाणमस्ति चिन्त्यमानम् । तस्मादेतन्मिथ्यादर्श-
नम् । यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति, व्यामोहः सः । यथा शुक्ति-
कायां रजतविज्ञानम् । अस्ति त्वग्नीध्रः प्रेषार्थकरणे प्रमाणम् । तस्मा-
दाग्नीध्रः प्रचरिता प्रचरितरि चाध्वर्युशब्दो दृश्यते । तस्माद्गौणः,
आध्वर्यवे वेदे समाज्जातात्पदार्थान्करोतीति कृत्वाऽध्वर्युरित्युच्यते

‘ यदन्वञ्चं धारयेद्वज्रे ’ वर्युं क्षिप्यतीति । वज्रोऽध्वर्युं क्षिप्यतीति वा पाठः ।
स्फ्यस्य धारणं तावदग्नीध्र एकान्तेन । स चाध्वर्युं क्षिप्यतीति यद्वज्रेणाध्वं स्फ्यवन्तं प्रेषकं
दर्शयति । का त्वस्य प्राप्तिः । उच्यते । ‘ अङ्गगुणेविरोधे च तादर्थ्यात् ’ इत्यनेना-
ङ्गत्वात्प्रेषस्य वर्तुल्योपो युक्तो न प्रवानस्य । महंश्च प्रेषार्थो एको निगदः । तेन
‘ भूयसा स्यात्सधर्मत्वम् ’ इत्यपि प्रेषार्थेऽध्वर्युरिति परिशेषात्प्रेषोऽस्ति ॥ २३ ॥

‘ मूर्खः वा पूर्वचोदनात् ’ इति प्राथम्यात्प्रेषे रुमास्यातः कर्ता युक्तः । न हि
तदानीं विरोधः कश्चिदस्ति । तस्मिन् प्रयुक्ते विरोधात्प्रेषार्थेऽन्यो भवति । प्रयोन-
कस्य च प्रयोज्यव्यापारेऽपि कर्तृत्वं न विह्वल्यते इत्युभयानुग्रहः । इतरथा हि प्रेषेऽ-
त्यन्तबाध एव स्यात् । न हि स तेन कृतो नापि कारितो भवेत् । तस्मादध्वर्युप्रेषि-
तोऽग्नीध्रश्चादिति । ‘ वज्रेणाध्वर्युम् ’ इति चाऽऽग्नीध्रप्रेषे तत्कार्योपत्तेरभिधास्यति ॥ २४ ॥

(इति—प्रेषस्याऽऽध्वर्यवत्त्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

आग्नीध्र इति । तस्मादाध्वर्यवः प्रैषः आग्नीध्रः प्रैषार्थ इति ॥ २४ ॥

[१३] ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २५ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरामनान्ति, ममाग्रे वर्चो विहवेष्वास्त्विति पूर्वमग्निं परि-
गृह्णानि, इति । तत्र संदेहः, किमृत्विक्फलमाशासितव्यम्, अग्रे वर्चो
विहवेष्वास्त्विति, उत यजमानस्येति । किं प्राप्तम् । अध्वर्योरैवेति ।
कृतः । एवं श्रुतिराहता भविष्यति । इतरथा लक्षणा स्यात् । आत्मना
यजमानं लक्षयेत् । तस्मादृत्विक्फलमाशासितव्यामिति । कोऽर्थः ।
अनया समिधा धार्यमाणेऽग्नौ यागः संभविष्यति । तत्र विहवेषु-
स्पर्धास्थानेषु, अहं वर्चस्वी भविष्यामीत्यध्वर्योर्वचनम् । एवमुत्साही
भविष्यतीति ॥ २५ ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥ सि०

यजमानस्य वा वचनं, तदर्थत्वात्कर्मणः । यजमानार्थं हीदं कर्म
साङ्गम् । उपग्रहविशेषात् । साङ्गस्यास्य प्रयोजनं यजमानस्य फल-
निष्पत्तिर्नाध्वर्योः सुप्रचारितुरपि यशः । किमतो यथेष्टं, फलसं-

यथेष्टाकरणेषु यत्फलं तत्प्रकरणस्य कीर्त्यते नान्यत्कल्प्यते तथा 'ममाग्रे वर्चो
विहवेष्वास्तु' इत्यादिष्वपि । तं तु यजमानेनैव प्रयुज्यन्ते तथैव च फलमित्यवि-
रुद्धाः । करणाः पुनरेकान्तेन कर्मसमानकर्तृकत्वादाध्वर्यवाः । तैर्यदध्वर्युणा प्रयुज्यमा-
नैर्यजमानस्य फलमभिधीयेत ततो ममेत्यभिधानं विरुध्येत । कीदृशं त्वध्वर्योः फलम-
भूयत इति, तद्भावावित्त्वमात्रेण सुप्रचारितृत्वयशः । तच्च तस्थोत्साहं कारिष्यतीति
निरूपयति ॥ २६ ॥

नैवेदमकरणवदुत्साहार्थं फलं संकीर्त्यते । किं तर्हि । मन्त्रवर्णाभित्याद्याश्चर्यं
फलमवकल्पते । वक्ष्यम् । नैवितरिक्तक्रियासाधनत्वेन हि मन्त्रश्रोदितस्ता वा तत्सं-
नन्वि वा निश्चितप्रज्ञायज्ञद्वयाच्च गच्छति । तस्मादिह यद्यध्वर्युयशः संकीर्त्यते नै-
तेन सकलेन मन्त्रेणान्यन्वाधानं साधितं स्यात् । न हि तत्प्रकाशनमन्यन्वाधानेना-

कीर्तनात्फलकर्तव्यता गम्यते । तदेतदग्न्यन्वाधानं यजमानस्य फल-
संकीर्तने क्रियमाणेऽनेन मन्त्रेण फलसंबन्धात्प्रकाशितं कृतं भवति,
नाध्वर्युयशःकीर्तनेन । तस्माद्यजमानफलमाप्नासितव्यमिति । अथ
कस्यान्नं याजमानं यज मन्त्रो भवतीति । उच्यते । अग्न्यन्वाधानं
समारूपयाऽऽध्वर्यवम् । तैर्ध्वंगुणो मन्त्रः करोत्याध्वर्यवः । स उच्यतेऽ-
नेन मन्त्रेणेति । तस्मादाध्वर्यवो मन्त्रः । मम वर्चोऽस्त्वित्यपि यजमा-
नस्य वर्चो ममेति व्यपदिशति लक्षणया । यथा राजानि जयं वर्तमानं
सैनिका अस्माकमिति व्यपदिशन्त्येवम् ॥ २६ ॥

पेक्षितम् । यद्यपि तत्त्वप्रधानफलं प्रकटयत्येत्याऽपि न संबध्येत किमुत कर्मकालानौ-
पयिकादुनिष्पादिषाद्वाप्रतिव्ययशः प्रकाशनेन । तस्मात्सूक्तवाक्यार्थायेनैव चोदितमन्त्रक-
रणत्वादन्यथाप्युपपत्त्याऽग्न्यन्वाधानस्य फलमेतत्स्वरूपते । यास्त्वाशिपस्ताः साक्षात्प्रधा-
नाङ्गमिति तत्फलप्रकाशनेनैवाङ्गं भवन्ति । यदि वृषककलं साधयेद्युस्ततः संयुक्तत्वा-
च्च प्रकरणेन कृत्वङ्गमात्रं गच्छेयुरिति वैपश्यम् । आह । सत्यपि वृषकृत्स्नत्वे ममशब्दे-
नाध्वर्युर्गृह्यत इति व्यपदेशन्यायेनाऽऽध्वर्यवमेव प्राप्नोति । उच्यते । लिङ्गेनाऽऽध्वर्य-
वत्वं प्राप्नोत्यात्मनेपदश्रुत्या याजमानत्वम् । अथोभयानुग्रहार्थं कस्मात्कर्मापि यान-
मानमेव न भवति । तथा सति हि ममशब्द आत्मनेपदं सोमयमपि न विरोत्स्यत
इति । नैतदस्ति । यदि ह्येतन्मन्त्रपूर्वकं कर्म भवेत्तत एव नियम्येत । प्रथमं स्वेतदुत्प-
द्यमानं कैवल्यकृत्वर्थत्वप्रतीतिरविहृद्वाध्वर्युसंबन्धं समारूपयानात्प्रतिपद्यते । मन्त्रमार्गं यान-
मानमिति चेत् । कर्मणाऽऽकृत्वमाणस्य तत्समानकर्तृकत्वनियमात् । फलमपि तर्ह्यङ्गुप्येत ।
आङ्गुप्येत, यथात्मनेपदेन न प्रतिबध्येत । तत्राऽऽत्मनेपदस्य बाधसंभवाद्गोणत्वप्रकारा-
नुपपत्तेश्च मन्त्रगत एव ममशब्दोऽध्याहारेण वा पूर्यते गौणो वा भवति, मदीयस्य
यजमानस्य मद्रूपस्यैव वा यजमानस्य वर्चो विह्वेत्वास्त्विति । तस्माद्यजमानफलमेतदिति ।
यै च यजमानकर्तृकमेवाग्न्यन्वाधानं पश्ये वदन्ति तेषामित एव मन्त्रवर्णाद्भ्रातृभिः । अथ ह
किंचिद्वचनमुपन्यस्यन्ति तथाऽपि किं कर्मविकल्पतत्फलमध्वर्युयजमानयोर्विस्त्वने किं
वा फले नित्यमेव याजमानमिति विचारः ॥ २६ ॥

१ उपैप गुणो मन्त्रो य करोत्याध्वर्यवः स उच्यतेऽनेन मन्त्रेणेति पा० १२ (अ० ३ पा० २
अ० ५) अत्रत्येनेति शेषः । ३ ध्रुवकृत्वादिति—' अर्सेबुक्तं प्रकरणमिति कर्तव्यतामिति । इति
प्रकरणधिकरणोक्त्यावेन लिङ्गादिविनिर्मुक्त्यु प्रकरणविनियोज्यत्वात्प्रसवदिवाद्ययः । ४ (अ० ३
पा० ८ अ० ५ सू० १४) अत्रत्येनेति शेषः । ५ वे च—वत्सन्नाय इत्यर्थः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

लिङ्गमध्यमुपर्य दशेयति । एव ह्यह । या वै काचन कृत्विज आ-
शिपमाशासते यजमानस्यैव सा, इत्याशिपो यजमानार्थकर्ता दर्शयति ।
तस्मादपि ब्रूयो यजमानफलमाशासितव्यमिति । पक्षोक्तमेव प्रयो-
जनमिति ॥ २७ ॥

[१४] कर्मार्थं तु फल तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥ सि०

इदं समधिगन्तं, करणेषु मन्त्रेषु स्वामिनः फलमाशासितव्यमिति ।
विषेय एवोत्सर्गः । नेत्याह । कचिदृत्विजामपि फलमाशासितव्यमिति,
यत्र कर्मार्थं फलम् । यथा, अग्नाविष्णु मावामयत्रमिषं विजिहारा मा
मा सतामस, इति । असंतप्तोऽध्वर्युः कर्म शक्नोति कर्तुम् । कर्मसिद्धि-
र्यजमानस्योपकारिणेति, कृत्विरूपफलमाशासितव्यमत्रेति ॥ २८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्राऽऽत्विजम् । दक्षिणस्य हविर्धान-
स्याधस्ताच्च-वार उपरवा. प्रादेशमुखः प्रादेशान्तरालः । तत्र हस्तौ
प्रवेद्याध्वर्युर्यजमानमाह, त्रिमनेति । स आह, भद्रमिति । तन्नौ सहेत्यध्वर्युः
प्रत्याहोति व्यपदेशो भवत्यध्वर्युर्यजमानस्य च । तन्नौ सहेत्युभयोर्व-
चनमभ्यर्च्ययजमानयोः । तस्मादध्वर्युफलमाशासितव्यमत्रेति ॥ २९ ॥

सर्वाशिपामृत्विजप्रयोज्यानां यजमानसंबन्धानुवाद एवमवस्थप्यते ॥ २७ ॥

(इति-करणमन्त्रप्रकाशकस्य याजमानत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

इत्तमत्पादि फल कर्मप्रयोग एवोपपद्यते तजमानेनापि तथेय्यत एवेति नाऽऽ-
त्मनेपत्नेन विरुध्यते ॥ २८ ॥

‘ व्यपदेशादितरेषाम् ’ इत्यत्र ब्रह्मणगतमुदाहरणमिह तु प्रस्तावकशेन मन्त्रगतम् ।
तद्धि क्लेशेन कल्प्यमानं कचिदुभयोर्न शक्यते कल्पयितुमित्याशङ्का स्यात् ।
कल्पनाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तेरविशिष्ट इति न किञ्चिद्वैरवम् । अथ कस्मान्नोभावेन
प्रयुज्याने । यदेकेनापि प्रयुज्यमानं शक्नोत्येवमयमाणि फलं प्रकाशयितुं तदा सिद्धेऽर्थे
न किञ्चिदुभयकर्तृत्वेन प्रयोजनमस्तीत्यवयुर्नियमः ॥ २९ ॥

(इति-करणमन्त्रेषु कर्मोपयो गेप्रक इयमानफलस्य कृत्विगामित्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१५] द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ ३० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोर्वर्हिर्धर्मा वेदिधर्माश्च । तेषु संदेहः । किमङ्गप्रधानार्था उत प्रधानार्था इति । प्रकरणात्प्रधानार्था इति प्राप्तं उच्यते । नैवं, द्रव्यसंस्कारोऽङ्गप्रधानार्थो यथा व्याख्यातमेवोत्तरविवक्षया प्राप्तिरेषा क्रियत इति ॥ ३० ॥

[१६] निर्देशात्तु विवृतापूर्वस्यानधिकारः ॥ ३१ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे पञ्चग्रीपोमीयो यो दीक्षितो यदग्रीपोमीयं पशुमालभते, इति । तत्र श्रूयते । यर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आज्येन यूपमनक्ति, इति । तत्र संशयः । किं तयोराज्यवर्हिपोराज्यवर्हिर्धर्माः प्राकृताः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्या इति । कुतः । वाक्यं हि वर्हिर्मात्रस्याऽऽज्यमात्रस्य च धर्माणां विधायकम् । तादिहापि वाक्यं चोदकेन प्राप्तम् । न चैतद्वहिराज्यं निष्प्रयोजनम् । तस्मादत्र धर्माः क्रियेरन्मिति । एवं प्राप्ते द्रुमः । निर्देशाद्विवृतावपूर्वस्यानधिकारः । निर्दिष्टा एते धर्माः प्रकृतौ । यत्र प्रधानस्योपकुर्वन्ति प्राकृतकार्ययोराज्यवर्हिपोः । ये च प्रधानस्योपकारिणो धर्मास्त इहातिदिश्यन्ते । प्रधानं हि चोदकोऽपेक्षते, न धर्मान् । प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्यं, न धर्माणाम् । अपि च । नान्यार्थ

गतः समाह्वयविरोधाविरोधाविवेचयः । सर्वत्र श्रुत्यादिविरोधाविरोधविचारः प्रकृताविव विवृतिरपि द्रष्टव्यः । यत्तु धर्माणां सामानविध्यमङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तं ताद्विकृतिषु कल्पमिति विचारे प्राप्ते सूत्रमतम् । सर्वत्र तु पूर्ववत्सेऽप्येतत्समर्थयितुं यस्मात्प्रकृतौ बहिरादिसंस्कारः सर्वकर्मणां तस्माद्विवृतावपि तथैव स्यादिति ॥ ३० ॥

(इति—द्रव्यसंस्काराणामङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ॥ १९ ॥)

यैयमङ्गोपदेश एवानुपङ्गरूपेण साधारणः स्यात्, यदि च शास्त्राप्यतिदिश्येरन्ततः शास्त्रार्थः प्रकृतिवद्विकृतिष्वपि कल्प्यमानः सर्वार्थत्वेनावधार्यते कार्यप्राप्तिपुरःसरस्तु

१ सामान्यं—सादृश्यमित्यर्थः । २ नान्यार्थे प्राप्ते, इति पा० । ३ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० १) इत्यत्रेति शेषः । ४ एवं तावद्यथाभार्यं सूत्रं प्राप्तिमूलतया व्याख्यायाधुनोत्तराधिकरणपूर्वपक्षपरतयाऽपि योजयति—अङ्गमित्यादिना । ५ 'ये च प्रधानस्य' इत्यादि । यतो व्यापक—यस्यमित्यादिना ।

इति ज्ञातेन संनिहितेनाप्येकवाक्यता भवति, अन्यसंबन्धोपपत्तौ सत्याम् । यथा भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति । किमङ्गः पुनर्विष-
कृष्टेन, निर्ज्ञातं खल्वङ्गत्वं प्रधानापेक्षार्या भवति । केवलमिहातिदेशः
क्रियते । पदार्थापेक्षायामङ्गत्वमपि साधयितव्यं स्यात् । धर्मापेक्षया
माणाः साधारणा भवेयुः । तथोहो नावकल्पेत । लिङ्गविशेषदर्शनाच्च
व्यवतिष्ठेरन् धर्माः । तत्र दर्शनं नोपपद्येत । वयसा प्रातः सवने चरन्ति,
पुरोडाशेन माध्यंदिने, इति । तथा, न पिता वर्धने, न माता, न नाभिः,
प्राणो हि स इति । तस्माद्यद्द्वारा प्रकृतौ कृताः, तद्द्वारेव विकृतौ,
नान्यद्द्वारा । न च यूपावटस्तरणं प्रकृतावस्ति यूपाञ्जनं वा । तस्माच्च
तत्र प्राकृता धर्मा भवेयुरपूर्वत्वात् ॥ ३१ ॥

[१७] विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे । ३२ ॥ सि०

[दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, समावमच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ
पवित्रे करोति । तथा, अरस्तिमात्रे विधृती करोति, इति । तत्र संशयः ।
किं वेदिस्तरणार्थाद्वर्हिषो विधृती पवित्रे, उतान्यत इति । किं तावत्प्रा-

धर्मातिदेश इष्टः । तत्र यागमतेन व्यापारेण गृहीतेनाऽऽत्मसिद्धिचर्यं नियमादृष्टद्वारभूतान्नि-
दृष्टान्दृष्टानि च प्रयोजनानि गृह्यन्ते । तानि च निर्ज्ञातपरिमाणान्येव प्राप्नुव-
न्ति । तैश्चाऽऽत्मसिद्धिचर्यं पदार्था प्राप्यमाणाः स्वात्मानियता एव प्राप्यन्ते ।
न च यूपावटस्तरणं नाम बर्हिषः कार्यं प्रकृतौ विज्ञातं, येन बर्हि-
स्तद्धर्मा वा गृह्येरन् । यैस्तु वेदिस्तरणादिभिर्गृह्यन्ते न तेषा यूपावटस्तरणमन्तरेण
किञ्चित्तोपपद्यत इति न तदर्थं प्राप्यन्ते । तस्मादिहापूर्वस्यानधिकार इति । प्रधानं
हि चोदकोऽपेक्षत इत्यादिना, अपिना साधारण्यं शास्त्रातिदेशो नेत्येतन्निराकरोति ।
शास्त्रापेक्षार्या हि सर्वमभिनव प्रकृतिवत्पुनः कल्पयितव्यं स्यात् । दूरस्थसंबन्धादि-
क्लेशश्च स्थित एव । शास्त्रातिदेशात्सामानविध्याच्च, पशुधर्माणा मध्येऽर्पणोपमसंस्का-
रार्थः पशुरोडाशो देवतान्तरे न प्राप्नोति । तस्योहस्य च दर्शनं विरुध्येत । तस्मादुप-
कारातिदेश इति ॥ ३१ ॥

(इति—प्राकृतधर्माणां विकृतावपूर्वपदार्थानिद्वत्त्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

१ इष्ट इति—सप्तमाद्ये प्रवृत्तिवृत्तिसाधारण्यनिरासेन, दशमाद्ये च कार्यप्राप्तिपुर-स्तरमतिदे-
ष्टोऽभिप्रेत इत्यर्थः । २ प्रधानं हीत्यनेन शास्त्रातिदेशः, अपि चेत्यनेनोपदेशस्य प्रकृतेविकृतिसाधा-
रण्यं च निरस्यत इत्येव भाष्यमवश्यवचो व्याख्यास्यते—प्रधानं हत्यादिना । ३ शास्त्रातिदेश इत्या-
रम्भ रिपत एवेत्यन्तो ग्रन्थो काशीमुद्रितपुस्तकेऽनुपलभ्यमानोऽपि व्याख्यानाद्यवलम्बनेन स्थापितः ।

सम् । वेदिस्तरणार्थाद्वर्हिषः कार्ये । किं कारणम् । तद्धि प्रकृतं, धर्मा-
 आविशेषात्सर्ववर्हिषामर्थेन । तस्मात्तत् इति प्राप्ते । ब्रूमः । अन्यतः ।
 क्रियेत । कुतः । विरोधात् । कथं निरोधः । श्रूयते हि, त्रिधातु
 पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति, इति । तद्येनाऽऽस्तीर्यते, कथं तद्विधृतिप
 विवं क्रियेत । न हि संभवत्येकं स्तरणाय विधृतिपवित्राय च । तदेत-
 दुपदिष्टवचनमनेकगुणत्वं चोभे अप्यसंभविनी प्रतिज्ञाते म्याताम् ।
 तस्मान्न ततः क्रियेतेति । यदि न ततः, कुतस्तर्हि । अन्यक्त एवंजा-
 तीयका शेषे । अस्ति तत्र परिभोजनीयं नाम वर्हिः, ततः वर्-
 ष्यम् ॥ ३२ ॥

[१८] अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥ मि०

व्योतिष्टोमे श्रूयते, पुरोडाशशकलभैःद्रवारवस्य पात्रे निदुष्यादि,
 धाना आश्विनपात्रे, पयस्या भैत्रावरुणपात्रे, इति । तत्र संश्रयः ।
 किमन्यत एषां क्रियेत, उत प्रकृतेभ्य इति । किं प्राहम् । द्रुवैर-
 न्यायेनान्यत इति । तत्रोच्यते । तत एकदेशस्यापनयः । कुतः । विद्व-
 मानसंयोगात् । विद्यते हि तत्र पुरोडाशो धानाः पयस्या च । द्रुवै-
 योग एव न्याय्यो नान्यसंयोग इति । पुरोडाशादीनादेव संस्कृतं,
 नैन्द्रवायवादीनाम् । कुतः । पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शनान् । नन्वा-
 धैकदेशापनयेनोपकारो, नैन्द्रवायवादिसंबन्धेन । एवं नृदन्तुर्वा-
 भविष्यति । तस्मात्प्रकृतस्योपदेशेन तत्क्रियेत । न चाप्योतिष्टोमैर्द्रु-

इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थत्वेतत्साधयति । यथाप्यन्यम् अर्थं दर्शयति ।
 वेति सवलस्य स्तरणाविधानादशक्योऽन्यविनियोग इति मामान्यद्वयं । अर्थ-
 दर्भविधिरन्यो द्रष्टव्यः । धातुरिति स्तरणवयोऽभिधीयते ॥ ३३ ॥

(इति—प्रकृतावपि एवमादेरसर्वार्थान्वितिरुक्तम् ॥ १०)

आशङ्क्योऽनेकगुणभावश्च । अन्येन शक्यत्वेन होमोऽन्यथ प्रति-
पाद्यते ॥ ३३ ॥

[१९] विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ ३४ ॥ पू०

इदमापनन्ति । यज्ञायर्वणं चै काम्या इष्टयस्ता उपांशु वर्तय्या इति ।
अत्र संशयः । किमङ्गप्रधानार्थमुपांशुत्वमुत्त प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् ।
विकृतौ सर्वार्थः शेषः स्यात् । अविशेषादङ्गानां प्रधानानां च प्रकृति-
वत् । यथा प्रकृतौ वेदिधर्मा आज्यधर्माश्चाङ्गप्रधानार्थाः, एवमत्रापि ॥ ३४ ॥

मुख्यार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

प्रधानार्थो वा एव विकृतिषु स्यात् । एवमिदं सर्वार्थमुच्येत,
प्रकरणं बाधित्वा बाधयेनाङ्गप्रधानार्थमिति । तदेवेदानीं बाधयं विशेष-
पितं काम्या इष्टय इति । काम्याश्च प्रधानयागाः, अङ्गयागाः प्रधा-
नार्थाः । तस्मादङ्गमचोदितम् । यत्कामेन फलवच्चोद्यते, तदेवानयो-
पांशुत्वेनिकर्तव्यतयाऽनुबध्यते । तस्मात्प्रधानार्थमुपांशुत्वम् ॥ ३५ ॥

[२०] संनिधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥ सि०

इमेने श्रूयते, इतिनवनीतमाज्यमिति । तत्र संदेहः । किं नवनीतं
प्रधानस्योपाङ्गानामिति । किं प्राप्तम् । प्रधानस्य । तस्य हि प्रकरण-

द्वितीयानिर्देशानुग्रहात् कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तस्मादत्र प्रकृतोपादानम् ॥ ३३ ॥

(इति—प्रकृतपुरोडाशादीनां निधानार्थताधिकरणम् ॥ १८ ॥)

यत्र यत्र स्थितमुपांशुत्वं काम्यानामिष्टीनामुपकर्तुं शक्नोति तत्र तत्र वर्तय्यम् ॥ ३४ ॥
केचिदाहुरस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रथमतः प्राप्तेश्चोदकग्राह्याण्यङ्गानि न तावत्प्राप्नुवन्तीत्य-
चोदितत्वम् । न त्वेनत्समवति । सर्वत्र चोदकस्य प्रथमतः प्रवृत्तेः । तस्मादयमर्थः ।
प्रकृतौ हि प्रकरणात्प्रधानार्थत्वे प्राप्ते वाक्यात्सर्वार्थत्वम् । इह ॥ वाक्यमेव विशेषनिष्ठं,
काम्या इति वचनात् । न ह्यङ्गानि कामसंयद्गानि तस्माज्ज्ञेयमेव धर्मश्चोदित
इति ॥ ३५ ॥

(इति—उपांशुत्वस्य काम्योष्टिप्रधानमात्रार्थत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

मिति वचनमाप्यान्नवनीतेन प्रधानं निर्वर्तयितव्यमिति । एवं प्राप्ते
 घूमः । असंभव एतस्मिन्स्तदङ्गानां-श्येनाङ्गानां स्यात् । कथमसंभवः ।
 सोमद्रव्यकत्वात्प्रधानस्य । ननु वचनान्नवनीतं भविष्यति । न श्येने
 नवनीतं भवतीत्येष वाक्यार्थः । कस्तर्हि । श्येने नवनीतमाज्यं भव-
 तीति नवनीताज्यसंबन्धो विधीयते, श्येनाज्यसंबन्धोऽनूद्यते । न च
 साक्षाच्छ्येनस्याऽऽज्यसंबन्धोऽस्ति, श्येनाङ्गानां तु विद्यते । यस्यास्ति
 तस्यानूद्य नवनीतं विधीयते संनिधानविशेषात् ॥ ३६ ॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥

एवं चेददृश्यते, श्येनाङ्गानां नवनीतमिति, आधानेऽपि पवमाने-
 ष्विषु स्यात् । ता अपि हि श्येनस्योपकुर्वन्ति, तत्संस्कृतेऽग्नौ श्येनो
 निर्वर्तत इति ॥ ३७ ॥

नाप्रकरणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥

न श्येनस्य प्रकरणे पवमानेष्टयोऽम्न्याधानं वा श्रूयते । किमतो
 यद्येवम् । आधानस्य च श्येनस्य च न कश्चिदस्ति संबन्धः, अग्नीना-
 माधानमज्ञयश्च श्येनस्य । तस्मात् पवमानहविषु नवनीतम् । नैत-
 द्छ्येनाङ्गत्वे निमित्तं, यदाधानमग्नीनामुपकरोति । यदि प्रकरणादी-
 नामग्नयतममस्ति, तन्निमित्तं भवेत् । तस्माच्च श्येनाम्न्याधानयोः संब-
 न्धोऽस्तीति ॥ ३८ ॥

[२१] तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥ पू०

इदमिदानीं संदिश्यते, किं सुत्याकालानामङ्गानां नवनीतमुक्त सर्वे-

‘ दत्तिनवनीतमाज्यम् ’ इति प्रकरणे विशिष्टविधानात्सोमो माधिष्यत इति मन्यते ।
 यत्तत्सर्वेकार्पाविध्यसंनवादाज्यमनूद्य विशेषमात्रं विधीयते । न च प्रधानस्याऽऽज्यप्राप्तिः ।
 तस्मात् ‘ आनर्थक्योत्तदङ्गेषु ’ इत्येव सिद्धम् ॥ ३९ ॥

अवश्यं श्येनोपकारि यदाज्यमिति वक्तव्यम् । ततश्च पवमानहविराज्यमपि श्येनो-
 पकरोति दत्तिनवनीतं स्यात् ॥ ३७ ॥

न ह्युपकारित्वमात्रेण संबन्धः । किं तर्हि । अधिकारात्प्रकृतस्योपकारिणः, प्राक्-
 रणिकं चोदकेन संनिहितं न पवमानेष्टिगतमिति व्यवस्था ॥ ३८ ॥

(इति-दत्तिनवनीताज्यस्य श्येनप्रयोगान्तर्गत्युपकार्यार्थताधिकरणम् ॥ २० ॥)

पामिति । सुत्याकालानां स्यात् । लिङ्गदर्शनात् । इदं श्रूयते । सह पशूनालभते, इति । तत्र पुनर्वचनम्, अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः, अनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुणी पयस्य, इति द्वे स्थाने शून्ये दर्शयति । तेनावगम्यते इयेनस्य वचनं सुत्याकालानामङ्गानां विशेषे विदधातीति ॥ ३९ ॥

सर्वेषां वाऽविशेषात् ॥ ४० ॥ सि०

सर्वेषामेव चाङ्गानां नवनीत स्यात् । कुतः । अविशेषात् । असति विशेषे सर्वेषामप्यङ्गानामिति ॥ ४० ॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

यदुक्तं लिङ्गं, तत्परिहरणीयम् । नास्ति तावत्प्रमाणं यच्छेनस्य वचनं तत्सुत्याकालानामङ्गानामिति । किंतु दर्शनम् । तदप्रमाणमूलन्यान्मिध्यादर्शनं मृगतृष्णायत् । कथं तु मध्ये पशूनामालम्भ इति । न्यायात् । को न्यायः । प्रमानग्रहः । एवं वचनवर्जितः कसोऽनुगृहीतो

सन्निधिविशेषात्सामान्यतो दृष्टाच्च तत्कालानां लिङ्गदर्शनेन दृष्टान्त साधयति । पशुसाहित्यं द्वैतदीपो धर्मं सुत्याकालो दृष्टोऽग्नीषोमीयानुबन्ध्यास्थानयोरग्नेनानुग्रहः वचनात् । तस्मादयमप्येतद्धर्मत्वात्सुत्याकाल इति ॥ ३९ ॥

तदुक्तं ' सर्वेषां वा शेषत्वस्यातः प्रयुक्तत्वात् ' इति ॥ ४० ॥

न्यायगम्ये लिङ्गमीदृश साधकं भवति । आगमगम्यस्त्वयम् । न च सहाऽऽलम्भ-
स्त्वैतद्धर्मत्वात्सुत्याकालता । किं तर्हि । अन्यत एव न्यायात् । न चासौ दृष्टिनवनीते
समवति । तं न्याय दर्शयति । एव वचनवर्जितो यः प्रमः—सन्निकर्षलक्षणोऽनुमेय-
धुतयर्थः सोऽनुग्रहीत्यत इति । सवनीयकाले द्यालम्भमानेषु न वक्ष्यतेपशोः, कैलम्भ-

१ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० १) । १ वाल्मीकिरव्येतेति—अथानवसमिद्धार्थं । अय-
मात्म । ज्योतिष्टोमे, मित्रकालानुष्ठेयानां प्रयाणामग्नीषोमीयसवनोत्थानानुबन्ध्यानां पशूनां ज्योतिष्टोम-
विहारभूते श्वेतागमेतिदिशनां सदित्य धूयते ' सह पशूनालभते ' इति । तच्च सादित्यं वस्तिनन्देद्य
इयपश्यायं यन्त्रेण नुशने प्रधानभूतधर्मयोगप्रत्यापत्ति, प्रयाणा पशुवाग्यना समवति । सवनीयस्यैव
तु मुद्राकालान्तेन तत्रैव सम्भवे । एवं सवनीं वक्ष्यते एव पूर्वोत्तरयोरनुशने द्वयोः पशोर्भायानुब-
न्धयो स्वस्थानातिक्रममात्रेण मुद्राकालात्कृषीऽप्यर्थः भवति । इतरथा, अनुबन्ध्यास्थाने—अवभृ-
थान्ते, सवनीयाम्नीषोमीययोरनुशने, सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं, अग्नीषोमीयस्य तु स्वस्थानाति-
क्रम सवनीयस्थानातिक्रमः । एवमग्नीषोमीयस्थाने—ओषधिमन्त्रेऽह्नि, सवनीयानुबन्धयोरनुशने,
सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं, अनुबन्ध्यावास्तु स्य नूत्यातिक्रमः प्रसज्येत । अतश्च प्रधानप्रया-
णतिष्ठमानातिष्ठमानाभ्यां सवनीयस्थाना एव प्रयाणामनुशानमिति न्यायत एव धियागति ।

भवति । तरसात्सर्वेषामङ्गानां नवनीतमिति ॥ ४१ ॥

[२२] मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४२ ॥ सि०

शाक्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । तत्रेदं समामनन्ति संस्थिते संस्थितेऽहनि गृह्यतिर्गृह्या याति, स तत्र यान्मृगान्दन्ति, तेषां तरसाः पुरोडाशाः सवनीया भवन्ति, इति । तत्र संदेहः । किं सवनीयानामन्येषां च संयवतां पुरोडाशानां स्थाने तरसा च सवनीयानामेवेति । किं प्राप्तम् । सर्वपुरोडाशानां मांसमयता स्यात् । न शक्यते पुरोडाशानां च मांसमयता विधातुं सवनीयशब्देन च पुरोडाशान्विशेषयितुम् । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात्सर्वपुरोडाशानां मांसमयतेति प्राप्ते । उच्यते । मांसं तु सवनीयानां स्यात् । तरसाः सवनीया भवन्तीति तरससवनीयसंयवो विधीयते, तरसाः पुरोडाशा भवन्ति, इत्ययं श्वनूयते । कुत एतत् । सर्वपुरोडाशेषु सवनीयशब्दोऽनुवादो न घटते, पुरोडाशशब्दस्तु सवनीयेष्ववकल्पते । तस्मात्पुरोडाशशब्दोऽनुवाद इति । तस्मात्सवनीयानां यानादीनां स्थाने मांसं चोदनाविशेषादिति ॥ ४२ ॥

भक्तिरसंनिधावन्याय्येति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेत्पश्यसि, सवनीयेषु पुरोडाशशब्दोऽनुवादो भविष्यतीति । यानादिषु पुरोडाशशब्दो न वर्तते । भक्तिश्चान्याय्या मुख्ये संभवति । ॥ ४३ ॥

तिष्कम्येत । न च द्विगुणोऽप्यत्र भवति । इतरथा द्वयमपि स्यात् । तस्मादुपपन्नं दर्शनम् ॥ ४१ ॥

(इति—सर्वेषामेव ह्येनीयाज्यकार्याणां हतिनवनीताधिकरणम् ॥ २१ ॥)

पुरोडाशशब्दस्य यानादिष्वसमर्थत्वात्सर्वपुरोडाशविषयत्वं सत्यपि सवनीयत्वे विशेषप्राप्त्यवस्थादिति प्राप्तेऽभिधीयते । सवनीयशब्दस्याप्रमादपाठात्पुरोडाशशब्दं लिङ्गसमवायादौ कृत्वा यानादीनामपि ग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

अत्यन्तभित्तत्वाद्द्रव्यान्तरेषूपचारो न युक्तो यदि वा सवनीयशब्दस्याप्यवयुत्यानुवादेन भवत्विति ॥ ४३ ॥

१ सर्वेषां सवनीयानामन्येषां च स्थाने तरसा इति शा० । २ लिङ्गमत्राप्य — अल्पतरम् । यानां परम्पर्यादिषु पुरोडाश, पयस्येति पञ्च सवनीयानि द्विविधि । तेषु पुरोडाशसर्वेकत्वादत्यन्ताद्यर्गाणीकृतिनिमित्तेन पुरोडाशशब्दो गौण इत्यर्थः ।

स्यात्प्रकृतिलिङ्गत्वाद्वैराजवत् ॥ ४४ ॥

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे घानादिष्वयं पुरोडाशशब्दो भाक्तः संनिहितेषु प्रयुक्तः । इहापि भाक्त एव प्रयोक्ष्यते । अत्रापि हि सवनीयशब्देन ते संनिहिताः । प्रकृतौ लिङ्गसमवायाच्छब्दप्रवृत्तिर्विकृतावपि तथैव । यथा, छत्रिणो गच्छन्ति, ध्वजिनो गच्छन्तीति । यथा, उक्थ्यो वैरूपसामा, एकविंशः षोडशी वैराजसामा, इति प्रकृतिलिङ्गेन साम-
शब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठ इति गम्यते । एवमिहापि सवनीयानां मांसमयतेति ॥ ४४ ॥

इति श्रीशवरस्वामिविरचिते भीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्या-
ष्टमधरणः ॥ संपूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

‘पुरोडाशानलंकुरु’ इति प्रकृतौ घानादिषु लक्षणा दृष्टा न तु सवनीयशब्दस्या-
सवनीयेषु प्रवृत्तिः । साहित्याच्च शक्यते तेन लक्षयितुं नेतरेण । न ह्यसवनीयस्य पुरोडाशस्य घानादिभिः सह संबन्धोऽस्ति । तस्माद्धानादीनां स्थाने तरसा इति सिद्धम् ।

इति कथितत्रलब्धप्रवेकै-

रवगतसर्वविरोधवाचमार्गः ।

श्रुतिकृतद्वन्द्वनिश्चयेः प्रमाणैः

स्थित इह कर्मसु शेषशेषिभावः ॥

(इति—सवनीयहविषा भासमयत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

इति श्रीमद्व्यासस्मृत्यादिप्रसिद्धे भीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

संपूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ।

समाप्तं च तन्त्रवार्तिकम् ।

अङ्गत्वनिरुक्तिविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।
परार्पत्वासेपः	१२४१-१२४२
परार्पत्वनिर्वचनम्	१२४३-१२४४
वृत्तिवारकत्वासेपः	१२४७
वृत्तिवारकत्वनिर्वचनम्	१२४८-१२४९
विहितत्वासेपः	१२४९
विहितत्वनिर्वचनम्	१२४९-१२५१
आङ्गित्वनिरूपणम्	१२५१-१२५२
स्वामिमताङ्गत्वपरिष्कारः	१२५२
आङ्गित्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वाभावे विनिमयकम्	१२५३
परामिमतः प्राग्भोक्ताङ्गत्वलक्षणपरिष्कारः, तत्प्रवृत्तं च	१२५३
परामिमताङ्गत्वलक्षणं तन्निराकरणं च	१२५३-१२५४
क्रत्वर्थत्वरूपार्थत्वासेपः	१२५४
तन्मरत्ने पार्थसारथिमिश्रोक्तक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणम्	१२५४-१२५५
तन्मरत्नोक्तक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणदूषणम्	१२५५
शास्त्रदीपिकोक्तक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणं तददूषणं च	} १२५५
खण्डदेवामिमनक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणम्	
खण्डदेवामिमनक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणे दयाधुते दोषामिधानम् ।	१२५५-१२५७
स्वामिमनक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणं स्वोक्तलक्षणे	} १२५७-१२६१
पराप्राद्वितदूषणनिरासश्च	
क्रत्वर्थपुरपार्थयोः प्रायेकमभ्यान्तरभेदः	१२६१-१२६२
संनिपत्योपकारकलक्षणम्	} १२६२
परामिमनसंनिपत्योपकारकलक्षणाभिगमः	
आरादुपकारकलक्षणम्	
अङ्गत्वे च श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि	१२६२
श्रुतिस्वरूपासेपः	१२६२-१२६३
नव्योक्तश्रुतिलक्षणम्	१२६३
नव्योक्तश्रुतिलक्षणे स्वोक्ताननदाजयविवरणं तत्समर्पणं च	१२६३-१२६७

विषयाः।

पृष्ठसंख्या ।

नव्योक्तश्रुतिलक्षणदूषणम्	११६७-११६८
स्वाभिप्रेतश्रुतिलक्षणम्	११६८-११७०
पराभिमतोऽङ्गत्वप्रमाणा-तर्भुतश्रुतिविभाग, तल्लक्षण च	११७०
विनियोजकत्रीलक्षणम्	११७०
प्राचीनोक्तश्रुतिलक्षणदूषणम्	११७०-११७१
प्राचीनोक्तलिङ्गलक्षणम्	११७१
नव्योक्तलिङ्गलक्षण लक्ष्ये तल्लक्षणसमन्वयश्च	११७१-११७३
लिङ्गविभाग	११७४-११७५
प्राचीनाभिमतवाक्यलक्षणम्	११७५
नव्याभिमतवाक्यलक्षण तत्सम-वयश्च	११७५-११७६
औदुम्बराधिकरणसिद्धा-न्ताक्षेप तन्मपाषाण च	११७५-११७८
वाक्यलक्षणस्योदाहरणविशेषेऽभ्यासिशङ्का, तरसमाधिश्च	११७८-११८०
प्राचीनोक्तवाक्यलक्षणस्य पराभिमतपरिष्कार, तत्खण्डन च	} ११८० .
वाक्यलक्षणस्य लक्ष्यनिर्देश	
मन्त्रवाक्यलक्षणम्	११८०-११८१
मन्त्रवाक्यब्राह्मणवाक्ययोर्बलाबलविवेक	११८१-११८२
प्रकरणलक्षणाक्षेप	११८२-११८३
स्वाभिमतप्रकरणलक्षणम्	११८३-११८४
नव्याभिमतप्रकरणलक्षणम्	११८४-११८५
प्राचीनाभिमतप्रकरणलक्षण, तद्दूषण च	११८५
प्रकरणस्याङ्गत्वप्रामाण्यप्रकार	११८५-११८६
प्राचीनोक्तस्थानलक्षण तन्निष्कर्षश्च	११८६
नव्योक्तस्थानलक्षणम्	११८७
पराभिमतस्थानलक्षण तद्दूषण च	११८७
स्थानविभाग, तत्तदुदाहरण च	११८७-११८८
स्थानावा-न्तरभेदानां बलाबलविवेक	} ११८८
प्राचीनोक्तसमाख्यालक्षणम्	
प्राचीनोक्तसमाख्यालक्षणनिष्कर्ष	
योगिरत्नाक्षेप, तन्निर्वचन च	
स्वाभिप्रेतसमाख्यालक्षणम्	११८८-११८९
समाख्याविभाग, तदुदाहरण च	११८९

विषयाः

समाख्याया अङ्गत्वप्रामाण्यप्रकारः

श्रुत्यादिप्रमाणदाङ्गत्वोपसंहारः

स्वकृतप्रमाणस्य सफलत्वोपन्यासः

स्वकृतप्रमाणैः अधिकारिकथनम्

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।
श्रीमन्मुरारिमिश्रविरचिता ।

अङ्गत्वनिरुक्तिः ।

नमामि सुखमां स्वीयकुलजाद्यधिदेवताम् ।

सर्वाभीष्टफलप्राप्त्यै ब्रह्मादिभिरमिष्टुताम् ॥

मुरारिसंसेवनशुद्धबुद्धिः कुमारिलप्रोक्तमतानुसारी ।

मुरारिरङ्गत्वनिरुक्तिमेतां करोति सद्युक्तिगणैरुपेताम् ॥

तत्राङ्गत्वं न तावज्जातिः, तत्सामक्यमावात् । क्रियात्यादिजात्या सांकर्याच्च । आत्मा-
दिसाधारणाङ्गत्वस्य जातिस्वायोगाच्च । 'ब्रीहिर्मियनेत' इत्यादौ ब्रीहिपदवाच्यजात्यादेरेव
द्रव्यपरिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । अङ्गत्वस्य सन्निरूपकत्वेन जाति-
स्वायोगाच्च । सकलाङ्गसाधारणानुगतकारप्रतीतेरनावादेव नाखण्डोपाधित्वम् । अतः
'शेषः परार्थत्वात्' इति सूत्रेण परार्थत्वमेवाङ्गत्वं जैमिनिराह । न च सूत्रे शेषत्वाप-
रपर्यायाङ्गत्वे साध्ये परार्थत्वस्य पक्षस्या हेतुत्वोच्चेर्हेतोश्च साध्याभिज्ञतावत्कथमङ्गत्वस्य
परार्थत्वरूपत्वमिति वाच्यम् । तत्र शेषपदवाच्यत्वस्य साध्यत्वात् । अत एव शेषपद-
वाच्यत्वानुमाने, इतरमेदसाध्यकानुमान इव पक्षतावच्छेदकमेतदेव । अस्मन्मते साध्यव-
दन्यावृत्तिस्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यवदितव्याभिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छे-
दकहेत्वोरैवपेऽपि सिद्धसाधनसम्भवात् । प्रकृतानुमानस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन साध्या-
भावस्यापकीमृताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याभिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन तदभावाच्च ।
वस्तुतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याभिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन पक्षतावच्छेदकहेत्वो-
रैवपे न सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकरूपहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहकाळे मुख्य-
वित्तिवेद्यतया साध्ये पक्षतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वमानेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यताकसाध्यवसानिर्णयामावात् । अत एव श्रुतिस्वादेरपि श्रुतिव्यादिलक्षणत्व-
मुक्तं तार्किकैरित्यभेदेतत् । शेषपदशून्यतावच्छेदकमप्येतदेव । अन्याविरुक्तेः । अत
एव शेषत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या नानात्वेन तत्पदं नानार्थकं बोध्यम् ।

अप किं नाम परार्थत्वम् । न तावत्परोपकारकत्वम् । तद्धि यद्यदुपकारकं तत्तद-
ङ्गमिति विशिष्य निर्वाच्यम् । तथा च कृप्यादौ यागाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः । नापि विहितत्वव-
टिनं तत् । पञ्चङ्गभूतप्रयाजगोदोहनादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेन तदङ्गत्वापत्तेः ।
अथान्यान्युपकारकत्ववदितं तत् । प्रयानादीनां पुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि पुरोडाशाद्यन्य-
दुपकारकत्वान्नोकाङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । उत्तानां पञ्चङ्गत्वानापत्तेः । अथान्याप्रयु-
क्तत्ववटिनं तत् । प्रयाजादीनां पञ्चङ्गपुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि तदप्रयुक्तत्वान्नान्यापत्तिः ।

पुरोडाशाद्यन्यप्रयुक्तत्वाच्च न पुरोडाशाद्यङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । प्रकृतिप्रयुक्ताङ्गानां
 विकृत्यङ्गत्वानापत्तेः । ननु यदन्यमात्राप्रयुक्तत्वे सति यदुपकारकं यत्तत्तदङ्गम् । यद-
 न्यमात्रप्रयुक्तत्वं च यदप्रयुक्तत्वे सति यदन्यप्रयुक्तत्वम् लाघवात् । यदप्रयुक्तत्वस्यैव
 निवेशोऽप्रयोज्यकालदेशाद्यङ्गेष्वन्यासिः । अतो विशिष्टाभावसंपत्तयै यदन्यप्रयुक्तत्वरूपं
 विशेष्यम् । एवं च प्राकृताङ्गानां विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि विकृत्यप्रयुक्तत्वाभावा-
 द्विशेषणामावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन यदन्यमात्राप्रयुक्तत्वम् । अतो नाव्याप्तिरिति
 चेन्न । पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापाङ्गत्वानापत्तेः । 'पुरोडाशकपालेन तुपोनुपवपति'
 इत्यत्र हि 'कपाले तु पुरोडाशं श्रपयति' इत्यनेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वेनावगतस्यैव कपालस्य
 तुपोपवापाङ्गत्वेन विधानात्पुरोडाशकपालस्य न तुपोपवापप्रयुक्तत्वमित्युक्तं वर्तुष्ये । अतस्तु-
 पोपवापान्यपुरोडाशमात्रप्रयुक्तत्वात्पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापाङ्गत्वानापत्तिः । यदि तु
 यदन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकयदुपकारकतावच्छेदकरूपवद्यत्तत्तदङ्गमित्यनवच्छेदकत्वव्यति-
 तत् । तथा च प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वोपपत्तिः । तथा हि । प्राकृताङ्गानां तावद्विकृत्युप-
 कारकत्वं न प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकसमिच्चादिना । समिच्चादेरननुगतत्वेन प्रत्येकाति-
 देशकरूपेण गौरवापत्तेः । अपि तु दर्शपूर्णमाससंबन्धङ्गत्वेन सर्वाण्यङ्गान्यनुगमय्य दर्शपूर्ण-
 मामसंबन्धयङ्गैर्विकृतिमुपकुर्यादित्येकातिदेशाद्व्यवहारनया निरुक्तरूपेणोपकारकत्वम् । प्रकृति-
 प्रयुक्तत्वं तु तत्तद्भावायैतत्तद्रूपेणैवावगतमिति तत्तद्रूपस्यैव प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वम् ।
 अतश्च विकृत्यन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकप्रकृतिसंबन्धङ्गत्वरूपविकृत्युपकारकतावच्छेदक-
 र्मवत्त्वात् प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः । न वा पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापाङ्गत्वा-
 नापत्तिः । कपालत्वस्य पुरोडाशप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वेन पुरोडाशीयत्वस्य च तुपोपवा-
 पोपकारकतावच्छेदकत्वेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वानवच्छेदकपुरोडाशीयत्वरूपतुपोपवापोपकार-
 कतावच्छेदकरूपवत्त्वादिति विभाज्येत । तदा भेदनहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वानापत्तिः ।
 भेदनरूपनिमित्तप्रयुक्तत्वावच्छेदकविनाशहोमत्वस्यैव दर्शपूर्णमासोपकारकतावच्छेदक-
 त्वात् । न च प्रकृतोऽन्यप्रयुक्तत्वम्, अन्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकवृत्तिविषयत्वम् । तत्र
 चोद्देश्यत्वमीप्सितत्वरूपं न त्वनुपादेयपञ्चकसाधारणम्, तथा च भेदनादिरूपे निमित्ते,

१ एवं यदन्यप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशे विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तानामङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः ।
 अतो यदप्रयुक्तत्वरूपं विशेषणमिति च बोध्यम् । २ (अ० ४ पा० १ अ० ११ सू० २६) इत्य-
 नेति दोषः । ३ अनुपादेयपञ्चकसाधारणमुद्देश्यत्वं च, वृत्तिसमायापयितव्यत्वेन प्रकृतभावनाम्बित्वे
 सति प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविषयत्वरूपं हेतुम् । देशः कालो निमित्तं च पञ्च सत्कार्यमेव च । मीमांसानिपुणा-
 प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ॥ इत्यभियुक्तप्रतिज्ञया देशदीनामनुपादेयत्वं विशिष्टम् । कर्तुस्तदेकत्वस्य
 चोपादेयत्वेनाभिमतस्य विधिप्रयुक्त्यविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय वृत्तिसमायापयितव्यत्वेनेत्याह
 विशेषणम् । यागादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतविधियोधितानुष्ठानविषयत्वरूपं प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविष-
 यत्वमिति च बोध्यम् ।

उक्तविधोद्देश्यत्वाभावात्तत्प्रयुक्ततावच्छेदकत्वं विनातीयहोमत्वेऽसतामिति वाच्यम् ।
 तयाऽपीन्द्रियादिप्रयुक्तत्वावच्छेदकद्वित्वादिनैव होमोपकारकत्वाद्द्वयो होमाहत्त्वाना-
 पत्तेः । होमप्रयुक्तत्वावच्छेदकद्वित्वादिनेन्द्रियोपकारकत्वात्तदहत्त्वानापत्तेश्च । किंच
 विनातीयस्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासत्वादिनैव पापक्षयोपकारकत्वावच्छेदकदर्शपू-
 र्णमासादीनां पापक्षयाहत्त्वानापत्तिः । न हि स्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्रैवात्मातीरिक्तं पापक्ष-
 योपकारकतावच्छेदकं येनात्यमस्ति, तथात्वे स्वर्गार्थमनुष्ठितप्रयोगेण नित्यस्य प्रसङ्गसि-
 द्धचानापत्तेः । अपि च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तत्वावच्छेदकाज्यभागत्वेनैव गृहमेधीयोपकारकत्वा-
 दाज्यभागयोगृहमेधीयाहत्त्वानापत्तिः नाहि विकृत्यन्तरेऽतिदेशप्रापिताङ्गानां प्रकृतिसंभ-
 वत्वेन विकृत्युपकारकत्ववदिहाऽऽज्यभागयोर्दर्शपूर्णमाससंभन्धकत्वमृहमेधीयोपकारकत्वम् ।
 येनान्यप्रयुक्तत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमाससंभन्धकत्वमृहमेधीयोपकारकत्ववच्छेदकरूप-
 वत्त्वादाज्यभागयोगृहमेधीयाहत्त्वमभवेत् । 'आज्यभागो यनति' इति गृहमेधीयप्रकरणस्य प्र-
 त्यक्षवचनेनाऽऽज्यभागत्वेनैवाऽऽज्यभागविधानात् । वस्तुतो दर्शपूर्णमाससंभन्धकत्वमपि
 विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकं भवत्येवेति सत्यपि तस्य गृहमेधीयोपकारकतावच्छेदक-
 त्वे नाऽऽज्यभागयोस्तदङ्गत्वनिर्वाहः । अत एव प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वमापत्तिरपि
 पूर्वोक्ता तदवस्थैव । तत्तद्विकृतिभेदेन लक्षणभेदादेकविकृत्युपकारकतावच्छेदकदर्शपूर्ण-
 माससंभन्धकत्वादेरपि विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वात् । नापि परोद्देश्यकृतिवि-
 पत्यत्वं परार्थत्वम् । कृत्यविषये कालादावव्याप्तेः । अत एव नोक्तकृतिसमवायित्वमपि ।
 यतीरि लक्षणसत्त्वेऽपि प्रयानाद्यव्याप्तेः । अथं समवायसाध्यत्ववाञ्छिकान्यतमसंभन्धेन
 तादृशकृतिमत्वम् । प्रयानादौ साध्यावसंभन्धेन तादृशकृतिमत्त्वसत्त्वालोकाव्याप्ति-
 रिति चेन्न । जात्यादिरूपाद्देऽन्यतमसंभन्धेनाप्युक्तकृतेरभावादेव्याप्तेः । येन केनापि
 संभन्धेनोक्तकृतिसंभन्धितोक्तो निमित्तादाभातिव्याप्तिरिति दुर्बलं परार्थत्वमिति चेत् ।
 अत्र सूत्रम् । निरूपकत्वसंभन्धेन यत्निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्तत्वं
 तदङ्गत्वम् । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं दर्श-
 पूर्णमासयोरतस्तयोरतदङ्गत्वम् । एवं 'समिधो यनति' इत्यादिवाक्येऽप्याश्रितदर्श-
 पूर्णमासयोरोद्देश्यत्वेनान्यादर्शपूर्णमासोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं प्रयानादीनाम-
 तस्तेषां तदङ्गत्वम् । एवं द्रव्यगुणजात्यादीनां करणत्वेन, कर्तृत्वं, कर्तृत्वेन कालादेरपि
 करणत्वेनान्यथा न वाच्यव्याप्तिः । अत्र यत्त्वतत्त्वादेरनुगमात्स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशि-
 ष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वं स्वर्गाहत्त्वमित्येवंरित्योद्देश्यतावच्छेदकभेदेन लक्षणभेदो
 बोध्यः । न तदङ्गत्वावच्छेदकभेदेन, तस्य लक्षणेऽप्यवशात् । अत एव स्वर्गाहत्त्वकलता-

धारणमेकमङ्गत्वलक्षणं न त्वाग्रेयत्वाग्नीषोमीयत्वादिभेदेन लक्षणभेद इति ध्येयम् । प्रका-
रतया निरूपकत्वनिवेशे गौरवान्निरूपकत्वसंबन्धेनोक्तोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन
विहितत्वमित्येवं सवन्धविषया तन्निवेशः । तत्प्रयोजनं तु स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन,
अन्तत एवज्ञानविषयत्वादिसंबन्धेन च स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुरूपकृति-
कारकत्वस्य प्रयाजादौ सत्त्वादतिव्याप्तिवारणम् । अत्र शुद्धकृतिकारकत्व-उद्देश्यतावि-
शिष्टकृतिकारकत्व-निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वानां प्रयाजादौ स्वर्गाद्यनङ्गप्रधाने च
सत्त्वादतिव्याप्तिरतो विशिष्टमुपात्तम् । उद्देश्यतात्वेनोद्देश्यतानुपादाने ॥ निरूपकत्वसंब-
न्धेन स्वनिष्ठप्रयोज्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुरूपकृतिकारकत्वं प्रयाजादीनामतस्तदुपादानम् ।
कृतीति स्वरूपकथनम् । तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । 'न च स्वर्गोद्देश्यको यागः' इत्यादिप्रती-
त्या स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वस्य दर्शपूर्णमासादावपि सत्त्वात्कारकत्वस्य च तज्जनक-
द्रव्यादावपि सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अस्मन्मते कार-
कत्वस्य भावनैकनिरूपितत्वेन चास्वर्थयागाद्यनिरूपितत्वात् । स्वर्गनिष्ठत्वं च दैशिककालि-
कविशेषणत्वातिरिक्तस्वरूपसंबन्धेन । इतरथा कालिकसंबन्धेन प्रयाजादिकरणककृत्यु-
द्देश्यताया अपि स्वर्गवृत्तित्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः स्वर्गनिष्ठत्वं विषयवीर्यस्व-
रूपसंबन्धेन । इत्थं चोद्देश्यतात्वेनोद्देश्यतानुपादानेऽपि न क्षतिः । प्रयाजादिकरणक-
कृतिप्रयोज्यताया विषयवीर्यस्वरूपसंबन्धेन स्वर्गनिष्ठत्वाभावात् । निमित्तादावतिव्या-
प्तिवारणाय संबन्धित्वं विहाय कारकत्वनिवेशः । निमित्तस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽकारक-
त्वाददोषः । अत एव निमित्तत्वार्थकसप्तम्या उपपदविभक्तित्वमुक्तं तत्र तत्र । कृत्वा-
दावतिव्याप्तिवारणाय विहितेति । न चोक्तकृतिकारकत्वस्य स्वर्गेऽपि सत्त्वात्तस्य स्वाङ्ग-
त्वापत्तिरिति वाच्यम् । कर्मकारकमिद्विकारकत्वस्यैव लक्षणे निवेशात् । एतदर्थमेव
सूत्रे भिन्नार्थकं परपदम् । न च सूत्रे 'देवदत्तोऽयं परोपकारकः' इत्यादिवदौत्सर्गिकस्वप्न-
तियोगिकत्वलामादङ्गभेदस्यैव परपदादुपस्थितेः कथं कर्मकारकभेदरूपस्याङ्गिभेदस्य ततः
प्रतीतिरिति वाच्यम् । समानसवित्तवेद्यतयाऽङ्गिभेदस्य तस्यादुपस्थितिसंभवात् । न
हि स्वभित्तस्वर्गोद्देश्यकृतिकारकत्वरूपं लक्षणं सम्भवति । स्वत्वानुगमेनाङ्गभेदेन
लक्षणभेदप्रसङ्गादत उत्तमेऽयं एव परपदतात्पर्यम् । ननु क्रियामन्यफलशालित्वरूपक-
र्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात्कर्मत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वेऽपि च सामा-
न्यतः कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रयाजादिकरणककृतिकर्मदर्शपूर्णमासादाव-
ध्यभावेन स्वर्गोद्देश्यकृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवाच्छाघेन स्वर्ग-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव स्वर्गाङ्गत्वलक्षणे निवेशोऽस्तु । उद्देश्यभेदेन लक्षण-

१ गौरवादिति—निरूपकत्वस्य प्रकारतया प्रवेष्टे प्रकारतावच्छेदकसंबन्धस्यापि प्रवेष्टनीयता-
या गौरवम् । संबन्धविषया प्रवेष्टे तु संबन्धस्य संबन्धा-तरानपेक्षणाश्रयमिति बोध्यम् ।

भेदम्योक्तत्वादिति चेत् । ' सर्वम्यो ज्योतिष्टोम ' इत्यादिवाक्योपात्तफलानां पश्चा-
दीनां स्वर्गाङ्गत्वापत्तेः । स्वर्गाङ्गत्वावच्छिन्नमित्येव सति, उक्तकृतिकारकत्वस्य पश्चादी-
सत्त्वात् । न च ' सर्वम्यो ज्योतिष्टोम ' इति वाक्ये प्रवृत्तिप्रयोजकत्वमनाविषयत्वं
स्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात्पश्चात् । स्वर्गाङ्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकृतिकारकत्वस्याभावोक्त-
दोष इति वाच्यम् । एतद्वाक्ये स्वर्गाङ्गत्वम्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽपि ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेत ' इति वाक्ये तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तन्वावच्छिन्नोद्देश्यताकृतिकारक-
त्वस्य पश्चादी सत्त्वात् । वाक्यभेदेन कृतिभेदे प्रमाणाभावात् । अत एव पञ्चमनुष्ठीय-
मानप्रयोगात्स्वर्गाङ्गत्वस्य सति गोसिद्ध्याविवर्णोक्ता सम्यच्छेदे । अतश्चाखण्डोपाधिरू-
पकार्यत्वस्वीकारे स्वर्गोद्देश्यताकृतिकर्मत्वावच्छिन्नमतियोगितायामेव प्रतिपत्तये लक्षणमङ्गी-
कार्यम् । वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यतावत्त्वसम्बन्धेन स्वर्ग-
त्ववद्विजन्तस्य प्रकृतलक्षणे निवेदयम् । स्वर्गाङ्गत्वादेव तेन सम्बन्धेन स्वर्गाङ्गत्वत्वाच्चाति-
शयाति । न चेत्तमपि दर्शपूर्णमासादौ स्वर्गाङ्गत्वात्वापत्तिः । ' ग्रीहिभिर्भुजेन ' इत्यादिवाक्येषु स्वर्गोद्देश्यताकृतिकर्मत्वावच्छिन्नमतिप्रवृत्तत्वादेव दर्शपूर्णमासयोद्देश्यत्वेन स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यत्वसम्बन्धेन स्वर्गाङ्गत्वत्वस्य दर्शपूर्णमा-
सादौ सत्त्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितो-
द्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गाङ्गत्ववद्विजन्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । दर्शपूर्णमासवर्णनकृतौ स्वर्गोद्देश्यत्वमित्यादिप्रतीत्या हि दर्शपूर्णमासकरणककृतिष्वेव स्वर्गाङ्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यता-
निरूपकतावच्छेदकत्व सिध्यतीति तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गाङ्गत्वत्वस्व-
स्वर्गो, यागे ताद्विजन्तत्वमिति लक्षणमनवय । न ह्येव स्वर्गाङ्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपक-
तावच्छेदकत्वमिदं हि करणककृतिष्वेव, येन तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गाङ्गत्वत्वस्य यागे समान्येत । ग्रीहकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यत्वमिति प्रतीतेरभावात् ।
वृक्षयनिषामनमन्वयात्पश्चात्पश्चात्प्रातिषोभितानवच्छेदकत्वेष्वपि भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कतावच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वाच्च न सिद्धान्तविरोधः । सूत्रमपीदं श्रमेदपरतैव
न्यासोपमिति तावत् । नन्वेव सोमदेशपि स्वर्गाङ्गत्वस्य स्यात् । नवीनमते मन्वर्ष-
लक्षणानङ्गीकारेण यागस्येव सोमस्यापि स्वर्गोद्देश्यताकृतिकारकत्वात् । न च कारक-
वद्व्यवभागादित्यत्र त्रिधाविनर्जत्वाद्यनमान्वितत्वम् । तत्र क्रियापितृत्वकारान्त-
रापटिनमन्वयेन प्रकृतलक्षणे निवेदयम् । तथा च सोमकरणत्वस्य स्वनिरूपकयागकर-
णकत्वसम्बन्धेनैव यागनामव्याप्यत्वमन्वयेन त्रिधाविनर्जत्वाद्यनमान्वितत्वाभावात्
सोमे लक्षणान्वितसिद्ध इति वाच्यम् । तथात्वे यागकरणत्वदेव स्वनिरूपकोद्देश्यक-

त्वादिरूपकर्मकारकघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयेनासंभवात्ते । अथोक्त'तिव्याप्तिवार-
णाय प्रकृतकृतिकरणयाघटितसंबन्धेन क्रियान्वितत्वं प्रकृतलक्षणे निवेद्यम् । 'समिधो
यजति' इत्यादौ प्रयाजादिकरणत्वस्यैव कृत्यन्तरकरणीभूतदर्शपूर्णमासादिरूपभा-
घटितसंबन्धेनैव भावनान्वयादव्याप्तिरतः प्रकृतेति । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत' इतिवाक्यघटकाख्यातोपातकृतौ दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेऽपि 'समिधो
यजति' इतिवाक्यघटकाख्यातोपात्तमिदाद्यनुसृतकृतौ तयोपरकारविशिष्टयोर्भा-
ग्यमेवेति ना-याप्तिः । 'सोमेन यजेत' इत्यादौ यागकरणत्वम्योद्देश्यस्वर्गादिघटित
संबन्धेन भावनान्वयेऽपि प्रकृतकृतिकरणयागादिघटितसंबन्धेनैव क्रियान्वयाजोक्तदोषः ।
सोमादेस्तु प्रकृतकृतिकरणयागादिघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयाज्यातिप्रसङ्ग इति चेत् ।
'दध्ना जुहोति' इत्यादावग्निहोत्रकरणरकृतावेवाग्निहोत्रस्योद्देश्यत्वेन तत्र च स्व-
निरूपकोद्देश्यस्वरूपप्रकृतकृतिकरणघटितसंबन्धेनैव लघिकरणत्वस्यान्यथाङ्गो होमाङ्ग-
त्वानापत्तेः । कृतौ प्रकृतत्वानिरुक्तेः । न च प्रकृतवाक्यघटकाख्यातप्रतिपाद्यत्वं कृतौ
प्रकृतत्वम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्ये तत्तद्व्यति-
त्वादिरूपप्रकृतत्वसंसर्गस्यैव दर्शपूर्णमासाङ्गप्रतिपादकसकलभावसाधारणप्रकृतत्व-
निरुक्तेः । यदि तु स्वर्गोद्देश्यत्वादिकमेव कृतौ प्रकृतत्वमतो नाथं दोष इति विभा-
ष्यते । तथाऽपि द-
ध्यादावव्याप्तिरतदस्यैव । अतः सोमादौ स्वर्गाद्यङ्गत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् । सत्यम् ।
सोमादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वमिष्टमेव । न हि तत्स्वीकारे किञ्चिद्वाचकमस्ति । न
चैवं तुल्ययुक्त्या 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभेत्' इत्यत्र यागस्यैव पश्चादे-
रपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रसङ्गः तद्वदेव ज्योतिष्टोमविष्कृतावतिदेशापात्तिः । अग्नीषोमी-
यष्टमावेनातिदेशत्येष्टत्वात्, अग्नीषोमीयामाववत्यां विष्कृतौ तु द्वारलोपादेव नातिदेशः ।
अग्नीषोमीयम्यानापन्नयागान्तरसत्त्वे तु तस्याग्नीषोमीयविष्कृतिव्यादेवातिदेशः । सोमादेः
समप्राधान्यं तु यागद्वारेणैवाङ्गत्वेन निरसनीयमिति ध्येयम् । उद्देश्यत्वमनेष्टितत्वक-
पम् । ॥ त्वनुपादेयपञ्चसाधारणम् । तथात्वे यावज्जीवमित्यादौ आत्थार्थदिर्नमिस्ताङ्ग-
त्वस्य दुर्वारत्वात् । अत एव यत्रानुपादेयपञ्चसाधारणोद्देश्यताया निवेशो, यथा परो-
द्देश्यकृतित्वोपात्तत्वरूपप्रयोजनत्वे । तत्र निमित्तप्रयोज्यत्व नैमित्तिकरूपेणैव । अत
एव द्वितीयाविभक्तेरङ्गत्वघटकोद्देश्यताबोधकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वव्यवहारः । तृतीयादे-
स्तु तद्व्यतिरिक्तकरणत्वादिविभक्त्यर्थबोधकत्वेन तत्त्वव्यवहारः । लिङ्गादीनां तु यष्टावला-
घिकरणन्यायेनैतद-यनरबोधकद्वितीयातृतीयादिरूपाश्रुतिरूपकत्वेन सः । एतेन द्विती-
यायाः प्राधान्यरूपोद्देश्यत्ववाचित्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि नाङ्गत्वप्रमाणत्वमिति निर-

स्तम् । अङ्गत्वेऽप्युद्देश्यताया निविष्टत्वेन तदेकदेशबोधकत्वेनैव तत्प्रमाणत्वोपपत्तेः ।
इतरथा तृतीयादेरपि समुदिताह्मत्वार्थकत्वाभावेन तत्प्रमाणत्वानापत्तेः । दृष्टं चैतदेक-
देशप्रमाणकत्वेऽपि तत्प्रमाणजनकत्वव्यवहारः । यथा परमते द्वितीयायाः फलमात्रप्रमा-
जनकत्वेऽपि तद्व्यतिरिक्तत्वप्रमाणजनकत्वव्यवहार इति ।

ननु किं नाम कृतिकारकत्वम् । न तावत्कृतिहेतुत्वम् । घात्वर्थादिरूपकरणकारकेऽ-
व्याप्तेः । न हि कृतिसाध्ये यागादौ कृतिहेतुत्वं सम्भवति । पूर्ववृत्तित्वाभावात् । वध्या-
दिगुणरूपकारके पूर्ववृत्तित्वसत्त्वेऽपि रासमादिवदन्यथासिद्धत्वेनान्यथासिद्धत्वांशमा-
वाह्य । अत एव भावनाकरणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपं पारिभाषिकमिति सांप्रदा-
यिकाः । निमित्तादौ कृतिहेतुत्वसत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेश्च । नापि कृत्यान्वतत्वं ।
घात्वर्थे यागादौ करणत्वादिसंबन्धेन भावनान्वयवर्णकारेण लक्षणोपपत्तावपि
तदिनकारकाणां विषयत्वर्थे करणत्वादावेगान्नयेन तेष्वव्याप्तेः । करणत्वा-
दीनामपि कृत्यन्वितत्वेनाङ्गत्वापत्तेश्च । न हि सामो यागाङ्गमिति परसोमकरणत्व-
यागाङ्गमिति कश्चित्प्रत्येति । गुणफलसंबन्धविधिवेव परं गुणकरणत्वं फलाङ्गमित्युक्तं
सांप्रदायिकैः । वस्तुतस्तु तत्रापि गुणमैव फलाङ्गत्वम्, इतरवैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् ।
भवन्मते दद्याद्देहोमार्थावात्तकरणत्वस्य चेन्द्रियार्थत्वात् ' एकस्यै तुमयमे संयोगपृथ-
क्त्वम् ' इति सूत्र एकस्यैवोमयार्थत्वोक्तिविरोधप्रसङ्गाच्च । न च ' दद्याद् जुहोति '
इत्यत्रापि दधिकरणत्वस्यैव होमोद्देशेन विधानात्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे दधि-
करणत्वस्येन्द्रियक्रमभावय इव स्वनिरूपकाश्रयसापेक्षत्वात्तस्य प्रमाणान्तरेणानुपस्थिते-
रेतद्वाधयाग्निराकाङ्क्षप्रतिपत्त्यनापत्तेः । इन्द्रियकामवाक्ये तु प्रकरणेन स्वनिरूपकी-
भूतहोमरूपाश्रयसंभवाग्निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिरिति विशेषः । किं च दधिकरणत्वस्य होमो-
द्देशेन विधौ तस्यादृष्टविधया होमोपकारकत्वेऽपि दृष्टविधया तदननकत्वाद्धोमसिद्धवर्ष-
मनिपतद्व्याप्तेवापत्तिः । एतद्विधेरपूर्वविधित्वावतिश्चेति ध्येयम् । नापि कृत्यन्विता-
न्वितत्वम् । घात्वर्थस्य करणत्वसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वात्तत्राव्याप्तेः । यदि तु यागकर-
णणिका भावनेत्यादिप्रतीतिः प्रकृततया करणत्वादगाहिस्वातृतीयान्तनामपदसामानाधि-
करण्याथ घातुलक्षितकरणत्वस्यैव भावनान्वयः । घात्वर्थस्य तु करणत्व एवान्वयाजो-
पस्थाप्येति विचार्यते । तथाऽपि लिङ्गसंख्याभिन्नसुबर्थमात्रस्यैव भावनान्वयनिर्धयेन
' भिजे जुहोति ' इत्यादौ सप्तम्यर्थनिमित्तत्वादेरपि तदन्वयात्तदन्विते निमित्तादावतिव्याप्ति-

१ नैयायिकमते, इत्यर्थः । २ (७० - ४ पा - ३ सू - ५) । ३ नियतेनेति—निपातोपसर्ग-
प्रादिकदिवातिरिक्तसद्वगम्यो या सुगुणात्तलिङ्गसंख्याम्यतिरिक्तोऽर्थः, छात्रप्रकारकसद्वदुद्दिताव-
तिष्ठं प्रति लिङ्गान्तरविधिसाधनाच्चपदजन्योपपत्तिर्विरोधकसंबन्धेन वाच्यम्, इत्यर्थः प्रकाश-
निषामचन्द्रमति श्रीमोक्षरूपवाद्यदृष्टीह्यमुदन्वयेति शेषः ।

न चोक्तप्रकारे द्विराग्रत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाद्वात्तरकादिकनियमविधिलाघवानुरोधेनास्य
विषेदतत्ताहमाग्रविषयतया संकोषरूपसाधकत्वनमयुक्तमिति वाच्यम् । द्विराग्रस्वरूप आ-
र्धवये प्रपञ्चे दीक्षणीयावाह्नियमन्यायेनावान्तरापूर्वसाधनत्वलक्षणाया द्विराग्रजन्येता-
वान्तरापूर्वमावेनासंभवेऽप्युत्तरपदसहकृतापूर्वमभिचाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेनोत्तराह-
जन्यविजातीयापूर्वद्वारकपरमार्थवसाधनत्वावच्छिन्नस्यैव लक्षणयोद्देश्यत्वाद्द्विराग्रत्वस्यै-
व द्विद्वयतावच्छेदकत्वेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । आवश्यकी चेयमानर्धवयमियाऽपूर्व-
साधनत्वावच्छिन्नलक्षणा, द्विराग्रसंबन्धुत्तराहोद्देशेन चोदगिग्रहणविधिमप्युपगच्छ-
ता प्राचामपि । परं तु द्विराग्रसंबन्धुत्तराहरूपवाक्यार्थसंबन्धेनोक्तपरमार्थसाधनत्व-
लक्षणा, अस्म-मते तु द्विराग्रमात्रसंबन्धेनोक्तपरमार्थसाधनत्वलक्षणोति विशेषः । किं च
स्वभूत उत्तरेऽहसिति सप्तम्या अधिकरणत्ववाचिन्याः स्वशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नक-
र्मणि लक्षणा । अस्म-मते तु संबन्धयामान्यवाचिन्याः पृथ्याः स्वशक्यतावच्छेदकावच्छि-
लक्षणेऽपि बोध्यम् । न चैवमपि चतुर्थोऽसंप्रदानत्वशक्तत्वेन देवतात्वस्य विभक्त्यर्थ-
त्वायोगात् 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इत्यादी देवताया होमाङ्गावानापात्ति-
रिति वाच्यम् । स्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वरूपसंप्रदानत्वस्य चतुर्थ्यर्थ-
त्वेन तदुपलक्ष्यजन्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्यापि तदर्थत्वानपायात् । यदि च
विप्राय गा ददातीत्यादौ संप्रदानाभूतविप्रादौ देवतात्वव्यहाराभावेन तत्र प्रतिग्रहीतृ-
त्वाभावोऽप्यधिको निवेद्यते, अग्नीषोमयोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वानुरोधेन वाऽतन्द्रोपा-
धिस्तमेव देवतात्वमुच्यते तदाऽस्तु कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वमेव कृतिकारक-
त्वम् । देवतात्वस्याप्यन्यतमान्तर्गतत्वात्तदोपः । निमित्तत्वादीनां तु तदन्तर्गतत्वात्त-
न्निमित्ताद्भवतिव्याप्तिः । एवं च पूर्वोक्तकर्मकारकभेदस्य लक्षणेऽनिवेशेऽपि न क्षतिः ।
कर्मत्वरूप कर्तृत्वाद्यन्यतमान्तर्गतत्वेन तदन्विते स्वर्गादावतिव्याप्यभावात् । एवंविधा-
न्यतमत्वबोधनार्थमेव सूत्रस्थं परपदमिति ध्येयम् । विहितत्वं च न प्रवर्तनारूपविधियन्य-
त्वम् प्रवर्तनाज्ञानरयिवेदसाधनत्वज्ञानद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन प्रवृत्तत्वेन तदभावे तत्कार-
केषु सुतरां तरस्याभावात् । अत एव न प्रवर्तनाज्ञानमन्यत्वमपि । नापि साक्षात्परम्परासा-
धारणाधिप्रयोज्यत्वम् । जात्यादिरूपाङ्गेऽव्याप्तेः । तस्य नित्यत्वेन विधिप्रयोज्यत्वा-
भावात् । अनित्यानामपि सोमादीनां सिद्धरूपत्वेन विधिप्रयोज्यत्वाभावाच्च । अतो
विध्यन्यत्वं विहितत्वम् । तच्च स्थितिप्रधारतानिस्तपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वम् । अति चेदं यामादौ प्रवर्तनानिष्ठप्रधारतानिस्तपितार्थभावन-
निष्ठविशेष्यतावच्छेदकत्वं वरणात्वाद्वा, तदवच्छेदकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । नन्विदं घात-

लक्षितकरणत्वादेर्भावनार्या प्रकारेति मते संभवति । करणत्वादिसमर्पणं धात्वर्थस्यैव भावनार्या प्रकारेति मते त्वर्थभावनानिष्ठविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यैव यागादौ सत्त्वात्स्विनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन विधिविशिष्टत्वाभावात्तद्विहितत्वस्य तत्र संभव इति चेन्न । स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्व—तद्वच्छेदकत्वाभ्यन्तरसम्बन्धेन विधिविशिष्टत्वस्य विवासितत्वात् । न चैतस्य सुवर्धकरणत्वादि साधारणत्वादङ्गत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषु निरुक्तविहितत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तकृतिङ्कारकत्वाभावेन नोक्तदोषात् । यद्यपि धात्वर्थस्यैव करणत्वादिसमर्पणं भावनायामन्वय इति मते यागादावपि नोक्तकृतिङ्कारकत्वं संभवति । तथाऽपि वर्तृत्वाद्यन्यतमसम्बन्धेन कृत्यन्वितत्वकृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वाभ्यन्तरत्वं स्वमेव तन्मते कृतिङ्कारकत्वम् । धात्वर्थे, उक्तसम्बन्धेन कृत्यन्वितत्वसत्त्वात्सोमादिङ्कारके चोक्तान्यतमान्वितत्वमत्त्वात्तदोषः । सुवर्धे निरूपकत्वादिसम्बन्धे न कृत्यानिर्वाहकत्वादितिव्याप्तिवारणाय कर्तृत्वाद्यन्यतमसम्बन्धनिवेशः । अत एव 'दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन होमस्य कृत्यान्वितत्वेऽपि नेन्द्रियाङ्गत्वप्रसङ्गः । अस्तुतः पूर्वोत्तराभ्यां चादुलक्षितकरणत्वादेरेव प्रकारमया भावनान्वयाद्युभूते कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वं कृतिङ्कारकत्वं, स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन विधिविशिष्टत्वं विहितत्वमित्येव उच्यते । विहितत्वं चेदं निर्विषयकभावनार्याः प्रयोज्यतासम्बन्धेन प्रवर्तनान्वयायोग्यत्वात्प्रथमतः कृतौ सकलकारकान्वयः । ततः सकलकारकविशिष्टायां भावनार्या प्रयोज्यत्वसम्बन्धेन प्रवर्तनान्वय इत्येकविशिष्टेऽपरविशिष्टाद्यमितिरीत्या द्वाव्द्वयोपममिप्रत्ययोक्तम् । अत एव तस्मिन् सप्तमे 'वर्द्धसन्धेपु' इति सूत्रे विष्णुतावर्थवादातिदेशेऽपि विधनिदादौ नाऽऽर्थवाटिवचनरूपनेति प्रतिपादयितुमुक्तम्, विधिर्हि वृद्धापरिपूर्णा मनुष्ठानयोग्या भावना प्राप्य पश्चादुपरं प्रवर्तयितुं प्रवर्तमानोऽपेक्षावशात्प्रशम्यज्ञानमुत्तेजनार्थवादान्दशकत्वन गिताननिदेशेन सनिघापयति । विधेयभावनया तु ततः प्रागेव र्वाशा-गृह्णाति । तस्यां वेद्यायामुपदेशेनातिदेशेन वाऽर्थवादस्यामनिघानात्पुनस्तमनिहितफलमावातरत्वेमेव गृह्णातीति न स्वर्गन्यादन्वाद्य इति । यदा तु योग्यताज्ञाने विनाऽप्यपेक्षानिश्चयाभावाभावेण द्वाव्द्वयोपमयाऽऽनुभाविक्त्वादेव द्वयोमिति रीत्या युगपदेव भावनविशेषणानामन्वयः । स्मानामिघानादिरूपप्रत्ययानुसारेण वा प्रथमं प्रवर्तनान्नामैव तत्रान्वयस्तत इतरकारकान्वयः । अतश्च कृत्यार्थभावनया कारकान्वयात्पूर्वं प्राग् विशेषावाहत्वावलुपितत्वेन प्रवर्तनान्या विषयमिति वर्तयतावाहत्वात्तस्याना-

कार्थवादतिदेश इति न विधत्तत्कार्थवादिककल्लस्यनापचिरित्युच्येत । तदा पूर्वोक्त-
निर्वचनानुपपत्तेरववाच्य प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वमेव विहितत्वम् । अस्ति न विशिष्ट-
भावनया प्रवर्तनाविषयत्वात्तद्विशेषणेष्वपि प्रवर्तनाविषयत्वमिति बोध्यम् । अथैवमपि
'नानृतं वदेत्' इत्यादिनिषेधेषु प्रकृतलक्षणत्वात्तिः । तथा हि । निवर्तनारूपे प्रवृ-
त्त्यभावस्य वा निषेधे नोक्तलक्षणं संभवति, कृत्तिकारकत्वाभावात् । निवर्तना हि
स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबन्धेनाऽऽस्त्यतात्पर्यकृतावेवान्वेति । एवं प्रवृत्त्यभावोऽपि
प्रतियोगित्वसंबन्धेनेति न तयोक्तविधं कृत्तिकारकत्वम् । एवं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतावच्छेदकभावच्छेदकत्वसंबन्धेन प्रवर्तनाविशिष्टत्वरूपं प्रवर्तनाविषयत्वरूपं
वा विहितत्वं तयोर्न संभवति । निषेधेषु निवर्तनाया एवोक्तसंबन्धेनार्थभावनायामेवान्व-
यात् । यदि तत्संबन्धेन प्रवर्तनानिवर्तनान्यतरविशिष्टत्वं तदन्यतरविषयत्वमेव वा विहितं
स्वमित्युच्येत, ततो 'न कलञ्जं मसयेत्' इत्यादौ मसणादीनां कलञ्जाद्यङ्गत्वात्तिः
निवर्तनारूपे निषेधे तस्याप्यभावाच्च । न हि स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे-
दकतावच्छेदकत्वं स्वविषयत्वं वा स्वस्मिन्संभवति । न च निषेधानामलक्ष्यत्वम् । तथात्वे
कर्मधिकरणादौ तेषां कर्तव्यत्वादितिनिरूपणानापत्तेरिति चेत् । सत्यम् । तेष्वङ्गत्वस्य-
बहारास्य गौणत्वात् । अत एव 'नानृतं वदेत्' इत्यादौ निषेधे यदि निवर्तना तर्हि
तस्यां क्रतुवैगुण्यजनकक्रियाविषयनिवर्तनात्वं कर्तव्यत्वम् । निवर्तनास्वनिवेशादनृतवद्-
नादिज्ञानादौ नास्तिव्याप्तिः । यदि प्रवृत्त्यभावरूपा तारिफकृत्क्रियाप्रतियोगिकत्वम् ।
'न च' नानिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यादिविध्युत्तरनिषेधे निषेधस्य क्रतुवैगु-
ण्यजनकत्वादव्याप्तिः । क्रतुवैगुण्यक्रतुसाहचर्याद्यन्यतरजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च
प्रवृत्त्यभावनिषेधस्य प्रयत्नक्रियाभावादावतिव्याप्तिः । उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वे सति वै-
दिकनिवर्तनाविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं 'न कलञ्जं मसयेत्' इत्यादौ पुरुष-
निष्ठप्रत्ययवाचनकक्रियाविषयत्वम्, उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वं वा पुरुषार्थत्वम् ।
अत एव गौणमुल्लेखप्रकारेणाङ्गत्वं तृतीयावधार्य इति न कर्मधिकरणादावव्याप्ति-
मनिरिति ध्येयम् । एवं 'कैलं च पुरुषार्थत्वात्' इत्यत्रोक्तं फलस्य पुरुषार्थत्वं यावत्मेव ।
एवमेव ॥ यागादेवार्थेना प्रति, प्रातिपदिकार्थस्य च कारकं प्रति, छिन्नसंख्यादेव
प्रातिपदिकार्थं प्रति, करणत्वादेश्य भावनां प्रति, तां प्रत्येव च शब्दभावनान्तरङ्गत्वव-
त्तदो गौणो विशेषणत्वमात्रवित्तया द्रष्टव्यः । उक्तविधाङ्गत्वोक्तस्यैव चाङ्गत्ववदानी-
नोद्देश्यतात्तलित्वरूपमाङ्गित्वमर्थसिद्धम् । अतः सूत्रकृतानुपपत्त्युपपत्त्यम् । न वा तृती-
यावधार्यः । न च चाङ्गत्ववदानीनकारकत्वनिविष्टकृतत्वाद्यन्यतमनिरूपितत्वमाङ्गित्वम् ।

विशेषः । निरुक्ताङ्गत्वोक्त्यैव चाङ्गत्वषट्क्रीमूत्रोद्देशप्रताशाखित्वरूपमट्गित्वमर्थमिद्व-
मेव । अतो न सूत्रे तदुक्तं न वाऽध्यायार्थः । न च विनिगमनाविरहः । यद्विषयि-
यतानिरूपितोद्देशप्रताशाखित्वमट्गित्वमिद्वमेव । निरुक्ताङ्गत्वषट्कविषयताशाखित्वरूपम-
ङ्गत्वमर्थमिद्वमित्यस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम् । यत्तत्तत्त्वादेरननुगमाद्विशिष्ट्यैव लक्ष-
णानां निर्वक्तव्यत्वात्प्रधानापेक्षयाऽङ्गानां बहुत्वात्तत्तद्व्यतिरेकद्वित्वोक्तौ गौरवापत्तेरेव
विनिगमकत्वादिति त्रीनः पन्थाः ।

केचित्तु परोद्देशप्रवृत्तकृतिम्याप्यत्वमङ्गत्वमिति प्राचीनोक्तलक्षणमेवं व्याकुर्वन्ति ।
अत्र परोद्देशप्रवृत्तत्वं परोद्देशेनोपपादितत्वम् । तच्च कृतिम्याप्यत्वस्य विशेषणम् ।
म्याप्यवशादेन चोद्देशकत्वानुद्देश्यत्वसाधारणविषयत्वमुच्यते । ततश्च चिन्त्यन्वदिन्या कृतौ
यद्विषयत्वानुपपत्तिर्विद्वद्देश्यकत्वेन परिहिते तत्तस्याङ्ग तदर्थं चेत्युक्तं भवति । प्रसिद्धं
क्षेत्येतावत्तद्व्यतिरेकपुरुषार्थविषयत्वं तत्साध्यपुरुषोद्देश्यकत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति । भवति
च वपनादिविषयत्वानुपपत्तिरिहारः पुरुषोद्देश्यकत्वेन, तदुद्देश्यकत्वानुपपत्तिरिहारश्च
कत्वपूर्वोद्देश्यकत्वेनेति वपनपुरुषयोः पुरुषकत्वकत्वसिद्धिः । इत्थं यागस्वर्गयोः
स्वर्गपुरुषौ प्रति शेषत्वमूहम् । भवति हि यागः किमर्थं कर्तव्य इत्यातोपे स्वर्गोयेति
समाधिः । स्वर्गः किमर्थं कर्तव्य इत्यातोपे पुरुषार्थमिति समाविरिति । अन त्विदं
विमावर्त्तयम् । कथमेतल्लक्षणं कालादिषु योजनीयम् । न हि विध्वन्वायिकृतितृप्तिका-
लादिविषयकत्वं प्रसिद्धमस्ति । येन तदनुपपत्तिर्यागाद्युद्देश्यकत्वेन परिहितेति ।

त्रिविधा हि कृतिविरक्ता । साध्यता, उपादानता, उद्देश्यता चेति ।
तद्यथा स्वर्गमुद्दिश्य यागं साधयितुं हविरादिकमुपादाने, इत्यादिप्रतीत्या यागो
साध्यतास्यविषयता, स्वर्गं उद्देश्यतास्य, हविरादावुपादानतास्य । न च कालादाव-
न्यतमविषयताऽप्यस्ति । तत्र निरुक्तप्रतीतिरभावात् । अनुपादेयपक्षकसाधारणोद्देश्यता
तु न कृतिविषयता । अन्यथा निमित्तस्यापि कृतिविषयत्वपक्षेः । अतः कालादाव-
व्याप्तिः । अपि ॥ भवन्मते तृतीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वानापत्तिः । अङ्गत्वषट्क्रीमूत्र-
जत्वादिबोध्यकत्वेन हि तृतीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वमित्युक्तम् । भवदुक्तलक्षणस्य तु तद्व्यतिरे-
कत्वात्तदनापत्तिः ।

अन्ये तु परोद्देशप्रवृत्तत्वं शेषत्वम् । यत्प्रचिरिति चेतनाचेतनकर्तृकत्वापारमा-
श्रममिधीयते । अस्ति च सर्वकारणानां स्वस्वव्यापारे कर्तृत्वम् । संभवति चोद्दे-
श्यतात्मिकम विषयता, तथापि प्रयोजनानां यागाद्य कष्टानि जालन्ति, धान्याद्य
जलं मलमतीति व्यक्ताहात् । व्यवहारे चाचेतनशब्दकर्तृकैरेव व्यापारे व्यक्तीनामुद्दे-
श्यत्वं भवेदेव । प्रकृतिकर्तृकत्वापारे च भवचोद्देश्यकत्वं कथिष्ठः । तत्र च यदुद्देशेन

यद्व्याप्तिर्यते तत्तदङ्गमित्याहुः । तदपि च यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृरि शूद्रादावपि
यागाद्यङ्गत्वापत्तेर्विहितत्वनिवेशोऽपि च तस्यापि स्वरूपतस्तत्कर्तृजर्मणि विहितत्वादु-
क्तदोषतादवस्थात् । यदुद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेन यद्विहित तत्तदङ्गमित्युक्ती च दध्या-
दिषु वस्तुतो होमाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेऽपि तत्त्वेन विहितत्वमावाद्याप्तेरुपेक्षितम् ।
विप्रियोज्यप्रमाविषययदुद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वं यत्र तत्र तदङ्गत्वमित्युक्ती तु न कोऽपि
दोषः । प्रतीयते हि दध्यादीनां करणत्वादिना विधानेऽपि यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृ-
त्वम् । परं त्वस्मदुक्तलक्षणपेक्षया गुरुत्वात्तदुपेक्षेति ध्येयम् । इदं च परार्थत्वपङ्क्तत्वस्व-
रूपम् । अङ्गस्य लक्षणम् । तच्चाङ्गं द्विविधं, क्रत्वर्थं पुरपार्थं चेति । आद्यं प्रयानादि ।
द्वितीयं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि । अथ किं नाम नत्वर्थत्व पुरपार्थत्व वा । न
हि नतृपकारकत्व नत्वर्थत्वम् । पुरपोषकारकत्व पुरपार्थत्वमिति युक्तम् । पुरपार्थ-
गोत्रोहनादेरपि प्रणयनद्वारा नतृपकारकत्वेन नत्वर्थत्वापत्तेः । प्रयानादेरपि प्रधानद्वारा
पुरपोषकारकत्वेन पुरपार्थत्वापत्तेश्च । उक्तलक्षणयोरेव नत्वन्यानुपकारकत्वादिधृ-
तायां तुमयार्थदध्यादावप्यपत्तेः । नानाविधोपकारकसाधारण्यपत्तेश्च । उपकारकत्वस्यै-
कध्यामात्रेण तदुपलक्षणयोगाच्च । नापि नतृद्देशेन विधीयमानत्वं नत्वर्थत्वम् ।
पुरपोद्देशेन विधीयमानत्वं पुरपार्थत्वम् । नत्वर्थेऽवघातादौ क्रतुद्देशेन विधीयमानत्वा-
मावादनत्वर्थलक्षणाभ्यामे । न ह्यवघातादे नतृद्देशेन विधानं प्रमाणवत् । विशिष्टो-
द्देशेन विधाने विशेषणोद्देशेनापि विशेषावश्यनत्वेऽपूर्वात्त्वविशिष्टस्योद्देश्यत्वादस्त्वपूर्वो-
द्देशेनावघातादोर्विधानम् । न तु व्यापारघटनक्रतुद्देशेनापि । मानाभावात् । पुरपोद्देशेन
विधीयमानदीक्षणीयादौ पुरपार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च । ज्योतिष्टोमादे स्वर्गो-
द्युद्देशेनैव विधीयमानत्वात्पुरपार्थत्वलक्षणस्याव्याप्त्यापत्तेरपीति चेत् ।

अत्र तन्त्रत्वे पार्थसारथि । स्वयंप्राथितसाध्याधीनानुष्ठानं पुरपार्थं । तदुपरा-
रार्थं नत्वर्थ इति तयोर्लक्षणे आह । तत्र स्वयंप्राथितसाध्याधीनानुष्ठानत्वं स्वयंप्राथि-
तसाध्येच्छानं यप्रवृत्तिजन्यत्वम् । अस्ति चेद ज्योतिष्टोमादौ । फलेच्छाया उपपत्ते-
च्छा प्रति कारणत्वेन स्वयंप्राथितस्वर्गेच्छानं यज्योतिष्टोमादीच्छानं यप्रवृत्तिजन्यत्वस्य
तत्र सत्त्वात् । स्वयंप्राथितं च शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानान्नयेच्छाविषयत्वम् ।
यागद्वयो हि न शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानान्नयेच्छाविषयः । तद्वि लोकावगते-
ष्टसाधनताज्ञानन्नयेच्छाविषयत्वाद्वा भवेत्, इष्टसाधनताज्ञानानधीनेच्छाविषयत्वाद्वा
भवेत् । न चोभयमपि यागादौ सम्भवति । तत्र लोकादिष्टसाधनत्वानवगते-
रिष्टसाधनताज्ञानं विना सुखत्वादिप्रकारकज्ञानादेव सुखादाविव यागत्वप्रकार-
कज्ञानेऽपीच्छाया अनुत्पत्तेश्च । अतो न यागादौ स्वयंप्राथितत्वम् । स्वर्गादेस्तु
स्वयं न भवितुमर्थाविवरणीभूतेश्च विशेषरूपत्वे तस्य लोकादिष्टसाधनत्वावगते, सुख-

विशेषरूपत्वे तु स्वयंत्वादिप्रकारकज्ञानादेवेच्छात्पक्षेऽप्युक्तविधेः स्वयंप्राप्तिरूपत्वम् । पश्चादिरूपे फल इष्टसाधनताज्ञानान्नन्येच्छाविषयत्वाभावादव्याप्तिरतः शास्त्राद्येनेति । पश्चादौ तु लौकिकेष्टमाधनताज्ञानादेवेच्छात्पक्षेऽप्युक्तविधेः । इच्छात्वेनेच्छानुपादाने तु शास्त्रा-
धीनेष्टसाधनताज्ञानान्नन्ययागत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावादेः स्वयंप्राप्तिरूपत्वापत्तिः । अतस्तदुपादानम् । इत्थं च शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानान्नन्येच्छाविषयसाधयेच्छान्नन्यप्रवृ-
त्तिर्नन्यत्वं निरुक्तेष्टसाधनताज्ञानान्नन्येच्छान्नन्यप्रवृत्तिर्नन्यत्वं वा पार्थसारथिमते पुरु-
षार्थत्वलक्षणे पर्ययमत्रम् । तदुपकारार्थत्वं च तदुपकारप्रयोजनरूपम् । तेन प्रधानाङ्गा-
न्नामिरुक्तमनादेः प्रथमोपकारजनकत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपि काम्यकाले, उपनयनाद्याधितपक्षमवर्णादौ
काम्यजातौ च दधित्वादिरूपस्याभिव्याप्तिः । तयोरननुष्ठेयत्वात् । कर्तव्यत्वलक्षणे पूर्वो-
दाहृतगोदोहनादावभिव्याप्तिः । किंचाऽऽधानाप्ययनयोरुपममित्रत्वेन तन्त्ररत्नोक्तेस्तत्र
कर्तव्यत्वलक्षणातिव्याप्तिः । एतेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वं कर्तव्यत्वं, तद्विज्ञत्वं पुरुषा-
र्थत्वमिति ज्ञातृविधेःकोचमपि परास्तम् । आधानाध्ययनयोः पुरुषार्थत्वलक्षणातिव्याप्तेः ।
सिद्धपदार्थस्य सोमादेरितिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वाभावात्तत्र लक्षणद्वये त्रयेणातिव्याप्य-
स्याप्यपक्षेऽपि । तस्यापि व्यापाराविष्टस्येति र्त्तव्यतात्वमिति षट् विभाष्यते तदा दध-
त्तमपार्थक्यात्तत्र तद्विज्ञत्वाभावात्पुरुषार्थत्वलक्षणस्याव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

केचित्तु स्वयंप्राप्तिरुत्पद्येदयतानिरूपितविधेयताशालित्वं पुरुषार्थत्वम् । स्वयं-
प्राप्तिरितिप्रवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं कर्तव्यत्वम् । अत्र स्वयंप्राप्ति-
तत्वं पूर्ववत् । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसंमन्वरूपे, न तु साधयत्वापुष्टेयत्वा-
न्मिके । एतेन कलादावनुष्ठेयत्वाभावेऽपि नाप्याप्तिः । न वा पुरुषार्थत्वम्यनुज्ञाविधिपु-
टोपाभावोद्देशेन तत्तत्किंवाविधानेऽप्यप्याप्तिः । आधानाध्ययनयोस्तु स्वयंप्राप्ति-
विज्ञानमप्यनुज्ञादेशेन विधानात्कर्तव्यत्वस्याप्यप्याप्तिरिति न दोषः । ' कलं च पुरुषार्थ-
त्वात् ' इत्यत्र तु फले पुरुषार्थत्वमप्यनुज्ञादेशोऽङ्गत्वमप्यनुज्ञादेश इत्याहुः ।

तदपि यथाश्रुतं न साधीयः । ' अयम् ' इति मन्त्रस्य लिङ्गकश्चित्तुत्या स्वयंप्रा-
प्तिरनुज्ञादेशेन विधानात्तत्र पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तेः । अत एव स्वयंप्राप्तिरपि-
प्रवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वाभावात्कर्तव्यत्वलक्षणस्याप्यप्याप्तेः ।

किं च ' हीपिति वृष्टिकामाय नियतं वृष्टिः ' इत्यादौ नृप्याद्युद्देशेन स्वसाधनसौ-
मरीयनिधनाधारत्वमन्वेन विधीयमानेषु हीपादिषु लक्षणस्यातिव्याप्यप्याप्तिः । न हि

१ भाट्टीयिकायां वक्तुंयोग्ये रण्यदेवोक्तमनुवदति—केचित्स्ति । २ (अ० २ पा० १ म० २
मु० ५) । ३ एतद्व्याप्तिरप्यप्याप्ति इति । पुरुषार्थत्वमप्यनुज्ञादेशोऽङ्गत्वमप्यनुज्ञादेश इत्याहुः ।
स्तिरित्यर्थः ।

तेषां पुन्यार्थत्वादियम् । शास्त्रापेक्षेन सौभरीयनिधनाधारतया विहितानां हीपादीनामनियमेन वृद्ध्यायसौभरीयनिधनाधारत्वप्राप्ते ' हीप इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' ' ऊर्गि-
 र्यद्वान्नायकामाय ' ' ऊ इति स्वर्गकामाय ' इत्यादिवाक्यैस्तत्तत्फलार्थसौभरीयनिधने
 हीपादीनां नियममात्रकरणात् । अत एवोक्तसंज्ञेन वृद्ध्याद्युद्देशेन हीपादेरपि वस्तुत-
 स्तत्फलार्थसौभरीयनिधने, आधारतया हीपादिनियम एव तत्तद्विवेकित्यर्थम् । न
 चैवमपि वृष्टि मतिपदेन वृद्ध्यादिसाधनसौभरलक्षणया तदीयनिधनाधारत्वसंज्ञेन
 हीपादिविविधिरस्तु । तथा चोद्देश्यसौभरस्य स्वधप्रार्थितत्वाभावात्ता-याप्त्यतिशयासी इति
 वाच्यम् । आंतरकालि नियमविविधत्वावधानुगतेन गुरुप्रावच्छिन्ने लक्षणाया अन्या-
 र्थत्वात् तदपेक्षयाऽपूर्वविधित्वापादकस्य सौभराधिर्करणपूर्वपक्ष्यभिमतस्य फलान्तरोद्दे-
 शेन हीपादिविधेरिव युक्तत्वेन तदधिकरणसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतो नियमविधिपरस्य
 तत्रत्यसिद्धान्तस्योक्तप्रकार एव तात्पर्यमिति स्वेनैव तदधिकरणे प्रतिपादितम् । अतः
 यथ स्योक्तिविरुद्धलक्षणकथनं युज्यते । अत एव तदुत्तरीत्यैव तद्दोषाभिधानम् ।

वस्तुतो ' हीपिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' इत्यादौ न वृद्ध्याद्युद्देशेन निरुक्त-
 संज्ञेन हीपादिविधिः । तथात्वे वृष्टिकामपुन्यविशेषणतया ध्रुताया वृष्टेरुद्देश्यतयाऽ-
 न्वयायोगात् । वृष्टिरामपदे वृष्टिलक्षणापत्तेश्चतुर्थ्या कर्मत्वलक्षणापत्तेश्च । अतो लक्षणाद्व-
 यापत्तस्तदपेक्षयैकस्मिन्निधनपदे वृष्टिप्रयोजननिधनलक्षणया तदुद्देशेनैव हीपादिविधिर्मुक्तः ।
 निधनपदोत्तरद्वितीयया कर्मत्वस्य शक्यैवेत्तत्वाल्लक्षणान्तराप्रसज्ये । न चास्मन्मते वृष्टि-
 कामादिपदे कर्मशक्त्यादौकारान्न लक्षणान्तरप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथाऽपि चतुर्थ्या स्वश-
 क्यतावच्छेदकानश्चच्छन्नकर्मत्वलक्षणापेक्षया निधनपदेनैव स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 निम्ननिधनलक्षणाया उच्यतेत्यात् । विधिमनिहितस्य पदस्योद्देश्यसमर्पत्वे संभवानि विप्र-
 वृष्टपदस्य तथाऽप्येवाच्च ।

अपि च यत्राने निवृत्तपदानुवादो निष्प्रयोजनः । न च संज्ञानात्पर्यग्राह्यतया
 तदुपयो १ । नियमविधित्वावधानुगृहीतहीपादिवदस्यैव लक्षणम् । अस्मन्मते तु निधन-
 पदीयलक्षणात्पर्यग्राह्यतया वृष्टिकामादिपदमार्थनयमिति न कस्यापि वैषम्यम् । अत्र
 पुन यत्र निवृत्तिरुद्देश्यसमर्पकपदलक्षणं यथा ' वासिष्ठानां नारायणो द्वितीयः प्रयाजः '
 इत्यादौ, तत्र द्वितीयप्रयाजपदस्यार्थमदोष्ट्यापि वासिष्ठेद्देशेनैव तदभिधेयत्वलक्षणाच्च,
 नीमूनर्शपूर्णमामाहु द्वितीयप्रयाजवृत्तिव्यवज्ञेन नारायणमन्त्रविधिः । न हि तत्र
 प्रयाजपदे निवृत्तप्रयाजलक्षणा तदुद्देशेन मन्त्रविधिः समभवति । तथात्वे प्रथमायामपि

स्वशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणाङ्गीकारे लक्षणाद्वयापत्तेः । अतो वरं वामिष्ठ-
पदोत्तरपष्ठ्याः स्वशक्यतावच्छेदकवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणया निरुक्तप्रकारादङ्गीकरणम् ।
प्रकृते तु द्वितीयान्ताविधिसंनिहितनिघनपदस्यैवोद्देश्यसमर्पकत्वे संभवति न तद्विपरीतवृ-
ष्टिकामादिपदस्य तद्वचितम् ।

एतेन सौमराधिकरणपूर्वपक्ष्यमित्तप्रकारोऽपि निरस्तः । नियमविधिजाघवानुगृहीत-
निरुक्तयुक्तिनिषयपरहृतत्वात् । अत एवाम्मन्मते, उद्देश्यतावच्छेदकस्यैवगौरवपरा-
हृतत्वाच्च । अतो वस्तुतो हीपादावतित्याप्त्यव्याप्त्योरभावोऽपि तदुक्त्यसम्भवलक्ष्य तदभि-
धानम् । 'अगन्म' इत्यादौ तु तयोर्द्वौ रत्वमेव

अथ स्वयंप्रापितजनकत्वे सति स्वयंप्रापितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशाब्दित्वं
पुरुषार्थत्वम् । विधेयतायामेव वा जैनकृतसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेद्यम् । 'अगन्म' इति-
मन्त्रस्य स्मारकतया स्वर्गोद्देशेन विहितत्वेऽपि तदजनकत्वात्, हीपादेश्च परम्परया
बुद्ध्यव्यवस्थासोक्तानुपपत्तिः । अत्र सत्यन्तमाश्रयविषयायां 'सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रह-
रति' इत्यत्र प्रतिपत्त्यर्थतया विहितस्यापि प्रहरणस्य तृतीयावगतकरणत्वान्यथानुपप-
त्त्याऽऽनुपक्रियाद्युरादिजनकत्वादतिव्याप्तिरतो विशेष्यदृष्टम् । ततश्चाऽऽयुरादिपका-
शकसूक्तवाक्यभागस्य प्रहरणाङ्गत्वनिर्वाहायाऽऽयुरादेस्तज्जन्यत्वमाश्रयत्वात्तानामपि
तदुद्देशेन प्रहरणविधेयत्वामावाच्यातित्याप्तिः । इतरथा प्रस्तरस्याप्युद्देश्यत्वे वाक्यपेद-
प्रसङ्गात् । वाक्यान्तररूपनयाऽऽयुराद्युद्देशेन प्रहरणविधानं तु सूक्तवाक्यकरणकत्वानु-
पपत्तेरायुरादिजनकत्वमाश्रयत्वात्तानामपि तदुद्देश्यत्वं । एवं चोक्तपुस्त्यार्थमिहा-
ङ्गत्वमेव क्रत्वर्थत्वमिति न क्रत्वर्थत्वलक्षणे पूर्वोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तिरिति चेन्न । दोषा-
भावोद्देशेन विधीयमानविवाहार्थानृतवदनादौ पुरुषार्थलक्षणाव्याप्तेः । दोषाभावस्याजन्म-
त्वाज्जनकत्वस्याननुगतत्वेन तद्वचनितलक्षणायोगाच्च । क्रत्वर्थत्वलक्षणे, उपपार्थ-
व्यादावस्थाप्ये । अत एव वाक्यम् । अपूर्वापत्त्यानवच्छिन्नस्वयंप्रापितवृत्त्युद्देश्यता-
निरूपितविधेयताशाब्दित्वं पुरुषार्थत्वम् । अस्ति चेदं स्वर्गाद्युद्देशेन विधीयमानजपोति-
ष्टोमादौ । अनिर्दिष्टप्रकारस्वर्गादित्वरूप आनर्थक्यभावेन तज्जिष्टोद्देश्यतायाः स्वर्गत्वा-
दिनैवावच्छेदात् । अत्र पूर्वोक्तरीत्याऽमन्मतेत्यादावतिव्याप्तिवारणायानुपूर्वीयत्वानवच्छिन्ने-
त्युद्देश्यताविशेषणम् । तत्र स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यताया अपूर्वापत्त्यावच्छिन्नत्वस्य नभंभे
प्रतिपादितत्वाच्च दोषः । आहवनीयादिस्वरूप आनर्थक्यभावेनाऽऽहवनीयत्वादेरेवोद्देश्य-
तावच्छेदकत्वेनापूर्वापत्त्यानवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वस्याऽऽधानादावपि स-
त्तास्वयंप्रापितवृत्त्युद्देश्यताविशेषणम् । अत एव हीपादिस्पर्शव्याप्त्युक्तप्रकारे

निघनानिनिष्ठेद्देशताया वृष्टिप्रयोजननिघनत्ववच्छिन्नाया अपूर्वास्तानवच्छिन्नत्वेऽपि
स्वप्रार्थितवृत्तित्वाभावात् तत्रातिव्याप्तिः ।

एव निरुक्तपुनरार्थत्वपटवोद्देश्यविलक्षणोद्देश्यता निरूपितविषयतासाक्षि-त्वं स्वार्थ-
त्वम् । निरुक्तोद्देश्यताविलक्षणत्व च निरुक्तोद्देश्यतावृत्त्यपूर्वाद्यत्वावच्छिन्न स्वयंप्रार्थित-
वृत्तिबोध्यमात्रवत्त्वम् । भवति हि प्रयाजादिनिष्ठविषयतानिरूपितदर्शपूर्णमासादिनिष्ठोद्दे-
श्यता निष्कोमयाभाववती । दर्शपूर्णमासस्वरूप आनर्थक्येनापूर्वाद्यत्वेनैव तयोर्द्देश्य-
त्वात्स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावाच्च । अत्र प्रयाजादेः स्वार्थत्वम् । अत्र पूर्वाद्यत्वावच्छिन्न
अस्वभावमात्रोक्तैः “यूप छिनत्ति” “हिरण्यशकलमहस्त्रेणाग्निं प्रोक्षति” इत्यादौ
यूपादिस्वरूप आनर्थक्यमावेनापूर्वाद्यत्वविलक्षणमावाद्यपरत्वादिनैव यूपान्द्देश्यत्वाच्छेद-
नादाव यासि । एवं स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावमात्रोक्तावगमेत्यादाव यासि । अत्र उप-
याभावपर्यन्तानुषासनम् । तथा च यूपादिभूत्युद्देश्यताया स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाभावात्प्र-
त्युक्तोक्तोमयाभावस्वात्म्यादिनिष्ठोद्देश्यताया अपूर्वाद्यत्वानवच्छिन्नत्वाभावात्प्रत्युक्तोक्तोमयाभाव-
वशात्तात्प्राप्त्यासि । आपानादेस्तु स्वार्थत्वमिष्टमेव ।

ननु 'नष्टे पयमि दद्यान्नयति' इत्यत्र पय उद्देश्य उन्धानयन विधीयत इत्येष्टमे सिद्धान्तिनम् । तत्र पयमे नापूर्वायवेनोद्देश्यता । एतद्वाक्यप्रवृत्ते पूर्व पयस अपूर्व साधनत्वान्नयमेन पय पदेन उल्लेखयोगात् । न हि 'महीनवहन्ति' इत्यादि वाक्यनिरपेक्षप्रवृत्तिरिति 'महीनिर्विद्यते' इत्यादिवाक्येन महीणामिव प्रवृत्त वाक्यनिरपेक्षेण केनचिद्वाक्येन पयसोऽपूर्वसाधनत्वमवगतम् । येन उद्देश्यता वच्छेदकस्य पूर्वमुपस्थितत्वात्तदवच्छिन्नेऽवधत्ताविवाक्यस्यमहीपदस्यैव पय पदस्य उल्लेखा मयेव । 'सा वेष्टयेयामिषा' इति वाक्ये तु प्रवृत्तवयवनिर्दिष्ट पय परामर्शवत्तदुद्देश्यतेनानुत्तरप्रवृत्तिकपेक्षेत्वापूर्वायवेन पयस उद्देश्यतायोगात्पयसत्वेनोद्देश्यता वाच्या । तथा चापूर्वायत्वानवच्छिन्नस्यवयवमित्युद्देश्यतानिरूपितविधिपताकत्वादानवने दुष्पर्यायलक्षणानि याति । एव प्रयोगोद्देश्यताया निरर्थोप-
पत्त्यावयवत्वाभावात्क-वर्थलक्षणस्य पिरिति चेन्न । पयस आनयनामाद्यत्वेनावयवानुपपत्तेः पय पदस्य वयस्यवनवानाधिकरणवर्थावच्छिन्ने लक्षणाद्वाक्येन । न च उर्मि आमिषा वातयप्रवृत्त्युत्पत्त्याऽमपूर्वसाधनत्वस्य एवेत्यवयवावयवोद्देश्यतयावयववच्छिन्नत्व-
योगात्वात्तदपि याति । अत एव 'महीनवहन्ति' इत्यादी महीत्वान-
वच्छिन्नोद्देश्येनवाक्यतावेवैवान्नापूर्वाय वक्तव्यमित्यपूर्वावयवत्वमवगतमस्य सो विधि

पूर्वमवगतत्वात्तत्वेनैवाऽऽमिताया उद्देश्यता । पञ्चमुक्तत्वाच्च वाक्यान्तररूपना न दोषः । अतो नोक्तलक्षणद्वयेऽप्यन्याप्यतिन्यासिवार्ताऽपीति ।

न-बाह्वनीयत्वयूपत्वादेरप्याधानच्छेदनादिनन्यविजातीयापूर्वविशिष्टत्वरूपत्वात्तद्व-
च्छिन्नोद्देश्यताया अप्यपूर्वावस्थावच्छिन्नत्वात्पुरुषार्थलक्षणे, आधानादिवारकम्बन्धप्राप्ति-
तवृत्तित्वस्य, ऋत्वर्थत्वलक्षणेऽपूर्वावस्थानवच्छिन्नत्वामावमात्रस्य निषेधद्वयगर्भताया
गौरवेणापूर्वावस्थावच्छिन्नत्वमात्रस्यैवोद्देश्यताविशेषणत्वेनोपपत्तायुभयाभावस्य च
वैयर्थ्यमिति चेत् । आहवनीयादिनिष्ठावानाद्युद्देश्यताया आधारतासम्बन्धेन
विजातीयापूर्वरूपाहवनीयत्वावच्छिन्नत्वेनापूर्वसम्बन्धित्वरूपापूर्वावस्थानवच्छिन्नत्वात्,
उक्तान्याप्यतिन्यासिवारणाय लक्षणद्वयेऽप्युक्तविशेषणसार्धक्यात् । न चैव
स्वर्गनिष्ठमनोद्देश्यताया अपि छाषवात्साध्यतासम्बन्धेनापूर्वच्छेद्यत्वापत्तेः पूर्वावस्थानव-
च्छेद्यत्वेनाऽऽद्यलक्षणे 'अगन्म' इति मन्त्रेऽतिन्यासि, ऋत्वर्थलक्षणेऽन्यासिश्च दुर्वा-
रेति वाच्यम् । साध्यत्वादि सम्बन्धत्वे मानामात्रेणापूर्वस्य तेन सम्बन्धेन तत्रावच्छेदक-
त्वानुपपत्तेरपूर्वता यत्वेनैव स्वर्गोद्देश्यतात् । अत एव साधनतासम्बन्धेनापूर्वविशिष्टे
लक्षणामपहाय ॥ व्याप्तिपेदेऽपूर्वतावनत्वविशिष्ट एव लक्षणाऽङ्गीकृता तेषामर्थाधिकरणादौ ।
आधारतापास्तु सम्बन्धेऽविषादात्तत्वेनापूर्वत्वेनाऽऽहवनीययूपादिनिष्ठोद्देश्यताव-
च्छेदकत्वान्नोक्तविशेषणवैयर्थ्यम् । न चैवमप्यपूर्वावस्थस्य साध्यत्वसाधनत्वादिरूपत्वेना-
ननुगतत्वात्तद्विनिर्लक्षणायोगः । अपूर्वसाध्यत्वसाधनत्वयोरपूर्वघटितवर्तमानानुगमात् ।
अपूर्वघटितत्व च नापूर्वाविषयप्रतीत्यविषयत्वम् । अपूर्वस्यापि तत्वेनोक्तलक्षणद्वय
उक्तरीत्या विशेषणद्वयव्यवस्थापते । नापि स्वाविषयकप्रतीतिविषयापूर्वाविषयप्रतीत्यवि-
षयत्वम् । स्वाविषयप्रतीतिविषयत्वविशेषणेनापूर्व वारयित्वा लक्षणद्वयेऽति याप्यन्यासी
सराद्य तद्वारर स्वयन्नाप्यितवृत्तिभेदमावविशेषणदानस्य 'प्रसालनाद्धि पङ्कस्य'
इतिन्यायपराहृतत्वात् । गौरवाच्च । किं तु निरूपितत्वसम्बन्धेनापूर्वविशिष्टत्वम् । तच्चा-
पूर्व यावृत्तमेव । अतो नोक्तविशेषणद्वयेऽप्यर्थम् । न चापूर्वाविषयप्रतीत्यविषयत्व-
रूपापूर्वसाधारणापूर्वघटितत्वघटितत्वज्ञानेन सामन्तस्येतिमित्यपूर्ववाच्यतापूर्वघटितत्वघ-
टनयोऽङ्गीविशेषणद्वयोपादानमिति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तगत्वात् । अपूर्वावच्छिन्नो-
न्नावधानविवावर्णोद्देशेनापि तद्विधेरावश्यसत्वेन पूर्वाविषयप्रतीत्यविषयधर्मानवाच्छिन्नापू-
र्वाविशेषणद्वयानिरूपितविषयतावत्त्वात्तद्वयव्यतिन्यासिवारणाय तल्लक्षणेऽपि स्वय-
प्रापितवृत्तित्वविशेषणावश्यकत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु अपूर्वसाधनत्ववच्छिन्नाया अपूर्वावच्छिन्नाया अपूर्वनिष्ठायाश्च कत्वर्था-
ङ्गीयोद्देश्यतायाः स्वयंप्रापितवृत्तित्वाविशेषणेनैव वारणात्, 'अगन्म' इतिमन्त्रोद्दे-
श्यतायाः स्वर्गानिष्ठाया वारणायापूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । अतो
नापूर्ववदितत्वनिर्वचनाय यतितन्यम् । अस्मिन् च पक्षेऽपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्व-
स्वयंप्रापितवृत्तित्वोभयमावयदितिकत्वर्थत्वलक्षणेऽपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वाभावमात्रोक्तौ
'अगन्म' इत्यादिकलाङ्गकत्वर्थातिरिक्तकत्वर्थत्वव्याप्तिः । अतः स्वयंप्रापितवृत्तित्व-
वदितोभयमावानुवाचनम् ।

परमार्थतस्तु, पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपूर्वानवच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । विशिष्टपर्या-
प्तावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसंबन्धेन विशिष्ट इव स्वरूपसंबन्धेन विशिष्टवद्विभूतविशेषणे-
नपि वृत्तेः, अपूर्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपापूर्वानवच्छिन्नत्वस्य स्वर्गनिष्ठमन्त्रो-
द्देश्यतायामपूर्वसाध्यत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नायामभावेन तद्वारणसंभवात् । अपूर्वनि-
ष्ठावधाताद्युद्देश्यताव्यावृत्तये स्वयंप्रापितवृत्ताति विशेषणम् । कत्वर्थत्वलक्षणे चापूर्वा-
वच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताया निवेदननीयमिति नोभयमावयदनाप्रयासोऽपि । सर्वेषामेव
कत्वर्धानामुद्देश्यताया मुख्यविशेष्यतयोद्देश्यतावच्छेदकघटकतया वाऽपूर्वस्यावच्छेद-
कत्वमिति नाध्याप्तिः । अपूर्वनिष्ठावधाताद्युद्देश्यतायामपूर्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि श्रुतश्री-
ह्यादिनिष्ठोद्देश्यतामादायैवावधातादिषु लक्षणसमन्वय इति दिक् । यदि तु 'वाजपे-
थेनेष्टा बृहस्पतिसत्वेन यजेत' इत्यनेन बृहस्पतिसत्त्वस्य वाजपेथप्रयोगवाहिर्भूतत्वावग-
माद्वाजपेथस्वरूप इव तज्जन्यपरमापूर्वस्वरूपेऽपि आनर्भक्यात्प्रकरणकल्पितत्वावधेन
वैभूतत्वावधेन वा बृहस्पतिसत्त्वस्य तापूर्वसाधनीभूतत्वाजपेथोद्देशेन विधानम्, अपि तु
स्वराज्यभूतकलसाधनीभूतत्वाजपेथोद्देशेन । तत्र च विशिष्टोद्देशेन विधामेऽपि विशे-
षणोद्देशेन विधानस्याऽऽवश्यत्वात्स्वराज्योद्देशेनापि बृहस्पतिसत्त्वविधिरिति सर्वेष्वेव
स्वयंप्रापितवृत्तयुद्देश्यताघटितलक्षणेषु बृहस्पतिसत्त्वे नव्योक्तहोषादिस्पर्धायप्रकारे होषादौ
चातिव्याप्तिः । अपूर्वावच्छिन्नत्ववदितकत्वर्थत्वलक्षणे चाध्याप्तिरिति सूक्ष्मोक्तिरिति तत्र
पुरुषार्थत्वलक्षणे स्तोद्देश्यतानवच्छेदकत्वं स्वयंप्रापितविशेषणम् । स्वपदं पुरुषार्थत्वे-
नाभिमतपरम् । स्वराज्यादेस्तु वाजपेयादिनिष्ठबृहस्पतिसत्त्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकत्वाच्चाति-
व्याप्तिः । स्वयंप्रापितमित्रवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वं च प्रत्वर्थत्वम् । अतो
नाध्याप्तिः । 'अगन्म' इत्यस्य चापूर्वास्वर्गोद्देशेन विधावपूर्वोद्देशेन विधेरावश्यक-
त्वादपूर्वनिष्ठोद्देश्यतामादाय सर्वमनवयम् ।

तत्रोभयविधमप्यङ्गत्वं प्रत्येकं द्विविधम् । सिद्धरूपं कियारूपं चेति । तत्र श्रीह्या-

दिनं सिद्धरूपं न त्वर्थम् । त्रियारूपं त्वर्थं प्रयानावगातादि । एव सिद्धरूपं पुरे-
पार्थं द्रविणोद्गोहनादि । त्रियारूपं पुरेपार्थं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि । त्रियारूपक-
त्वर्थं च द्विविधम् । सनिपत्योपकारकम्, आरादुपकारकं चेति । तत्र द्रव्यदेवतान्य-
तरनिष्ठे हेतुयतानिरूपितविधेयताशाब्धिर्धर्म सनिपत्योपकारकम् । यथा मोक्षणावगात-
पशुपुरोडाशादि । 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्यग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेवादाशक-
पाछं निर्वपेत्' इत्यनेनोत्पन्नं पशुपुरोडाशयागे हि स्वीयोद्देशेन पशुयागीयदेवतासं-
स्कारार्थं इत्युक्तं देशमे । अत्र 'यस्य पर्णमथी जुहूर्भवति' इत्यादौ पर्णतादे सिद्धरूप-
पञ्चत्वर्थस्य द्रव्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशाब्धित्वात्तित्वाच्चिरत्वं धर्मत्वोपादानम् ।

यत्तु द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठं रसस्कारकं धर्म सनिपत्योपकारकमिति । तन्न । यजमाननिष्ठ-
प्रयानादिजन्मादृष्ट्यानुत्तरेष्टादृष्टसंस्कारमात्रात्तिसंस्कारत्वस्यैकस्याभावेन तद्व्यतिरिक्त-
लक्षणासम्भवात् ।

वचित्तु द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशाब्धित्व-
सनिपत्योपकारकं वम् । अ यथा पुरोद्देशेन विधीयमानऋषिणीयादेरिव स्वर्गकामपुर-
पद्युद्देशेन विधीयमानज्यातिष्ठोमादेरपि सनिपत्योपकारकत्वापत्तेरित्याह । तत्र । यथा
द्युद्देशेन विधीयमानच्छेदनाभाव याचे । तस्यादृष्टरूपफलातिशयरूप आनर्थक्यमाभावेना-
पूर्वायत्वेनानुद्देश्यत्वम् । ज्योतिष्टोमादेस्तु पुरोद्देशेन विधीयमानत्वमसिद्धम् । भाव-
नाया याव्याकाङ्क्षायां सिद्धरूपस्य भाव्यत्वाभावेन स्वर्गकामादिपदस्य लक्षणया स्वर्गा-
पिरत्वात् । यत्तु द्वितीये पदवादिद्रव्योद्देशेन विधानात्तनातिशयाच्चिरिति निमांयते,
तत्राऽऽप्तुं प्रकृतलक्षणे अस्वर्थत्वनिर्देशः । अस्तु वाऽऽप्तुं द्रव्यरूपत्वात्पूर्वावच्छिन्नत्वनि-
र्देशः । न त्वपूर्वावच्छिन्नत्वस्योद्देश्यतायां विशेषणत्वमिति ध्येयम् । निरुक्तसनिप-
त्योपकारकमिदं त्वर्थं त्रियात्वेमेवाऽऽरादुपकारकत्वम् । सनिपत्योपकारकेऽतिशयाच्चिवा-
रणामभिज्ञानम् । पुरोपार्थज्योतिष्टोमादित्रियाभावेति भाषे न त्वर्थमिति । सिद्धरूपप-
त्वर्थवारणाम क्रियावाधादानम् । एतेषां लक्षणानामनरोक्षतपदस्यानुगत्यनुगता-
सुधीभिर्विभावनीये इत्यलं पट्टयितम् ।

एवमिवाङ्गत्वे च श्रुतिवैदिकवाक्यप्रकरणम्यानसमस्तरणानि धर्मप्रमाणानि । अथ
नेष श्रुतिर्न । न तावच्छ्रुतश्रुतमात्रम् । अङ्गत्वप्रमाणविधानरूपाविभूतश्रुतिव-
त्योक्तप्रमाणत्वस्याप्येव वदयन्त्वाच्चिरत्वं शब्दस्वरूपत्रित्वस्य च तद्व्याप्यत्वासम्-
भवात् । न हि द्रव्यमात्रमङ्गत्वे प्रमाणम् । धर्मशब्दादेरतथात्वम् । न च वेदमन्त्रा-
दिशब्दोद्देश्यविधेया यन्त्रोपकरणेनाङ्गत्वे प्रमाणत्वं हि केनाधिरण्यभावेन तदमे

शब्देव लौकिकघटादिशब्दानामपि तत्त्वोपपत्तेः श्रुतित्वस्य तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम् । तथाऽपि शब्दमात्रस्य वेदघटकत्वे प्रमाणाभावेन वेदघटकलौकिकशब्दे विध्यघटकार्थवादादिशब्दे चाङ्गत्वप्रमाणत्वासंभवादुक्तश्रुतित्वसत्त्वेन तदव्याप्यत्वात्, गौणलक्षणिकयोरपि शक्तत्वेनातिप्रसङ्गाच्च । न हि तयोः श्रुतित्वमिष्टं, तथात्वे 'सत्सू-
क्ष्णुहोति' इत्यादौ सत्सूनां श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तेः । किं च श्रुतित्वस्य प्रतिपदि-
क्यादिसाधारण्ये 'चेनुर्दक्षिणा' इत्यादिवाक्याविनियोगाम्यछे श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तिः ।
नापि गौणलक्षणिकत्वाभाववद्विप्रसक्तित्वम् । 'सत्सूक्ष्णुहोति' इत्यादौ गौण्या लक्ष-
णया वा करणत्वादपराद्वितीयायाः श्रुतित्वाभावादभाववदन्तम् । प्रतिपदिकादिषु श्रुति-
त्वव्यवहाराभावाद्विप्रसक्तित्वोपादानम् ।

निरपेक्षो रवः श्रुतिरिति प्रार्थनप्रभावोऽप्येतदर्थतात्पर्यग्राहक एवेति वाच्यम् ।
संबन्धार्थकपष्ठघटावतिव्याप्तेः । 'ग्रीहीन्प्रोक्षति' इति वाक्ये ग्रीह्यादिपदोत्तरद्विती-
याया अपि संमार्गाधिकरणपूर्वपक्षे लक्षणिकत्वेनाव्याप्तेरिति चेत् ।

अत्र नव्याः—अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यत्वकृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः
शब्दः श्रुतिः । स च 'ग्रीहीन्प्रोक्षति' 'ग्रीहिर्मियजेत' इत्यादौ द्वितीयातृतीयादिः ।
'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इत्यत्र कर्मत्वाविशिष्टवाचककृतप्रत्ययेऽतिव्याप्तेः
प्राधान्येनेत्याहुः । अत्र कृतिकारकत्वं कृत्यान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमम् । न तु कृत्यान्वितक-
र्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम् । तृतीयादेस्तदवाचकत्वेनान्याप्त्यापत्तेः । असंभवस्तु नास्ति ।
कर्मस्वरूपोद्देश्यतावाचकद्वितीयाया लक्षणासत्त्वात् । अङ्गत्वैकदेशोक्तान्यतरबोधकत्वाद्-
द्वितीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वमिति फलयितुमङ्गत्वघटकीभूतेति । न त्वङ्गत्वघटकत्वस्य
लक्षणघटकत्वं, वैयर्थ्यात् । अत्राङ्गत्वलक्षणे कर्मस्वरूपोद्देश्यतावास्तदितरकर्तृत्वाद्यन्यत-
मस्य च स्वातन्त्र्येण निवेशाच्छ्रुतिलक्षणे तयोरन्यतरत्वेन निवेशः । वस्तुतस्तु, उद्दे-
श्यतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदं—कर्तृत्वादिप्रत्येकमेदघटितकर्तृत्वकरणत्वसंभूतानत्वापा-
दानत्वाधिकरणत्वान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदघटितान्यतरत्वापेक्षया कर्तृत्वत्वाद्यं-
वच्छिन्नप्रत्येकमेदघटितकर्तृत्वसाधारणान्यतमत्वस्य लघुत्वात्कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वसंभूतान-
त्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतमस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः श्रुतिरित्येवैतल्लक्षणाभिप्रायः ।
उक्तान्यतमवाचकत्वं चोक्तान्यतमनिष्ठसंबन्धत्वानवाच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वम् । अतः संबन्-
त्वेनोक्तान्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपिकायामपि पष्ठ्यां नातिव्याप्तिः । न च 'गोदोहनेन पशु-
कामस्य प्रणयेत्' इत्यत्र पठोश्रुत्या गोदोहनस्य पञ्चङ्गत्वमिति व्यवहारात्पष्ठ्याः
श्रुतित्व इष्टाप्रतिरिति वाच्यम् । तथात्वे 'सप्तदशारग्निर्वाजपेयस्य यूपः' इत्यत्र

सप्तदशारत्नित्वस्य श्रौतविनियोगादिपक्षया वाजपेयाङ्गत्वापचौ बावयीययाङ्गत्वासिद्धा-
न्तानुपपत्तेः ।

अथ तत्र श्रौतविनियोगसमवेऽपि यूपपदानर्थक्यमिषा तदनङ्गीकारः । तदधिकरणे
हि वाजपेयस्य यूपस्य वोद्देश्यत्वमिति सिद्धिः यूपस्योद्देश्यताया बहुव्रीहेरुद्देश्यसमर्प-
कत्वं एकप्रमरतामङ्ग । यूपपदस्य तत्त्वे तु यूपोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविधौ समासार्थ-
मुक्त्यविशेष्यपूतमन्विनोऽनन्वयात्समासपङ्कापत्तिः । सप्तदशारत्नित्वविशिष्टद्रव्यस्या-
भेदमन्वेषेनैव विधिस्तु विशेष्याद्याम्यातिदेशेन प्राप्तत्वादसमवी । अतः पृष्टीपुत्र्या सप्त-
दशारत्नित्वविशिष्टद्रव्यस्य वाजपेयोद्देशेन विधिः । तथा सति अव्यवहितान्वय प्रकर-
णानुगहश्च सम्भवति । उक्तद्रव्यस्य वानपेयासाधारणपौडशपात्ररूपतया सादिरत्वमाह-
र्येन गौण्या यूपपदमनुवाद इति पूर्वपक्षयित्वा यूपपदीयम्वार्यत्वागापत्तिमिषा न वाज-
पेयस्योद्देश्यत्वम् । यूपस्योद्देश्यताया तु वाजपेयपदस्य यूपनिष्ठवाजपेयसमन्वयरूपस्वार्था-
नुवादकत्वात् स्वार्थपरित्यागः । अनोऽतिदेशात् पूर्वप्रवृत्त्या यूपोद्देशेनाभेदसमन्वेन सप्त-
दशारत्नित्वविधिः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन च विशेषणमात्रे विवेकतात्पर्यम् । व्यवहिता-
न्वयो गुणान्वयश्च पदानर्थक्यमिषा मीत्रियमाणो - न दोषमावहति । पृष्टीधृतिपरित्या-
गोऽप्यन एव । प्रकरणानुगहस्तु यूपस्योद्देश्यतायामपि यूपस्वरूपस्य तत्प्रयोज्यपदत्वपू-
र्वस्य च प्रवृत्तौ सप्तदशारत्नित्वं विनाऽपि नायमानत्वेनाऽऽनर्थक्याद्वाजपेयापूर्वमाद्य-
नत्वलक्षणया आवश्यकत्वात् अनुपपन्नः । अनो यूपपदीयम्वार्यपरित्यागमिषा न पृष्टी-
धृत्या वाजपेयस्योद्देश्यत्वमिति सिद्धान्तितम् । वस्तुनस्तु यूपोद्देशेनाभेदसमन्वेनोक्त-
द्रव्यविधानस्य कारकाणां परम्परान्वयासमवेनासमवायूपपदे यूपकार्यलक्षणया तदुद्देशे-
नोक्तविशिष्टद्रव्यविविर्भावः ।

एव च यूपपदस्य स्वार्थपरित्यागः सिद्धान्तेऽप्यविशिष्टः । अत्र उक्तरीत्या
सिद्धान्तानुपपत्तेर्यूपपदवैयर्थ्यमिषैव वाजपेयस्योद्देश्यताङ्गीकारः । यूपपदार्थस्योद्देश्यत्वे
तु वाजपेयापूर्वमाद्यनत्वलक्षणानात्पदग्राहकत्वैव वाजपेयपदस्योपयोगात् वैयर्थ्यम् ।
न च प्रकरणमैव तात्पर्यग्राहकत्वात्तस्य वैयर्थ्यम् । एकतात्पर्यग्राहकानुपपत्तिदृष्ट्या-
मपरतात्पर्यग्राहकस्य सार्थक्यसमवायुपपत्त्युपपत्तिनावापि समेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति
न्यायेन तयो परस्परवैयर्थ्यापादकवान् ।

इदं तु तत्त्वम् । वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविशेषसमव एव । वाजपेयासाधार-
णपात्रस्योपदेशात् एव समवेन तत्र पूर्वमेतद्विधिप्रवृत्त्यसमवात् । इतरथा वषट्कर्तुं
सम न्यादिप्रमाणा नरप्रमिनमस्त्यैव प्रथम्यविशिष्टस्य विधानेनैकप्रसरतामङ्गप्रसङ्गा-

संभवाच्चन्द्रिया यस्यान्तरविवेकसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतस्तत्रोपदेशतः पूर्वप्रवृत्त्यसंभव एव
 बीजम्, तच्च तुल्यं प्रकृतेऽपि । सप्तदशारत्नित्वस्योक्तद्रव्यपरिच्छेदकतया विधिस्तु
 पूर्वोक्तदूषणग्रस्तः । अतो वाजपेयोद्देशेनोक्तद्रव्यविधेरसंभवेनैव पृष्ठीश्रुतेरविनियोजक-
 त्वम् । पदानर्थव्यापत्तिमात्रेण पृष्ठीश्रुतेरविनियोजकत्वोदाहरणं तु, अन्यन्मृगम् ।
 सर्वेषां पृष्ठ्याः श्रुतित्वेऽपि सप्तदशारत्नित्ववाक्ये तत्प्रमाणकविनियोगस्योक्तप्रकारैरसं-
 भवाच्च तत्तत्प्रमाणसिद्धान्तानुपपत्तिस्तस्याः श्रुतित्ववाचिकेति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि 'श्रुति-
 छिन्नवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति सूत्रे श्रुति-
 पदस्यैवैविधिश्रुतिवारणाय पदानर्थक्यापादकविनियोगप्रयोजकश्रुतिभिन्नश्रुतिपरतायां गौर-
 वमेव पृष्ठ्याः श्रुतित्वे नापचमिति तद्वारणायोक्तान्यतमवाचकत्वमन्यतमनिष्ठसंभन्धत्वा-
 मवच्छिन्नशक्तिनिरूपकस्वरूपं निर्वाचयामि मनुज्ज्ञातो नव्यानामाशयः । अत एव
 नक्षत्रेण 'द्वादशाहीनस्य' इति वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं न श्रुतिप्रकरणविरोधोदा-
 हरणम् ।

तथा हि । ज्योतिष्टोमे, उपसदो विधाय 'तिल एव साह्नस्योपसदो द्वादशाही-
 नस्य' इति श्रुतम् । तत्र किं द्वादशत्वं प्रकृतापेव निविशत उत द्वादशाहे, इति संदिग्ध-
 त्वत्वं तावदुपसदुद्देशेन विधीयते, साह्नोद्देशेन विधायुपसत्पदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः,
 साह्नपदाभिप्रेयज्योतिष्टोमस्य त्रिरावृत्त्यापक्षेण, उपसत्स्वरूप आनर्थक्यप्रसक्तौ
 दीक्षणीयावाङ्मनस्यः यो योपसदपूर्वसाधनस्वरक्षणायपि वस्तुत उपसदां प्रकरणेन
 ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात्तस्य आहना समाप्यमानत्वात्साह्नस्येति पदमुपसदां ज्योतिष्टोम-
 संभन्धानुवादो न तद्देश्यविशेषणं वैयर्थ्यात् । अतश्च द्वादशत्वमपि तद्देश्योपसदुद्देशेन
 विधीयमानं प्रकृतापेव निविशते । अहीनपदं तु न हीयत इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमा-
 नुवादकम् । विष्ठातिरवाह्नोच्येनमन्ये कृतवो न जहति । 'तस्यै समूहः' इत्यनुवृत्ति-
 सहितया 'अह्नः सः कृतौ' इति स्मृत्याऽहःशब्दस्य कृतसमूहवाचित्वप्रत्ययान्तत्व-
 विधानात्तस्य केनादेशविधानादहीनशब्दान्निष्पत्तावप्यहःसाध्यकृतसमूहत्वस्याहीनपदबो-
 ध्यतापक्षेदकस्याभ्याससमूहात्मकज्योतिष्टोमे सस्यात्तदनुवादोपपत्तिरिति पूर्वप्रसाधित्वा,
 उपसन्मात्रोद्देशेन द्वादशत्वविधौ संख्याद्वयस्याष्टोपदुष्टविकल्पापक्षेस्तदङ्गीकारे च

१ (अ० ३ पा० ३ अ० ७ सू० १४) । २ उपसदो विधायेति—'अग्निमनीकम्' 'शेषं
 धन्यम्' 'विष्णुं तेजनम्' इति वाजपेयविहिता उपसत्संज्ञास्त्रयो यागा इत्यर्थः । ३ (अ० १ पा० १
 अ० २) अत्रत्येनेति शेषः । ४ पा० सू० { ४-२-३० } । ५ अष्टदोषेति—प्रतीतप्रमाणपरि-
 र्माणः, अप्रतीतप्रमाणपरिचक्षणम्, परित्यक्तप्रमाणयोर्जीवनम्, धर्मताप्रमाणपरित्याग इति
 चत्वारो दोषा मीदिवयोर्योर्वैकल्ये, एकैकस्मिन् शास्त्रे संभाव्यन्त इत्यष्टौ दोषा हेयः ।

संख्यानंतरसाधनत्वाभावात्तदादवैवकारानुपपत्ते साहनाहीनपदवैयर्थ्यापत्तेश्च वैदिकप्रयोगादहीनपदबोधाह साध्यकतुविशेषसमूहात्मकाहीनमन्त्र्युपसदुद्देशेन द्वादशात्वविधिरिति प्राञ्च सिद्धान्तयामासु ।

नत्यास्तु—सुवर्धमाश्रम्य मावनान्वयनियमेन षष्ठीस्थलेऽपि परम्परा-वया-युत्पत्तेरहीनसंमन्त्र्युपसदुद्देशेन द्वादशात्वविधेयानुपपत्तेरहीनोद्देशेन द्वादशोपसत्त्वमेवातिदेशत पूर्वप्रवृत्त्या विधीयते 'तां चतुर्भि' इति वदद्वादशात्वविधिरिव फलमित्याहु ।

यद्य तु ह्यम् । 'षष्ठदशान्या-याज्यानि' इत्यनेन द्वादशपदार्थोपमत्पदार्थयोरन्वयस्याकलसामान्नयोक्त्याहीनोद्देशेन द्वादशात्वविधेरप्यममव । 'तां चतुर्भि' इत्यत्र स्वर्धमाते पूर्वप्रवृत्त्याऽऽदानमावनाया एव विधेयत्वात्तत्र चतु पदार्थवोदीष्टच-युत्पत्ते समुच्चयकलकविशिष्टविधिसमव इति वैयर्थ्यम् । अत्र उपसदुद्देशेनैव द्वादशात्वविधिः । उपसत्त्वरूपे चाऽऽनर्थक्यप्रसक्तौ दीक्षणीयावाङ्नियम-यायरूपतात्पर्यग्राहकस्य न्यायत्वेन दुर्बलत्वादुपसत्त्वस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणामुपेदयाहीनपदसममि याहाररूपवाक्यस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वमुपेत्याहीनापूर्वसाधनोपसदस्येति सादृश्याऽङ्गीक्रियते । यत्र तु दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन सम वाक्यस्याविरोधो यथा त्रित्ववाक्ये साह्नपदसममित्याहाररूपवाक्यस्य । तत्र न तन्त्यायवाच । तात्पर्यग्राहकयोरपि च बलाबलमुक्तं तत्र तत्र । यथा 'अमित्राहं जुहोति' इत्यत्र होमोद्देशेनामित्रपणविधौ होमस्वरूप आनर्थक्यप्रसक्तौ दर्शपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात्प्रधानहोमापूर्वसाधनत्वस्येति पूर्वपक्षविधाय महाप्रकरणापेक्षया प्रबलप्रयाजीयावान्तरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात्प्रयाजहोमापूर्वसाधनत्वत्वलक्षणेति सिद्धान्तिन तृतीये । यद्यपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमतजुहोत्युपसदपदयोरपूर्वाभ्यामिचार एवापूर्वसाधना-यसाधनत्वत्वलक्षणातात्पर्यग्राहक । तथाऽप्यपूर्वविशेषसाधनत्वत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन वाङ्नियमन्यायाद्रीनामुपन्यासः । यद्वेपसदाश्रितद्वादशात्वम्याहीनोद्देशेन विधिः, पूर्ववाक्य उद्देश्यत्वेनोपस्थितत्वादुपसदामेवाऽऽश्रयत्वम् । उपसत्पदप्रवृत्त्यभावात्प्रत्येकमेव युक्तम् । सर्वेषां षष्ठ्या श्रुतिस्त्वामावादिद वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्याभाव कृत्वाचिन्त्यम् । वस्तुतस्तत्र तद्वाक्यसत्त्वात्तेन सत्रात्मकद्वादशाह इवाहीनात्मकद्वादशाहेऽपि तत्प्राप्तिमवाद्द्वादशाहीनम्येति त्रित्वविधेरवार्थवाद । महती द्वादशाहस्य महती सरुयोचिता, ज्योतिः प्रोमस्य तु स्वल्पत्वात्त्रित्वमेव प्रशस्तमिति स्तुति । प्राचा मते षष्ठ्या, श्रुतिस्त्वयवहारम्तु गौण । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणत्वमप्ययुक्तम् । तथा हि । किं

वस्तुतस्तु न-योक्त वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वमप्ययुक्तम् । तथा हि । किं

विनियोजकप्रकरणेन समग्र वाक्यस्य विरोधोऽभिप्रेत उतापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्य-
ग्रहकप्रकरणेन । विनियोजकताऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्योपसद्वान्तरप्रकर-
णस्य । नाऽऽद्यः । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्योपसद्वद्द्वादशत्वग्राहकत्वायोगाज्ज्योति-
ष्टोमस्य द्वादशवारमावृत्त्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । पूर्वापरवाचनिकाङ्गसंदंशरूपोपसदवा-
न्तरप्रकरणे मानाभावात्पक्षद्वयेऽपि सिद्धरूपत्वाद्वद्द्वादशत्वस्य प्रकरणग्राह्यत्वायोगाच्च ।
उपसत्पदसमभिधेयहाररूपवाक्यस्यैव वित्वांश इव द्वादशत्वाशेऽपि विनिगमनाविरहेण
विनियोजकत्वोपपत्तौ प्रकरणस्याविनियोजकत्वाच्च । दीक्षणीयावाह्नियमन्यायेनो-
पसज्ज्यापूर्वसाधनत्वे लक्षणीये ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकता तु न
संभावितैव । उपसद्वान्तरप्रकरणसत्त्वे तस्य तात्पर्यग्राहकताऽपि, उपसदामपूर्वा-
व्यभिचारस्यैव तात्पर्यग्राहकस्य सन्वागिराकार्या । उद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारे
हि प्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वं, यथा 'श्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ ।

अत एवाऽऽधानप्रकरणे 'वारणो यज्ञावचरः' इति यज्ञसाधनत्वेन श्रुतानां वारणा-
दीनां साक्षादपक्षरूपे, आधाने निवेशाधोगादानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोऽऽधानाङ्गपवमानेष्टिरू-
पयज्ञं एव निवेश इत्याशङ्क्य पवमानेष्टीनां 'यदाहवनीये जुहोति' इति स्वप्रकरण-
स्थवाक्येनान्यङ्गत्वादाधानाङ्गत्वस्यैवाभावे क्वाऽऽनर्थक्यतदङ्गन्यायावकाश इति भाष्य-
कारमतेन सिद्धान्तमभिधाय वार्तिककारमते तादृशवाक्यानाङ्गीकारात्मकप्रकरणेन पवमाने-
ष्टीनामाधानाङ्गत्वेऽपि यज्ञोद्देशेन वारणादिविधौ यज्ञस्यापूर्वव्यभिचारेणोपापूर्वसाधन-
त्वावगमात्तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशस्यैवाभावे वारणादीनामाधानाङ्गत्व एव प्रमाणाभावाच्च तदं-
ङ्गपवमानेष्टिपवतार इति सकलपञ्चाङ्गत्वं नन्यैरेव सिद्धान्तितं तृतीये । अतो द्वादश-
त्वाविनियोगविधौ प्रकरणव्यापाराभावात्तेदं श्रुतिप्रकरणाविरोधोदाहरणं, न वा वाक्यप्रक-
रणाविरोधोदाहरणम् । अपि तु वाक्ययोः परस्परविरोधोदाहरणम् । पूर्वपक्षिमते वस्तुत
उपसदा ज्योतिष्टोमीयत्वाज्ज्योतिष्टोमप्रकरणे द्वादशत्वस्य निवेशः सिद्धान्ते नेत्यतः
प्रकरणविरोधोदाहरणत्वेन प्राचीनेर्ननीयश्च व्यवहित इति तत्त्वम् । वाक्यप्रकरणविरो-
धोदाहरणं तु तदवसरे प्रदर्शयिष्यामः । तस्मिद्धं पृथग्वाः श्रुतित्वाभावात्प्रकारकविरो-
धोपादानम् ।

इदं तु बोध्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वादिपदानां वाक्यत्वेनावचकत्वात्तत्रातिन्याप्त्यसंभवेऽपि
कर्तृत्वादिपरतदादिपदादावतिन्यासिर्दुर्गारा । न च कर्तृत्वत्वादीन्येवान्यतमत्वेनानुग-
म्य तदन्यतमावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वं, लक्षणम् । तदादेस्तु बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नत-

दन्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वमिति न दोष इति वाच्यम् । तदादितोऽपि विशेषरूपप्र-
कारकबोधानुरोधेन विशेषरूपावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वस्यैव तत्राम्युपगमात्, चप्रत्यये
कर्मत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्तिवारक-
प्राधान्येनेत्यस्य वैदर्याच्च । सत्त्वमिति द्वितीयायाः करणत्वलक्षणायां वस्तुतस्तद्व-
द्यान्यतमत्वावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वानपायादतिप्रसङ्गश्च । अतोऽनेदमाकलयामः ।

स्वशक्यतावच्छेदककर्तृत्वत्वाद्यन्यतमावच्छिन्नतात्पर्यकप्रत्ययत्वं श्रुतित्वम् । ' ग्रीही-
न्मोक्षति ' इत्यादिवाक्येषु द्वितीयादिश्रुतीनां स्वशक्यतावच्छेदककर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नता-
त्पर्यकत्वस्य संमार्गाधिकारेणादौ निर्णयत्वात्लक्षणसमन्वयः । सत्त्वमिति द्वितीयायाश्च
स्वशक्यतावच्छेदककर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्यकत्वस्य सत्त्वविकारेण निरस्तत्वाज्जाति-
व्याप्तिः । अत्र स्वशक्यकर्तृत्वाद्यन्यतमात्पर्यकत्वव्यवहितस्य शेषवृत्त्यामतिव्याप्तेरवच्छे-
दशानुषावनम् । तदादिवारणाय प्रत्ययत्वनिवेशः । कर्तृत्वत्वाद्यन्यतमावच्छिन्नतात्पर्यक-
विभक्तित्वस्य सत्त्वमित्यादिकरणत्वादिपक्षद्वितीयाद्यावतिव्याप्तिवारणाय स्वशक्यतावच्छे-
दवेति । अत एव ' मोक्षिताभ्यामुल्लङ्घमुमलाभ्याम् ' इत्यत्र चप्रत्ययस्य कर्मत्वविशिष्टे
शब्देः कर्मत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावाज्जाति-
व्याप्तिः ।

आग्नेय इत्यादि देवतातद्धितस्य संप्राप्त्यत्वे कर्तृत्वाद्यन्यतममध्ये देवतात्वत्वम-
प्युपादेयम् । न च देवतात्वविशिष्टद्रव्यवाचकस्य तद्धितस्य देवतात्वस्य शक्यतावच्छे-
दकत्वाद्देवतात्वत्वं न शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । आर्कुर्यधिकरणन्यायेन देव-
तात्व एव तद्धितस्य शब्देर्द्रव्ये लक्षणाङ्गीकारात् । न च ' राजा राजसूयेन स्वारा-
पृक्कामो यजेत ' इत्यादौ राजादिपक्षोत्तरप्रथमायाः साधुत्वार्थत्वेन कर्तृत्वाद्यन्यतमार्थ-
त्वाभावाद्व्याप्तिः । अभिहितकारकत्वाच्चिन्ना प्रथमेति मते प्रथमाया अस्यास्यातार्थकर्तृ-
त्वार्थकत्वात्संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात्, प्रथमायाः साधुत्वार्थत्वमते श्रुति-
त्वाभावेऽपि तदतिविरहात्, ' राजा राजसूयेन यजेत ' इत्यादौ राजाद्यङ्गत्वस्य वाक्य-
प्रमाणकत्वोपपत्तेः । न च राजपक्षोत्तरप्रथमाया निरर्थकत्वेऽपि राजाङ्गत्वं कर्तृत्वार्थ-
भास्यातरूपश्रुतिप्रमाणमिति शङ्क्यम् । आस्यातस्य कर्तृत्वादिशक्ततायाः कर्मवि-
करणे निरस्तत्वेन श्रुतित्वाभावात् । कर्तृप्रथमास्यातथोरसंप्राप्त्यत्वे श्रुतिलक्षणे कर्तृत्व-
त्वसाधारणान्यतमत्वनिवेशनैकत्वमिति ह्यु न वाच्यम् । कर्तृतृतीयायाः संप्राप्त्यत्वात् ।
न च तया तन्मन्यउभयत्वेन कर्तृत्वकर्मत्वादिपक्षभूतभूतल्लादिवृत्तिधर्माणामेव
तत्तद्विभक्तिशक्यतावच्छेदकत्वात्कर्तृत्वत्वादेः । शक्यतानवच्छेदकत्वादसंभव इति
वाच्यम् । शक्यतावच्छेदकभूततत्तद्वर्तुच्यन्यतमत्वव्यवहितलक्षणस्यैव विवक्षितत्वात्कर्तृ-

त्वस्यालण्डोपाधिरूपत्वेन कर्मत्वस्यादेरेव श्रवयतावच्छेदकत्वादुक्तलक्षणेऽप्यदोषाच्च ।

ननु 'मैत्रावरुणाथ दण्डं प्रयच्छति' इत्यादौ मैत्रावरुणस्यैव भावनोद्देश्यस्य वस्तुधेयस्यापि वा दण्डस्यानीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयावगतेरनीप्सितकर्मत्वार्थकदण्डपदोत्तरद्वितीयाया दण्डाङ्गत्वेऽप्रमाणत्वेन श्रुतित्वाभावात्तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिः । ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वभावाच्छेद एव द्वितीयायाः शक्तेर्दण्डमिति द्वितीयायास्तदवच्छिन्नतात्पर्यकत्वाच्चेति चेन्न । व्याप्यव्याप्यस्य सुतरो व्याप्यत्वमितिन्यायेन मैत्रावरुणस्य भाव्यत्वावगतौ दण्डस्यापि कर्मत्वेनान्वये भावनाया एककर्मकत्वमङ्गापत्तेर्दण्डपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वे लक्षणाङ्गीकारे कर्मत्वभावाच्छेदतात्पर्यकत्वाभावात् । अत एव सर्वभानीप्सितकर्मपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वे लक्षणा । सकृन्मत्स्य विनियोगमङ्गसिद्धान्तोऽपि । अत एव द्वितीयायाः करणत्वपरवपर्यवसानम् । अनीप्सितकर्मत्वपरवपर्यवसाने ईष्टस्यापि मान्यत्वेन वाक्यभेदापत्तेः ।

किं च द्वितीयाया अनीप्सितकर्मत्वपरत्वे सकृन् होमाङ्गत्वे किं प्रमाणम् । न तावच्छ्रुतिः । द्वितीयाया होमाङ्गताप्रयोजककरणत्वशक्तत्वाभावात् । नापि वाक्यम् । उक्तकरणत्वलक्षकत्वाभावात् । न हि शक्त्या कर्मत्वत्वेन लक्षणया वाऽनीप्सितकर्मत्वत्वेनानीप्सितकर्मत्वोक्तिः सकृन् होमाङ्गत्वं गमयति । 'प्रमाणान्तरं तु होमाङ्गतायामसंभावितमेव । न च 'सोमेन यजेत' इत्यत्र मत्स्यलक्षणापक्षे सोमनिष्ठकरणत्वस्य शक्त्या लक्षणया वा विभक्त्यनुसारेण श्रुतिवाक्ययोः सोमनिष्ठप्राधान्यतायां प्रमाणत्वासंभवेऽपि विशेषणविधिरूपवद्विषयश्रुतेरेव प्रमाणत्वमुपेयते, एवमिहापीति वाच्यम् । यजिषदसमभिव्याहाररूपतात्पर्यग्राहकत्वेन सोमपदे सोमकरणके करणतासंभवेन सोमवति वा लक्षणाया यजिषदसमाधिव्याहृतसोमपदरूपवाक्यस्यैव सोमनिष्ठप्राधान्यत्वे प्रमाणत्वात् । विशेषणविधेस्तु सोमकर्मत्वतामोष एव व्यापारात् । अत एवाङ्गत्वमटवीभूतकर्तृत्वाद्यद्यतमावगतिः श्रुतावकाशात्, विगन्धयावगतिस्तु विशेषणविधितः । विशेषणविधौ हि सोमकरणकभावनाया विगन्धये स्वमिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंभवेन विधियिशिष्टस्वरूपविगन्धयित्वावगतिः । करणत्वात् तु सोमस्वरूपांश्च इव विशेषणविधिरनुवाद एव । प्रकृते तु सप्ततन्माभनीप्सितकर्मत्वेनान्वये होमाङ्गताप्रयोजकसकृन्निष्ठकरणतायाः श्रुतवाक्यादनुवगतेः । अत एव करणतावाचकपदघटितविशेषणविधिकल्पनायामपि मानाभावात् पर्याये होमाङ्गत्वे प्रमाणात्वाभावाज्जिप्रमाणरूपे सक्तन्ना होमाङ्गत्वम् । श्रुतविधौ हि कर्तृत्वाद्यन्यतमस्य यस्याग्रातिस्तदावच्छेदघटितविशेषणाविधेः कल्प्यते । यथा 'सोमेन

यजेत ' इत्यत्र तृतीया-तपदघटितः । ' अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ' इत्यत्र ' पदे जुहोति ' इत्यत्र च सप्तम्यन्तपदघाटत, न तु सोमवाक्येऽधिकरणतावाचकपदघटित पदेवात्ये करणतावाचकपदघटित । तथा सक्तुवाक्ये सक्तूनामनीप्ति-तर्कमत्वावगतौ तद्व्याचरणपदघटित एव विशेषणविधि कल्प्येत न तु करणतावाचकपदघटित इति न तत्प्रमाणकत्वमङ्गत्वस्य । अतो द्वितीयाया करणत्वलक्षणया वाक्यप्रमाणकहोमाङ्गत्व एव विनियोगमङ्गात्सिद्धान्तपर्यवसानमिच्छाम । अतोऽनीप्ति-तर्कमत्वाचकपदोत्तरद्वितीयाया करणत्वपरत्वात्कर्मत्ववाचच्छिन्नतात्पर्यं वामाशेन न श्रुतिरूपेण तिप्रसङ्ग । ' आन्वातेन कर्म कर्तव्यम् ' ' ग्रीही-प्रोक्षति ' ' ग्रीहिर्मियजेत ' ' विधाय मा वदति ' ' उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवयति ' ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यादीनि तमेण कर्तृवादिवाचकश्रुत्युदाहरणानि । ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इत्यादौ पष्ठीश्रुत्या गोदोहनस्य पश्वङ्गत्वमिति पष्ठ्या श्रुतित्वव्यवहारस्तु गौण इति ध्येयम् ।

केचित्तु-अङ्गत्वप्रमाणान्तर्भूता श्रुतिस्त्रिविधा । विधायी, अमिधायी विनियोकत्री चेति । विधायी लिङादिश्रुति । अमिधायी ग्रीह्यादिश्रुति । विनियोकत्री त्रिविधा । विमक्तिरूपा, समानपदरूपा, समानामिधानरूपा च । एतत्सकलसाधारणस्य निरपेक्षो रव-श्रुतिरिति प्रवादस्य यच्छब्दज्ञानमन्यव्यवधानमनपेक्ष्य यदर्थज्ञान जनयति सा तस्मिन्मर्थे श्रुतिरित्यर्थः । न च विनियोजकमानप्रस्तावे विवाच्यमिधायीसाधारणलक्षणकथन तज्जिर्देशाश्चासंगताविति शङ्क्यम् । विधिविनिधायोपस्थापनेन विधिसहकारित्वस्य तयोरपि हतुपस्थात् । शेषशेषित्वाभिमतयोस्तत्तद्रूपेणानुपस्थितयो सबन्धबोधोऽव्यवधानमनपेक्ष्य यच्छब्दज्ञानेन जन्यते सा विनियोकत्री । सबन्धबद्धत्वात्मना साधनत्वत्वात्मना सबन्धत्वात्मना वा प्रतीयताम् । न तद्विशेषो लक्षणे लक्ष्यते । तेन ' दीप्तिप्यमाण ' इत्यादौ लट् तृतीयापष्ठीपदश्रुतीना च समग्र इत्याहु ।

तदतीव मन्दम् । शब्दत्वरूपाभिधायीत्वस्योक्तश्रुतित्वव्यापकतया तदवच्छिन्नविभाजकोपाधित्वानुपपत्ते । न च समानपदश्रुतैर्यजेतेत्यादिरूपाया यागमाधनयोः सबन्धरूपार्थे श्रुतित्वेन तत्र च शब्दत्वरूपाभिधायीत्वाभावात् तस्य श्रुतित्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तथाऽपि श्रुतिविमानकोपस्थ-तरसमानाधिकरणत्वेनाभिधायीत्वस्य तद्विमानकोपाधित्वसमवात्समानपदश्रुत्या शेषशेषिणो सबन्धरूपार्थज्ञाने जननीये स्वयटकपदार्थज्ञानस्यापेक्षणीयत्वेन त्वदुक्तश्रुतिव्यस्य समानपदश्रुतावभावेनाभिधायीत्वस्योक्तव्यापकत्वस्यापि सुवचत्वात् । अत एव श्रुतिलक्षणस्य समानपदश्रुतावभावेतस्या

लक्ष्यत्वकमनमप्यसंगतम् । न च पदार्थोपस्थित्यतिरिक्तव्यवसायकानपेक्षत्वमुक्तलक्षणव-
टकमिति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । ' उचैर्नृत्वा क्रियते ' इत्यादौ संसर्गमर्यादया मास-
मानशेषशेषिसंबन्धके वाक्येऽतिव्याप्तेः । किं च सत्कृतिरप्यत्र प्राथमिकद्वितीयाज्ञानेन
करणत्वज्ञाने जननीये शक्योपस्थितिर्लक्षणाज्ञानादिरूपव्यवसायकपेक्षणेऽपि करणत्वं
शक्यसंबन्धेन द्वितीयावदिति ज्ञानेन करणत्वज्ञाने जननीये व्यवसायकान्तरानपेक्षणा-
द्द्वितीयायाः करणत्वे श्रुतिरुत्पत्तिः । अनपेक्षान्तरेणैवर्थाच्च । यच्छब्दस्या पदार्थज्ञानं
जनयति, यद्यत्र शक्तं तत्र श्रुतिरित्यस्यैव सुवचत्वात् ।

अपि च श्रौताद्वैतव्यवहारविषयीभूतश्रुतित्वस्य विद्याव्यभिचाश्रीसाधारणे ' सत्कृत्
जुहोति ' ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादौ वाक्यीयाद्वैतयोधेऽपि विधिविनिर्देशोपस्थापनेन
विधिप्रातिपदिकरूपविद्याव्यभिचाऽयोः सहकारितयाऽद्वैतप्रमाणतावच्छेदकं श्रुतित्वं
विधिप्रातिपदिकादिव्यावृत्तमेव वाच्यम् । एवं विनिर्देशोक्तलक्षणे समानाभिधानसमानपद-
श्रुतिसंग्रहाय स्वयत्वरूपपदार्थोपस्थितिभिन्नत्वं व्यवधाने विशेषणमावश्यकम् । तथा च
संसर्गमर्यादया मासमानशेषशेषिसंबन्धके ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिः ।
' सत्कृत् जुहोति ' इत्यत्र करणत्वं द्वितीयालक्ष्यमिति द्वितीयाज्ञानेन व्यवधानमनपेक्ष्य
करणस्वरूपसंबन्धोपाद्द्वितीयादेर्विनिर्देशकश्रुतिरुत्पत्तिश्चेति च विचिन्तितम् । अतः
समानाभिधानसमानपदश्रुत्यादिषु श्रुतित्वव्यवहारस्य गौणत्वमङ्गीकृत्य कारकविभक्त्य-
साधारणमसमुक्तलक्षणमेवोचितमित्यलं पल्लवितम् ॥

(इति-श्रुतिनिरूपणम् ।)

=====

॥ अथ छिन्नं निरूप्यते ॥

—————

सामर्थ्यं छिन्नमिति प्राञ्चः । तदुक्तम्—सामर्थ्यं सर्वभावानां छिन्नमित्यभिधीयते,
इति । नव्यास्तु—अद्वैतपटकीभूतोद्देश्यताकृतिकारकत्वगौरव्यनरवाचकपदस्वरूपानुकूला
मल्लसपदार्थनिष्ठयोग्यता छिन्नम् । यथा ' सुवेणावधति ' इत्यत्र द्रवद्रव्यमित्युद्देश्यता-
वाचिपदस्वरूपानुकूलव्यवहारणकृतदाननिष्ठयोग्यता छिन्नम् । यथा वा ' अन्वयं वृणीते '
इत्यादिसंस्कारविध्यव्यवसानुपपत्त्या वृत्तेनाध्वर्युगा यच्छब्दनुपात्तकुर्यादिति संस्कार्यविनि-
योगरूपास्त्वथे करणत्ववाचित्वात्प्राप्तपदस्वरूपानुकूलमल्लसंस्कारनिष्ठयोग्यता ।
' बहिर्देवसदनं दापि ' इत्यादिमन्त्रेण्यप्यनेन मन्त्रेण बहिर्देवनं प्रकाशयेदित्यादित्वप्रति-
पाद्यार्थवृत्त्युद्देश्यतास्वपूतिकरणतादिवाचकपदस्वरूपानुकूलयोग्यता छिन्नम् । तच्च तत्त-

एतदुत्पन्ननिरूपणद्वारा तत्तत्पदार्थं प्रति तत्तत्पदार्थस्याङ्गत्वे प्रमाणमिन्याहुः ।
मृदादौ घटाद्यनुकूल्या यामादां स्वर्गाद्यनुकूल्याश्च योग्यताया वारणायानुकूलान्तम् ।

तत्र कृतिरकारकत्वपदं ध्रुविच्छेदण इव कृत्यन्विनकर्तृत्वाद्यन्यतमपरम् । 'सुवेणा-
वयनि' इत्यग्नेर्देहयतावाचकपदस्यैव कल्पनेन सुवकरणकावदाननिष्ठयोग्यतायाः
कर्तृत्वाद्यन्यतमवाचकपदकल्पनानुकूलत्वाभावाद्व्याप्तिरनः परोर्देहयतानिवेद्यः । कृ-
तिकारकत्वादिनिवेशे प्रयोजनं तु यत्र संस्कारविध्यव्ययानुपपत्त्या संस्कार्यस्य
कल्लसशेषिवाक्य एव तृतीयाद्यन्तपदस्वरूपा विनियोगी न तूद्देहयविधेयवाचकपद-
घटितममरुतवाक्यवत्त्वं यथा 'यदि सोमं न विन्देत् पूर्तानामपि पुण्यात्' इत्यादौ
पूर्तानामपि पदसंस्कार्यत्वादन्यथानुपपत्त्या 'सोमेन यजेत्' इत्युत्पत्तिवाक्य एव
सोमामात्रे पूर्णैरिति तृतीयाद्यन्तपदकल्पनम् । तत्र संस्कारनिष्ठयोग्यतायामुद्देहयता-
वाचकपदकल्पनानुकूलत्वाभावेन व्याप्तिवारणम् । विहृतिनिष्ठप्रवृत्तिसादृश्ये प्रकृतिसं-
न्विभिरङ्गेर्विहृतिमुपकुर्वीदित्युद्देहयताकृतिरकारकतान्यतरवाचकपदकल्पनानुकूलत्वादि-
व्याप्तिवारणाय योग्यतेति ।

अत्र पूर्वोक्तव्यायेनोद्देहयताकर्तृत्वाद्यन्यतमान्यतरत्वस्य गुरुत्वात्कर्तृत्वकर्मत्वकरण-
त्वसंप्रदानत्वापादानस्वाधिकरणत्वान्यतमवाचकपदकल्पनानुकूल्येत्यनेत्यत्रैव प्रकृतलक्ष-
णतात्पर्यम् । अथ 'सोमेन यजेत्' इत्यादिविशिष्टविध्यव्ययानुपपत्तिप्रसूताविशेषण-
विधिवत्त्वनानुकूलयोग्यतायामनिप्रमर्कित्वासा । न हि सोमादौ ऐहिकमङ्गत्वं केनापि
व्यवहित इति चेन्न । यतः सोमाद्यङ्गत्वस्य लिङ्गमागन्तवेऽपि सोमादिपदे मत्वर्थ-
लक्षणापत्तेः सोमे वाक्योपपन्नत्वं । सोमकरणस्य परम्परया मायनावयवादिना
नव्यानां मने तु 'प्राज्ञेनैव व्यपदेशा भवन्ति' इति व्यायेन वाक्योपाङ्गत्वस्य श्रौता-
ङ्गत्वस्यैव वा स्वरूपे न तु ऐहिकाङ्गत्वस्य, 'यदप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेर्येव
मनोना कर्था' इत्यादौ साधनवाक्यन्यापि लिङ्गतः प्रावरुपावगमादिति । 'प्रयान-
शेषेण हविष्यमिधारायति' इत्यत्र हविरहन्ते प्रय मशेषकरणसाधितारणविधिमभ्युपे-
त्याऽऽपि विविना प्रयानशेषं हेतुनामिधाराण्यप्यनियतिविधिदम्भ्युपगच्छता नये, आर्थि-
यविधिरूपनानुकूलयोग्यतायामतिव्याप्तिः । तत्र ऐहिकाङ्गत्व इष्टास्यैवानाशङ्क्या ।
न च तत्र प्रयानशेषोपनिषत्पर्यवदन्तिव्यतिपात्तविधेः वदन्तास्तस्य लिङ्गवत्त्वत्वा-
भावेन ऐहिकाङ्गत्वाभावाः । अतिव्याप्यनिष्ठपदव्यवस्था विवरुपतायामाकाङ्क्षायाः
सहकारित्वेन लिङ्गत्वैव अत्रातिव्याप्यनिष्ठपदव्यवस्थायाः प्रमाणत्वान् । तत्राऽऽका-
ङ्क्षायाः सम्यक्त्वेऽङ्गत्वेन स्यादतिव्याप्यत्वाभावात् । सम्यक्त्वापि देवदेवस्य पाराकाङ्क्षा-
भावे वाचे विनियोगादशङ्केनाऽऽकाङ्क्षा विना लिङ्गस्य ववाप्यविनियोजकत्वात्सर्वत्राऽऽ-
काङ्क्षाया एवाङ्गत्वमप्यन्यत्रापीति लिङ्गप्रमाणानारत्तेष्व ।

अथ श्रुतविधिना प्रयानशेषरक्षणमिषारणस्य हविरेदेशेन विधाविषारणे प्रया
जशेषस्य विनियुक्तत्वेन प्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अमावादाधिकविधिरूपनामुपपत्तिः । न
च यथा ' उत्तरार्धोऽस्मिष्टृते समवर्धति ' इत्यत्रोत्तरार्धस्याषादान्तया गुणत्वेन विनि-
युक्तस्याप्यार्थविधिकल्पनया प्रतिपाद्यत्वं तथेहापीति वाच्यम् । तत्र त्यागाश प्रति
विनियुक्तस्याप्युत्तरार्धस्य प्रसेपाधीयप्रयोजनाकाङ्क्षयाऽऽधिकविधिरूपनया प्रसेपार्श
प्रति प्रतिपाद्यत्वोपपत्तावपि प्रकृतोऽन्वयेनाभावेन तदनुपपत्तेः ।

एतेन ' मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' इत्यत्र दण्डरक्षणवदानस्य मैत्रावरुणोद्देशेन
विधिरिति सिद्धान्ते दण्डितदण्डस्य दण्डाभिव्यञ्जनालम्बनोपयुक्तस्य दानेऽपि विनियो-
गार्संभवाच्छ्रुतिविशेषेणान्तरप्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवपरिहारायाऽऽधिकदानप्रतिपात्तिक-
ल्पनया दण्डस्य दानप्रतिपाद्यत्वम् । प्रतिपत्तेः कार्यसंकोचरूपस्य कृष्णविपाणास्पृष्टे
वृद्धसत्त्वाकार्यसंकोचेन दण्डितदण्डविषयत्वसिद्धिरिति नैवेद्यत्वम् । तथेहाविषारणे
विनियुक्तस्य श्रुतविधेरक्षणशेषशक्तिकल्पनागौरवपरिहारायौत्थाप्यप्रतिपत्त्याकाङ्क्षया
ऽऽधिकप्रतिपात्तिविधिं करपायेत्या प्रतिपाद्यत्वपस्तु, ' दण्डो नानुमिते क्षसौ ' इति
म्यायेनाऽऽधिक्ये प्रतिपात्तिविधौ धारणप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनस्याशेषत्वादिति निर-
स्तम् । तत्र समर्पणमात्रेणैव मैत्रावरुणोऽन्तरसिद्धेस्त्यागाशेन दण्डप्रतिपत्त्यर्थतया
न वैरथोक्तत्वात्प्रकृते तद्विधिसंभवात् ।

नि च प्रयानशेषविशिष्टमिषारणविधौ विशेषणविधेरवश्यत्वान्नतरैव धारणाशे-
पशक्तिकल्पनोपपत्तौ न श्रुतिविधौ तत्कल्पनप्रयुक्तगौरवावकाशः । मैत्रावरुणायोपम
तु न विशेषणविधिकल्पन उर्ध्वं इति वैयर्थ्यम् । तैत्तिरीयशाखाया ' यद्वीक्षितदण्डं
प्रयच्छति ' इति प्रतिपात्तिविधेः श्रुतत्वेन तत्र तदकल्पनाद्येति चेन्न । श्रुतविधौ प्रया
जशेषरक्षणस्य नानागामनयेऽपि यागार्थतामोयस्योत्तरकाङ्क्षीनविशेषणविधयधीनत्वा-
त्तत्तत्, पूर्वं प्रयानशेषप्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अविद्वत्तेर्विशेषणविधेरैव प्रतिपात्तिविधेरपि
प्रतिपत्त्याकाङ्क्षासहकृतच्छिद्वत्त्वसामर्थ्यसत्त्वेन कलत्रोपपत्तेः । न चैव विशेषणविधेः
रपि करपाद्यत्वाविशेषेण विनिगमनाविहाङ्कारणात्तेषां शक्तिकल्पनापत्तेर्नैते इत्याद्ये-
भिन्नारणार्थं वानेये प्राजापत्यवधामिषारणार्थं च शेषस्य धारणीयत्वापत्तिः । तथा च
प्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजनत्वोपममेन सनिहितहविषु च शेषसमापनोच्छिद्युत्पाद-
विद्येतेति वाच्यम् । राजान्तरीयहविरमिषारणार्थं प्राजान्तरोत्पादनगौरवस्यैव विनि-
गमनस्य प्रतिपात्तिविधेरैव धारणाशेषशक्तिकल्पनेनाविरोध इत्याशयेन नान्यदप्य-
त्तासंभवात् ।

इदं च लिङ्गं द्विविधम् । सामान्यसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षं तदनपेक्षं चेति । स्वप्रमेयो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वापराधर्मावच्छिन्ननिरूपितस्वप्रमेयाङ्गताभिष्टसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वं
सामान्यसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वं । अस्ति चेद 'बहिर्देवसदनं दामि' इत्यादिमन्त्र-
लिङ्गे । अत्र मन्त्रलिङ्गवत्त्वश्रुतौ न लवनत्वेन लवनस्योद्देश्यता । विनाऽपि मन्त्र
प्रकारान्तरेण स्मृत्या लवनसंभवेनाऽऽनर्थक्यात् । अपि स्वपूर्वायलवनत्वेन । न च तेन
रूपेण मन्त्राद्भोवः सम्भवि । तस्य लवनत्वमात्रेण बोधकत्वात् । न चापूर्वायलवनत्वेन
बोध विनाऽनेन मन्त्रेणापूर्वायलवनं प्रकाशयेदिति निरुक्तोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नभाव-
वपदघटितश्रुतिकल्पनं सम्भवति । अतोऽपूर्वायलवनत्वेन बोधार्थं प्रकरणादिरूपप्रमाणा-
न्तरमपेक्षणीयम् । तत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽस्य मन्त्रस्य पाठादर्शपूर्णमाससम्बन्धि विचिदनेन
प्रकाशयेदित्यवगते किं तदित्यपेक्षायां लवनमिति मन्त्रलिङ्गतोऽवगम्यते । अतो मन्त्र
लिङ्गप्रमेयदर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धिलवनत्वव्यापकदर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धित्वावच्छिन्ननिरु-
पितमन्त्रनिष्ठसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वादस्य लिङ्गस्य सामान्यसबन्धबोधकप्रमाण-
सापेक्षत्वम् । एव पुनानुमन्त्रणमन्त्रे यागानुमन्त्रणमिति समाख्यया यागसामान्यापूर्व-
सम्बन्धि विचिदनेन मन्त्रेण प्रकाशयेदित्यवगते किं तदित्यपेक्षायां पुनिति मन्त्रलिङ्गाद-
वगम्यते । अतो लिङ्गमेवपूषनिष्ठविजातीययागापूर्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकत्वाप-
रयागसामान्यापूर्वसाधनत्वावच्छिन्ननिरूपितमन्त्रनिष्ठसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वाङ्गि-
ङ्गस्य निरुक्तप्रमाणसापेक्षत्वं । यत्र तुद्देश्यस्वरूप आनर्थक्यमात्रेणापूर्वसाधनत्वादि-
बोधार्थं न प्रकरणादपेक्षा । यथा, अर्थज्ञानस्य सादर्यात्कर्मनुष्ठानाङ्गत्वे । तत्र
लिङ्गस्य सामान्यसबन्धबोधकप्रमाणानपेक्षत्वम् ।

लिङ्गस्य चाशब्दत्वेनाविधायकत्वाद्ब्रहितत्वादिनिरुक्ताङ्गत्वे साक्षात्प्रमाणत्वात्स-
म्भवेन विवायश्रुतिवैयर्थ्यान्तरितप्रामाण्यव्याप्त्यन्तरितप्रामाण्यश्रुतितो दीर्घत्वम् । अत
एव 'कदाचन स्तरीरसि' इतिद्विषकाशिराया ऋषौ यावद्विङ्गादिन्द्रोपस्थानार्थत्वं
कल्प्यते तत्र 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतेष्टने' इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वमैन्द्र्याधि-
करणे निरूपितम् । न चैवप्रमत्ताद्विद्वत्तुल्ये द्वाङ्गत्वावगमात् गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्व-
मिति वाच्यम् । लाघवात्तत्र मानद्वन्द्वयत्वमपानेयनासण्डोपाधिरूपदेवतात्वरश्चस्य
तद्विधाय प्रामाण्येन प्रतिपाद्यत्वरूपमन्त्रापाधिरूपदेवतात्वे लक्षणाङ्गीकारेण प्रकृते त-
द्विधाय श्रुतित्वाभावादिन्द्रोद्देशेनान्विधावेकप्रमरतामङ्गापेक्षेय । अयनप्रकरणवद्विद्वत्तुल्येति
अयनेन अयनानुयोगी द्रव्यतावत्त्वेन विद्यानुपपत्त्य । गार्हपत्यस्य स साधनत्वेन
अयनासंबन्धित्वेऽपि अयनमार्गार्थवैयर्थ्येति । अतश्च गार्हपत्योपस्थितेन्द्रोपस्थानाङ्गत्वमा-

दापेन्द्येति संज्ञामुपपाद्य गौणसामर्थ्यसहकृततृतीयाश्रुत्या गार्हपत्यप्रकाशकत्वमे-
वास्या ऋच इति ध्येयम् । मुख्यसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधिगौणसामर्थ्यस्य धृतिसहाय-
त्वेऽपि न स्वतो विनियोजकत्वम् । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य ' नर्हिदे-
वसदनं दामि ' इति मन्त्रस्य शक्त्या नर्हिर्देवनाङ्गत्वं न तु गौण्योऽवराजिह्वना-
ङ्गत्वविरयुक्तं हेतुमि ॥

(इति— लिङ्गनिरूपणम् ।)

॥ अथ वाक्यं निरूप्यते ॥

पदसमिध्याहारो वाक्यम् । यथा ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादौ ।
' ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इत्यादिश्रुतिम्यले पदसमिध्याहाररूपवाक्यसत्त्वेऽपि
' प्राधान्येन न्ययदेशा यवन्ति ' इति न्यायेन श्रौताङ्गत्वस्यैव न्यवहारो न तु वाक्यी-
याङ्गत्वस्येति प्राशङ्गः । नव्यास्तु, अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकरकृतवान्यतर-
पदार्थकल्पनानुकूलः श्रुतपदसंनिधिः । ' करुणमाशब्देन च सासर्गिकविषयताशालिशब्द-
बोधलक्षणानन्यशाब्दबोधान्यतरद्विवक्षितम् । अतः संसर्गविषया भासमानकरणता-
कल्प ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादेः, लक्षणया भासमानकर्तृत्वस्य
' पयोजशेषेण हवीष्यविचारयति ' ' सत्तून् जुहोति ' इत्यादेश्च संग्रहः । श्रुतिघटित-
पदसंनिधेरङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारत्वाभ्यतरनिरूपितसासर्गिकविषयताशालि-
शब्दबोधलक्षणानन्यशाब्दबोधान्यतररूपनिरुक्तस्वरूपनानुकूलत्वामावाप्तातिव्याप्तिरित्या-
हुः । पूर्वपदङ्गत्वैकदेशबोधप्रयोजकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वसूचनाव्याङ्गत्वघटकीभूतेति, न
तत्रङ्गत्वघटकत्वस्य लक्षणे निवेशः । प्रयोजनमावादात् । परोद्देश्यतावृत्तिवारकत्वपदेन च
कर्तृत्वकर्तृत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्वाभ्यन्तरं विवक्षितम् । संसर्गमर्था-
दया भासमानकरणताके लिङ्गकल्पितवाक्येऽतिन्यासविचारणाय श्रुतेति । कर्तृत्वाभ्यन्तर-
तमशक्तिज्ञानान्तरकर्तृत्वाभ्यन्तरमाशब्दबोधप्रयोजकपदसमिध्याहारो वाक्यमिति ॥

उपायाः ।

नीलो घट इत्यादिसमिध्याहारवारणाय प्रयोजकान्तम् । श्रुतिम्यलीयपदसमि-
ध्याहारवारणायान्यन्तं शाब्दबोधविशेषणम् । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिपदसमिध्या-
हारप्रयोज्यशाब्दबोधस्य धेन्वादिशक्तिज्ञानजन्यस्वात्म्यप्रसङ्गः कर्तृत्वाभ्यन्तरमेति । नीलो
घट इत्यादिपदसमिध्याहारवारणाय द्वितीयं कर्तृत्वाभ्यन्तरमेति । निरुक्तशाब्दबो-

प्रयोजकत्वं निरुक्तं शाब्दबोधोक्तानुक्ताकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वम् । नेन कण्ठावादावृद्धी-
तत्तृतीयादिशक्तिरूप्य विपरीत-युत्पन्नस्य 'मीहिमिर्येनेन' इत्यादिश्रुतिभिर्यत्नीय-
दसमस्याहारात्कर्तृत्वाद्यन्यतमससर्गक्रीडादिप्रकारकयागादिविशेष्यशब्दबोधेऽपि
नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

नन्वेवम् 'औदुम्बरो यूगे भवति' इत्यादौ वाक्योदाहरणत्वापत्तावौदुम्बरताया
वाक्यीययुपाङ्गत्वमुपेक्ष्य 'पशूनमोति' इति द्वितीयादिश्रुतिप्रमाणकपञ्चत्वस्यैवो-
चितत्वादौदुम्बराधिकरणसाधिनयुपाङ्गत्वविरोधः । अत एव सति यन्प्रहादपि न
वाक्यीययुपाङ्गत्वाङ्गीकार इति चेन्न । यूपर्तृकमवनाक्षिप्ताया भावनाया व्युत्पन्नस्य र्ज-
स्वेनान्येतुमयोग्यत्वात्, आश्रयालभेन च श्रौतपञ्चत्वयोगात्तत्र वाक्यीययुपाङ्गत्वस्यो-
पपत्तात् । न च 'सोमापौष्णं प्रेतमालभेत पशुनाम' इति प्रकृतस्य
प्रिवर्षपशुसाध्यस्य योग्यौदुम्बराश्रयत्वं सम्भवति । न च स्वभावान्नयपरिच्छेदद्वाराका-
श्रयत्वासम्भवेऽपि, अतिदेशप्राप्तपशुनियोजनाद्वयुपपरिच्छेदद्वाराश्रयत्वमभवत् । यूप-
स्यैव जुह्वादीनामातिदेशप्राप्तत्वेन तत्परिच्छेदस्यापि द्वारत्वापत्तां यूपानुवादानुपपत्तेः ।
अत एवाऽऽतिशेरीशपशुनियोजनं यूपद्वाराऽऽश्रय इत्यपि न ।

अथ 'यद्यपि चतुरवती यजमानः पञ्चावतैव वषा कार्षा' इत्यत्रावदानानुवादेन
पञ्चत्वविधिमङ्गीकृत्य हृदयाद्यवदानेऽपि पञ्चत्वमिद्वि मिद्वान्तिता दैर्घ्ये । यथापद-
मवयुत्पत्त्यानुवाद उपलक्षणं वा सप्तमर्वानुवादः । तथाऽप्रापि यूपपदमवयुत्पत्त्यानुवाद उप-
लक्षणं वा स्यादिति चेन्न । तत्र हि हृदयादिषु पञ्चावदानाभावे चतुरवदानप्राप्त-
वदानस्यानिर्देशादेव प्राप्ते 'एवादश वै पशोरवदानानि नानि द्विद्विरवयानि' इत्यस्य
वैयर्थ्यापत्त्याऽवदानस्य निरुक्तानुवादत्वस्योपपत्तिरिति चेन्न । तदा हि, अवदानमात्रोद्देशेन पञ्च-
त्वविधौ हृदयाद्यवदानेष्वपि पञ्चत्वप्राप्तेर्हविषरूपवदानप्राप्तेः हृदयवदानविधेस्तत्रावर्तक-
त्वेन मार्षकः । न च हृदयादिष्वपि जामदग्न्यादीनां पञ्चावदानस्यानिर्देशादेव प्राप्ते-
र्हविषा हविषरूपवदानप्राप्तेः पञ्चावदानविधि मार्षक इति न बोध्यं युक्तमिति वाच्यम् ।
तथाऽपि विधेः प्राप्तिकवचत्वमुपेक्ष्य वषापदस्यैव प्राप्तिकानुवदत्वोक्तिरिति चेन्न । ननु
तु न कस्यापि वैयर्थ्यादिकमिति विधिमिति यूपपदस्य प्राप्तिकानुवादत्वाङ्गीकारः ।

इदं च प्राचीनाग्रमुपेनवाक्यार्थानुमारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु, अवदानोद्देशेन पञ्चत्व-
विधौ हृदयादिष्वपि हृदयाद्यवदानेन पञ्चावदानस्य परिभेदानत्वात्प्राप्तिकानुवादत्वमपि
वाभावे पञ्चत्वप्रमत्तत्वात्प्राप्तिकानुवादानुपपत्तेरेव प्रसरतामप्राप्तये नान्य वयमर्थः
उपपन्नः । किं तु पञ्चत्वविशिष्टपञ्चानाम्प्राप्तिकानुवादानुपपत्तेरेव प्रसरतामप्राप्तये नान्य वयमर्थः

कृतावदानस्य वा वषोद्देशेन विधिस्तन्मैवोपस्थितत्वात् । हृदयादिवाक्ये हृदयाद्युद्देशेन विधिरिति हृदयादिषु तदङ्गपञ्चत्वप्राप्तिरिति नन्यमताश्रयणे न वषापदस्यावयुत्पानुवाद-त्वादिप्रसक्तिः । परं तु नन्यमतेऽवदानविधिसमकालप्रवृत्तानां हृदयाद्यवदानविधानां तदु-त्तरप्रवृत्तौ द्वयवदानविधिपादिकफलकत्वापर्यतिरिक्तप्रबलप्रमाणं न पर्याप्तम् ।

किं च पञ्चत्वविशिष्टावदानान्तरस्य वषोद्देशेन विधावदानोद्देशेन पञ्चत्वविशेषण-विधिकल्पनायामवदानस्वरूप आनर्थक्यप्राप्तौ वषाम्यासापूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यक-कत्वादुद्देश्याद्यवदानेषु कथं पञ्चत्वप्राप्तिः । न ह्यम्यासविशेषधर्मस्याम्यासान्तरे प्राप्तिः संभवति । उपदेशस्याम्यासविशेषविषयत्वात्, अतिदेशस्याम्यासयोः प्रकृतिविकारमा-यामावेनासंभवात् । पञ्चत्वविशिष्टमाकृतावदानस्यैव वषोद्देशेन विधी तु प्रकृतविधेरैव वषाम्यासापूर्वसाधनीभूतावदाने पञ्चत्वविधौ तात्पर्याच्चावदानान्तरे पञ्चत्वविधिः संभव-तीति तदधिकरणसिद्धान्तक्षेपेति न वषापददृष्टान्तेन रूपपदस्यावयुत्पानुवादत्वा-दीति । अतश्चाऽऽश्रयालामात्रं वषोद्देशेनौदुम्बरत्वविधिः संभवतीति वाक्याद्युपाङ्गत्वमे-वौदुम्बरतायाः । न च प्रकारान्तरेणाऽऽश्रयालामेऽपि प्रकृतवाक्य एवौदुम्बरत्वकरण-फलशुक्लकर्मकूपश्रयकभावनाविधानाद्युपात्तमकौदुम्बरत्वाश्रयलामः । आश्रयत्वस्य साध्य-त्वातिरिक्तस्य दुर्बलत्वेन यावनाया अनेककर्मकरवाद्वाक्यभेदापत्तेः ।

यत्तु राजके ' अतिदेशमात्रस्य पशुनियोजनस्य रूपद्वाराऽऽश्रयत्वमाशङ्क्य प्रकृतौ हि प्रत्यक्षोपदिष्टस्य होममणवनादेः पञ्चास्साधनापेक्षाया पयश्चमसादिवत्फलार्थम्यासि गोदोहनादेराधधीभूतसाध्योपेक्षादर्शनादुपश्रयकाङ्क्षावशास्साधनत्वमवसीयते । न चैत-पञ्चाऽङ्गत्वमसङ्गः । तादर्थ्येन विधानमावात् । अत एव गुणकामप्रयोगे मासङ्गिकोप-कारिणा गोदोहनादिना कार्यसिद्धौ चमसादेरनङ्गत्वेन तदभावे वैगुण्यापः । विकृतौ स्वखण्डकरणोपकरणमुखेन बलसोपकारमाकृतत्वादिरत्वादिविशिष्टस्यैव पशुनियो-जनस्यातिदेशात्साधनानाकाङ्क्षस्य परार्थविहितसाधनान्तरमाहकत्वं न युक्तम् । अन्य-तराकाङ्क्षाहेतुकस्य संबन्धस्येतराकाङ्क्षोद्भावनपूर्वकत्वाद्विधिमन्तरेण चाऽऽकाङ्क्षानु-स्थापनात् ' इति परिहृतम् । तच्चिन्त्यम् । प्रणयनस्य श्रुत्यवगताङ्गताक्रममतेन निराकाङ्क्षतया गोदोहनाश्रयत्वस्योपश्रयकाङ्क्षालम्पत्वासंभवाद्वोदोहनादेः फलसाधन-तावोधनसमकालमेव हि प्रणयने चमससाध्यत्वबोधः, तदैव प्रणयनस्य निराकाङ्क्षं गोदोहने फलसाधनत्वान्वयानुपपत्तिमूलककाङ्क्षबलम्बः, प्रणयने गोदोहनसाध्यत्व-बोधस्तु तदुत्तरकाळीन इति सर्वतो नञवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति न्यायेन गोदोहनस्य-

फटमाधनतान्यधानुपपत्त्या निराशादुत्तम्यापि प्रणयनस्याऽऽवाह्यमुत्थाप्य मोदोहना
 श्रयत्वाङ्गीकार । साम्य नित्यस्य नाशमिति न्यायेन काम्यप्रयोगे चमत्प्रधानद्वयत्वम् ।
 इत्यमेव चोत्पत्तिशिष्टमोमेन निराशादुत्तम्यापि ज्योतिष्टोमस्य फलोद्देशेन विधीयमानो-
 द्दिष्टाश्रयत्वमुद्दिष्टधिसरणे पूर्वपक्षाद्युक्तं सगच्छते । अत एव प्रकृतप्रमाणानुगतमाध-
 नान्तरावरद्धविषयाया फटार्थगुणाश्रयत्वं स्पष्टं प्रमाणमेव । दत्त्वाद्याश्रयत्वस्य प्राकर-
 णिकत्वं यवहारस्तु संनिधिराद्यविवेचनम् । अतः प्रकृत्यादिरत्वावहद्वेऽपि रूपे,
 औदुम्बरतामिवेशसमवादाश्रयत्वं समवस्थेवेत्यस्मदुत्तरातिरिक्त्याऽऽश्रयत्वस्योपहननित्ययम-
 नया प्रामादिकचिन्तया ।

न च 'चेतुर्लक्षिणा' 'उच्चैर्लक्ष्या नियमे' 'सह श्रययति' इत्यादिषु यथारम-
 दक्षिणोद्देशेनाभेदमवस्थेन चेतो, ऋग्वेदविहितकर्मोद्देशेन मन्त्रघटितपरम्परासंज्ञे-
 नोक्तैष्वध्य श्रयणोद्देशेन स्वरूपसंबन्धेन साहित्यस्य च विरेयत्वात्कर्तृत्वाद्यन्यतमत्वस्य
 शाब्दबोधोपाविषयत्वेनायासिरिति वाच्यम् । इत्युक्तो धेनवादिना करणत्वेन भावना-
 यम्यैव तत्तदुदाहरणे विवक्षितत्वात् । तथा हि । 'चेतुर्लक्षिणा' इत्यत्र तावत्तुवन्तयो-
 परस्परान्वयामावात् । 'न हि नियारहितं वाक्यमस्ति' इति न्यायेन द्विषापदान्या-
 हार आवश्यकः । तत्र च भावनाया माध्यापेक्षाया दक्षिणापदस्य दक्षिणाकार्यपरतया
 भाव्यसमर्पकत्वम् । करणाशब्दाया च करणतामसंज्ञेन धेनुपदार्थस्य धेनुपदोत्तरप्रव-
 माया वा करणत्वलक्षणया धेनुकरणत्वस्य भावनायामन्वयः । धेनुःक्षिणयोरभेदोच्यते
 पार्थिवः । धेनुत्वेनत्वयोर्विज्ञाने वाक्यभेदस्तु निशिष्टकाररविचानादनाद्युक्तः ।

एवम् 'उच्चैर्लक्ष्या नियमे' इत्यत्र धेनुपदमानुषोवाह्यातुना, ऋग्वेदविहितकर्म-
 लक्षणात्म्यं च प्राप्तत्वेन भावनायामुद्देशत्वेनान्वये नाते करणाक वतायामुच्चैर्लक्ष्य
 मन्त्रघटितपरम्परासंज्ञावाच्यत्वात्करणतामसंज्ञेन भावनात्वम् । न तु मन्त्रघटितपरम्प-
 रासंज्ञानुसारेण । तथात्वे भावनाया करणाक दूशोपशान्त्यभावात् । एव 'सह
 श्रययति' इत्यत्रापि प्रामाणांतराश्रयणोद्देशकभावनाया साहित्यस्य कर्तृत्वाद्यन्य-
 तममसंज्ञेनाव्यवयवः । तथा हि । दर्शपूर्णमासयो 'यस्य हविर्भिरस्य पुरमासश्चन्द्रम्
 अष्टाद्विधास्य त्रेधा तण्डुलान्निमज्जेत् । ये मन्त्राः स्युन्मानत्रावे दोषे पूषोडाशमष्टाक-
 वाचं निवेत्तु । ये मन्त्रिष्ठास्तार्जित्याय प्रददौ दनश्चम् । येऽणिष्ठास्तान्निष्ठावे
 शिपिविष्टाय 'शृते चरम्' इति श्रुत्यम् । तन्नामाव म्याकर्षणश्चाश्वमुदयावाच्छ्रुत-
 दिनप्रारम्भे निमित्ते त्रेधा तण्डुलानिति वक्ष्येनापनीतपूर्वदेवतासमन्वयाना प्रकृतहवि-
 पामेव देवतान्तरमवस्थेयवधनार्थानि श्रोण्युत्तरवक्ष्यानि न तु कर्षान्तरविज्ञायकानि ।

अपौरुषेयत्वं पूर्वमसंख्यत्वं प्रवृत्तहविषमिव देवता-न्तरसम्भवात् । अत एव पूर्वहवि-
देवता-न्तरसंख्यस्य निरूपकमीभूतवागापेक्षायाम् 'एन्द्रवाक्यं गृह्णाति' इत्यनेन पूर्वप्रकृत-
यागा एव निरूपका । अत्र आग्नेयस्य मध्यमादिपदेन वारज्यमागृह्णाति । दधिवाग
पयोवागयो स्वाविष्टाणिष्टाभ्यगाम्या साम्यासाम्या सह तन्त्रेणानुष्ठानमिति
सिद्धाभित्त पेटे । तत्र च मध्यमाद्युद्देशेन दातृत्वादिगुणविशिष्टदेवताविधिः ।
समानाधिकरणपदस्थले परस्परान्वयस्य वस्तुत्वात् । अतो न विधेयानेकत्वनिमित्तको
वाक्यभेदः । उत्तरवाक्ययो द्रव्यद्वयोद्देश्यत्वस्य युक्तवाक्यभेदस्तु स्वीक्रियते । अम्यु-
दितोष्टिमकरणस्थ 'सह यपयति' इति वाक्येन सप्रतिपन्नदेवताहविष सहश्रपण
विधानाच्चरुत्वाधिकरणमे आधिक्ये अन्वयेते । अतो द्रव्यदेवताविशिष्टभावनान्तरविधि-
पक्षे गौरवापत्तेर्द्रव्योद्देशेन देवता-न्तरविधिस्त एव श्रेयानिति प्राञ्च ।

न्यास्तु—समानाधिकरणपदस्थले परस्परान्वयस्वीकारे 'पञ्चदशा-याजमानि ।
इत्यत्रापि स्तोत्रोद्देशेन पञ्चदश-व्यसख्याविशिष्टाज्यविधानापत्तेः, उत्तरवाक्ययो स्वावि-
ष्टादिमहानिर्वाह्य पुरोडाशेन सम सहश्रपणापत्त्या चरुत्वविधेरप्यावश्यकत्वात्, द्रव्यो-
द्देशेन देवता-न्तरविधिपक्षे विधेयानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदपक्षे, द्रव्यदेवतातद्गुणचर-
त्वादिविशिष्टभावना-न्तराणिषिप्त एव श्रेयानित्याहुः । तत्र च श्रपणविधिं विनैव श्रप-
णस्य प्राप्तत्वात्, 'सह यपयति' इत्यमेक सप्रतिपन्नदेवताहविष श्रपणोद्देशेन साहित्य-
विधीयते । तत्त्वैकत्रालापच्छेदेनैकपात्राधिकरणत्वम् । निरक्षेकपात्राधिकरणतासम्बन्धे-
नाऽऽधारतानिरूपकापेक्षतासम्बन्धेन भावनान्वयीति कर्तृत्याद्यन्वयतमस्य शाब्दबोधविषय-
त्वात्सोपपत्तिमसङ्गः । यद्वैकपत्रवृत्त्येव त्रालापच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन भावनान्वयीति
नोक्तदोषः । न च श्रपणानुपूर्व्यतिरूपभावाभावा आत्मप्रवृत्ति-वाचिरुक्तसम्बन्धेनिरुक्तसा-
हित्यविशिष्टत्वात्सम्बन्धः । 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र स्वर्गनिरूपितश्रपणतासम्बन्धेन भाव-
नाया यागविशिष्टाभ्यगृह्णाणानुयोगिकनिरुक्ततत्त्वसम्बन्धेन निरुक्तसाहित्यविशिष्टत्वस्यापि
प्रवृत्तभावनायाः सम्भवात् । यदि तु तत्र करणतानिरूपणोद्देश्यकत्वमेव सम्भवः । तर्हि
प्रकृतोऽपि निरुक्ततत्त्वसम्बन्धानुयोगिश्रपणोद्देश्यकत्वमेव सम्भव इति न काच्यनुपपत्तिः ।

अथ श्रपणोद्देशेन साहित्यविधौ दक्ष, यस्य श्रपणाभावात्तत्र कथं साहित्य-
प्रतीतिः । अत एवाप साहित्यविशिष्टश्रपणविधिः । तथाऽऽश्रयद्रव्ये श्रपणश्रावपि
दधिपयसोऽन्तर्भासिरेव विशेषणाग्रे विधेः फलमिति प्राचीनैरुक्तम् । भवन्मते तु श्रपणाशे
विध्यमङ्गीकारादविषययोः श्रपण न स्यात्, नितरा च उद्देशेन विधीयमानं साहि-
त्यमिति चेत् । सत्यम् । दधिपयसोर्न प्रमाणा-न्तरेण श्रपणश्रापि । तथाऽपि श्रपणे

देशेन साहित्यविधौ केनचित्साहित्यावश्यत्वेऽनुपस्थितयत्किंचिद्द्रव्यस्य साहित्य-
निरूपकत्वकल्पने गौरवाद्वाचनेन प्रानसाहित्यनिरूपकत्वेन वल्लभयोर्दधिपयसोरिव तन्नि-
रूपकत्वं कल्प्यते । तथा च प्रहरणे शास्त्रासाहित्यवशेन शास्त्रप्रहरणनदग्नेगद्रव्य-
श्रपणे दधिपयसाहित्यवशेन दधिपयसोरपि श्रपणविधिः । एव च तृतीयविधिप्रकाराश्र-
यणेन प्राप्त्युपपत्तौ प्राचा पञ्चमविधिप्रकाराश्रयणमपि, अप्रामाण्यं प्रकटयति । न च
सप्रतिपक्षदेवताकहवि श्रपणस्यैवोद्देश्यताया प्रमाणाभावात्, श्रपणमात्रमोद्देश्यत्वे मध्य-
ममाध्ययान्म्यासीयश्रपणेऽपि केनचित्साहित्यापत्तिरिति वाच्यम् । एतद्वानुरोधेन
प्रानसाहित्यनिरूपकनिरूपितसाहित्यस्यैवात्र विवेच्यत्वेन पुनरावेय-यायेन विधेयसाम-
र्थ्यानुरोधेनोद्देश्यसकोचाः सप्रतिपक्षदेवताकहवि श्रपणस्यैवोद्देश्यत्वे मध्यममाध्ययान्मि-
यश्रपणे साहित्याप्रसत्तेरिति ध्येयम् ।

केचित्तु-समभिः साहचर्ये वाक्यमिति प्राचीनप्रवादस्य साध्यत्वादिवचकद्वितीयाद्यभावे
सति वस्तुतः शेषशेषिणो सहोच्चारण वाक्यमित्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठशेषत्वबोधिकानां
विमर्शनां शेषशेषोत्तरत्वेन, स्वप्रकृत्यर्थगतशेषत्वबोधिकानां च शेषशेषोत्तरत्वेनाभावे
सति, इति सत्यन्तार्थः । तेन प्रयान्तरेषामिष्टाश्रयणसकत्वादिविनियोजकवाक्यसंग्रहः ।
शेषशेषिणोर्वाचस्पदयोरेकाः शेषशेषोपयोगिसतिविधिशेषेणोच्चारणमिति शेषशेषिणो
सहोच्चारणमित्यस्यार्थः । तेन न प्रहरणविषयानिप्रसङ्ग इत्याहुः । तत्तु स्वत्वानुगमा-
दुपेक्षणीयम् । निरुक्तलक्षणं ब्राह्मणवाक्यस्यैव । मन्त्रवाक्यं तु, एकान्वयबोधोपयोगि-
मन्त्रपदसमभिः साहचर्ये । अत एव ' देवस्य त्वा सविषु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो
हस्ताभ्या निर्वपामि ' इति मन्त्रे कर्तृत्वाद्यन्यतमशक्तिज्ञानान्यस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमस्य
सर्गकस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमलक्षणज्ञानान्यस्य वा कर्तृत्वाद्यन्यतमशब्दबोधस्याजननेऽपि,
उक्तपदसमभिः साहचर्यरूपवाक्यान्तरात्, देवस्य त्वादिवदानां स्वार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशन-
द्वारा निर्वापाङ्गत्वम् । विधिवाक्यमन्त्रवाक्ययोरयमपरो विशेषः । यद्विधिवाक्ये कर्तृ-
त्वाद्यन्यतमलक्षणया सप्तसर्गविधया तद्ज्ञानाङ्गीकारेण वा स्वत एव विनियोजकत्वम् ।
मन्त्रवाक्ये ■ देवस्य त्वादिवदैर्निर्वाप प्रकाशयेदित्यादिवाक्यान्तरकल्पनया । देवस्य

१ अत्र चैव विधिप्रकाश अनुसंधेया । उद्घातत्वचक्रणकृमावनाविधिः, आधो विधिप्रकारः ।
यथा 'अग्निदोष जुहोति' इति । अन्वादेनेन तद्विधिरपरः । यथा अग्निदोष उद्घातत्वचक्रणकृमा-
धात्वभेदेनान्यकरणकृमावनाविधिस्तृतीयः । यथा 'दध्ना जुहोति' इति । अन्योद्देशेनान्यकरण-
कृमावनाविधिस्तुतः । यथा 'दध्नेद्रिषकामस्य जुहुयात्' इति । गुणविशिष्टधात्वचक्रणकृमावना-
विधिः पचय । यथा सोमं यजेत ' इति । अन्योद्देशेन गुणविशिष्टधात्वचक्रणकृमावनाविधिः
पठ । यथा 'सूर्यं चर्तुं निषेधेद्रिषकामचक्रणकृमावना' इति । अत्र च पूर्वपूर्वविधिप्रकारापेक्षयोत्तरोत्त-
राणां दोषैर्यमनुसंधेयम् । < (अ० ६ पा० ८ अ० ८) अत्रत्येनेति शेषः ।

त्वादपिदानां मन्त्रघटकप्रदायित्वाभावेन विध्यभावेन च धन्वावाक्यस्य स्वतोऽविनियोजक-
त्वात् । विध्यभावादेव च देवस्य त्वादपिदार्थानां निर्वाणकत्वमपि न स्वतो मन्त्रवाक्यम-
न्यम् । अपि तु श्रुतिघटकत्वाक्यान्तरकल्पनयेति बोध्यम् । अत्र विधिवैक्यस्य योग्यताज्ञानं
विना लक्षणया संसर्गविधया वा कर्तृत्वाद्यन्यतमबोधकत्वाभावेन योग्यतारूपालङ्घनानुभा-
पकत्वेनालङ्घनप्रमाणत्वेऽपि न लिङ्गतो दोषरूपम् । प्रत्युत सश्रुतिकत्वाक्यान्तरकल्पनया
प्रमाणपूर्वालिङ्गात्स्वतो विनियोजकत्वेन प्रबलत्वमेव । अत एवाग्नीषोमीयप्रकरण-
त्रिनस्य 'स्वं श्रेष्ठं प्रथमो मनोता' इति मनोतामन्त्रस्य केवलाग्निप्रकाशकयोमयदेवत्या-
ग्नीषोमीये विनियोगासंभवोऽप्येत्येति ममहाप्रकरणरूपसामान्यमन्त्रबोधकप्रमाणसहकृ-
तिद्वेन केवलाग्निदेवताके सवनीय उत्कर्षपाठौ 'यद्यप्ययदेवत्यः पशुराग्नेदेयेव मनोता
कार्यो' इति व्याख्यानभावेन लिङ्गाभावेनाग्नीषोमीयादिगामित्युक्तं दर्शने ।

मन्त्रवाक्यस्य तु सामर्थ्यकल्पनाद्वारा सश्रुतिकत्वाक्यान्तरकल्पकस्य ह्यन्तरितप्रामा-
ण्यकृतया धृतिकल्पनारूपैकान्तरितप्रामाण्यकाष्ठिद्वादुर्बलत्वम् । अत एव 'स्पोनं ते
सदर्शनं करोमि । धृतस्य धारया सुशेवं धरयामि । तस्मिन्संनिधौ प्रतिष्ठिष्ये ग्रहीणां
मेव सुमनस्यमानः' इत्येकान्वयबोधोपयोगिपटसंनिधिरूपाद्वाक्यवास्तवपूर्णस्य सदनकल्प-
प्रसक्तौ तद्वाचेन लिङ्गात्पूर्वार्थस्य सद्ने, उत्तरार्धस्य सादनेऽपि विनियोगः । तच्छ-
ब्दस्तु 'तप्ते पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिषा' इत्यत्रैव वाक्यान्तरीकारपर-
मर्शकत्वेन गुप्यत इत्युक्तं बलावर्त्ताधिकरणे ।

(इति-वाक्यनिरूपणम् ।)

॥ अथ प्रकरणं निरूप्यते ॥

अथ किं प्रकरणम् । न तावत्संनिधिपठितत्वं । सर्वस्यैव शक्तिचित्संनिधिपठित-
त्वेन सर्वाद्गत्वापत्तेः । न च तत्संनिधिपठितत्वं ताद्विनिधौ न प्रकरणमिति विशिष्य
निर्बचनान्नोक्तदोषः । अद्यानां प्रधानसंनिधिपठितत्वेन प्रानादित्वापत्तेः । दर्शपूर्ण-
मासयोगोद्गोहनसंनिधिपठितत्वेन तद्गत्वापत्तेश्च । अथाश्रुतभान्यकत्वसंनिधिपठितत्वं
ताद्विनिधौ न प्रकरणं, प्रधानानां श्रुतभान्यकत्वान्नोक्तदोष इति चेत् । न । समिधाय
स्वाश्रुतभास्यकतन्नुपायामसंनिधिपठितत्वेन तन्नुपायामादित्वापत्तेः । अथ श्रुतभास्य-
कत्वे सति अश्रुतभान्यकत्वसंनिधिपठितत्वं ताद्विनिधौ न तत्परम् । समिधायाम्नाश्रुतभा-
स्यकतन्नुपायामसंनिधिपठितत्वेऽपि श्रुतफलत्वाभावात्नोक्तदोषः । गोदोहनस्य

दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववारणाय श्रुतमाव्यवेति चेत् । विश्वजितो विकृतित्वेन प्रकरणी
त्वाभावात्तत्राव्याप्त्यमावेऽपि पिण्डापितृयज्ञस्य श्रुतफलकत्वाभावेन स्वाङ्गप्रकरणीत्वा
नापत्तेः । प्रयाजादीनां श्रुतमाव्यक्प्रोक्षणाङ्गत्वापत्तेश्च । अतोऽप्यवयवनिर्वचनं प्रकरणमिति
चेत् । न । सन्निधिपठितत्वे सति, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया एव प्रकरणपदार्थत्वात् ।
तत्सन्निधिपठितत्वं विशिष्टकथमावाकाङ्क्षा तद्विनियोजकप्रकरणमिति तु निष्कर्षः ।

अस्ति चेद प्रयाजादिविनियोजकदर्शपूर्णमासादिकरणकभावनाकथमावाकाङ्क्षात्मकप्र-
करणे । दर्शपूर्णमासादीनां प्रयाजादिसन्निधिपठितत्वात् । दर्शपूर्णमासादिषु दीक्षणीयादि-
प्रकरणित्ववारणाय, विकृते प्राकृताङ्गप्रकरणित्ववारणाय च विशिष्टात्मकम् । प्रया-
जादीनां पुरोडाशादिरूपद्रव्याङ्गत्ववारणाय कथमावाकाङ्क्षेति । तदुक्तम्, ' असमुक्तं
प्रकरणादितिकर्तव्यतापिर्त्वात् ' इति । प्रमाणान्तरासमुक्तमितिकर्तव्यतापिर्त्वरूपाः प्र-
रणादङ्गमिति सूत्रार्थः । अत्र श्रुत्यादिप्रमाणान्तरविनियुक्तस्य प्रोक्षणादेः प्रयोजनाका-
ङ्क्षारूपसंहारिरारणविहास प्रधानीयकथमावाकाङ्क्षारूपप्रकरणादङ्गत्वम् । प्रयाजादे-
रेव प्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिकारणवशादङ्गत्वमिति प्रकरणविनियोज्यविषयविशे-
षसूचनाय प्रमाणान्तरासमुक्तत्वोक्तिः, न तु तस्य लक्षणे निवेशः, प्रयोजनाभावात् ।
प्रधानीयप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकार्यमावादेवाङ्गानां प्रचानसन्निधिपठितत्वं विशिष्टकथमावा-
काङ्क्षावत्त्वेऽपि न प्रचानानामङ्गाङ्गत्वम् । न च समिधामादेः प्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारि-
सत्त्वात्तनूनपाद्यागाङ्गत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तनूनपाद्यादेरिति कर्तव्यताकाङ्क्षाशब्दे समि-
धादेः प्रयोजनाङ्गत्वाभावात् । तनूनपाद्यादेः फलवत्त्वावगमोत्तरं हि, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा
तदवगमश्च, प्रधानमावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रधानमावनाभवे सति भवेत्, प्रधा-
नमावनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया च स्वप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिवशात्तनूनपात इव समि-
धोऽप्यन्वयार्त्ताकाङ्क्षमिति न तनूनपाद्यागाङ्गत्वापत्तिः । अत एव उपोतिष्टोमात्रे-
तानां ' पशुकाम उक्थं गृहीयात् ' इत्यादिकाभ्यसस्यानां दीक्षणीयाप्तिनिहितत्वं
विशिष्टकथमावाकाङ्क्षावत्त्वेऽपि न प्रकरणादीक्षणीयादीनां सम्भङ्गत्वम् । अ यममुक्ता-
श्रयमापेक्षगुणफलसम्बन्धविशेषे पूर्व दीक्षणीयाद्यङ्गानामाश्रयीभूतज्योतिष्टोमभावना-
यावदवकत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षाभावान् । अतो गुणभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामा-
श्रयतोऽतिदेशादेव धर्मप्राप्तिरिति नाऽऽश्रयमापानविषयि-युक्तं तृतीये, प्रयोजना-
काङ्क्षाविरहादेव च न फलार्थगुणस्याऽऽश्रयाङ्गत्वम् । पिण्डापितृयज्ञस्य तु श्रुत्यद्यपि
निमुखाङ्गत्वत्वेऽपि न विनिगमनाविरहात्तदङ्गत्वमस्ति । काऽश्रयजन्म्येन प्रा । ये

विनिश्चयकत्वात् । काष्ठादिश्रवणाद्यविशेषे तु पिण्डपितृयज्ञवच्छ्रुत्याद्यविनिष्कृत्यापि
 कथ्यतेवापत्तेर्न परस्परान्तरत्वापत्तिः । विवृत्तिसंनिधिषष्ठिषोडशोमानां तु स्वसंनिधिषष्ठित्व-
 विशिष्टविवृत्तिनिषावनाक्रममावाकाङ्क्षारूपप्रकरणसत्त्वेऽपि न ततोऽङ्गत्वम् । उपहो-
 मेभ्यः वल्लोपकारवत्त्वेन पूर्वान्वितैः प्राकृताङ्गैः कथंमावाकाङ्क्षयाः शान्तत्वनोपहोम-
 विनियोगबोधादवहितपूर्व निरुक्तप्रकरणाभावात् । अपितु संनिधिरूपस्यानवशाद्विद्वत्या-
 काङ्क्षामुत्थाप्य तत्र एवाङ्गत्वम् । न चैवमुत्थाप्याकाङ्क्षायां प्रकरणउत्तनातिव्याप्तिः ।
 तस्या अपि स्थानरहस्यप्रकरणत्वेन उक्त्यत्वात् । उपहोमेषु प्राकरणिक्काङ्क्षस्वयवहारा-
 पक्षिस्तु विद्वद्विनिर्जोषमन्त्रेषु ध्योताङ्गत्वावतिषावल्लसन्निरुक्तकथंमावाकाङ्क्षया एव
 तदुत्पत्त्यपहाराविधानकत्वेन निराकार्येति बोध्यम् ।

नव्यास्तु—अथानुपपत्त्यर्थं संनिहितवत्त्वप्रमितपदार्थवृत्ति यत्पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकं
 विषये, इति कर्तव्यतात्वप्रकरणकपेराणं तत्प्रकरणम् । अस्ति च दर्शपूर्णमासादौ प्रयाजादि-
 विषये तन् । समिद्यागस्य प्रकरणात्तनूनवाद्यागाङ्गत्ववारणाद्यावगतकलसंबन्धेति पदार्थविशे-
 षणम् । प्रयाजादीनां प्रकरणादसंनिहितज्योतिष्टोमाङ्गत्ववारणाय संनिहितवत्त्वप्रमि-
 तेति तद्विशेषणम् । अङ्गस्य पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकैति विशेषणाच्च न प्रोक्षणादीनां
 धृतिविल्लवावयवगतसंज्ञायाङ्गमावानां प्रकरणादर्शाङ्गत्ववृत्तिः । ‘ वामदेव्यं गायति ’
 इत्यादौ प्रमाणान्तरेणानवगताङ्गताक्रमविषयेऽवगतकलसंबन्धस्य स्तोत्रस्य स्वसाधनी-
 मूननगतसामिन्त्यवयवगतसंज्ञासत्त्वात्प्रकरणेनाङ्गत्वप्रसक्तौ तद्व्याश्रयार्थमिति कर्तव्यता-
 र्वेनेति विशेषणम् । तस्य क्रमसामित्यवयवस्य सामायेतायापि सिद्धतामापेताया-
 मिति कर्तव्यतात्वप्रकारवत्त्वमावादिश्याहुः । अत्र समिद्यागादौ तनूनवाद्यागाङ्गत्वस्य
 प्रोक्षणादीनां प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गत्वस्य चोत्तरीत्या वारणसंबन्धवगतकलसंबन्धेति
 पूर्वप्रमाणानवगताङ्गतावेति च विशेषणं सूत्रस्यासंख्येयविरूपविशेषणवद्विनिर्जोषप्रयोनर-
 प्रकरणशरीरे प्रकरणविनिर्जोषविषयविशेषबोधानर्थमेव ।

व्यवहारप्रयोजकप्रकरणलक्षणम् । विनियोजकप्रकरणलक्षणं तु, अस्मदुक्तमेव । तन्नून-
पादादिषु समिदादिविनियोजकप्रकरणमत्त्वेऽपि समिदादीनामुक्तीत्या तदङ्गत्वस्य वार-
यितुं शक्यत्वादिति तत्त्वम् ।

वेदितु—उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । सा च फलाकाङ्क्षाविशिष्टकथंभावाकाङ्क्षा ।
वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयभावनासंनिहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेन । न त्वेकपुरुषावगतत्वा-
दिना । तेन न विश्वमिदादेः प्रकरणेन दर्शाङ्गत्वम् । उक्तसंबन्धेन यदीयफलाकाङ्क्षा-
विशिष्टा, निर्णीतनृनङ्गत्वव्यगता या कथंभावाकाङ्क्षा सा तद्विनियोजकप्रकरणमिति
निष्कर्षः । उक्तं हि • असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतापित्वात् ' इति । अत्र पञ्चम्याः
सामानाधिकरण्यकारकंभावाकाङ्क्षैव प्रकरणमित्यवसीयते । असंयुक्तपदं च फलाका-
ङ्क्षोपस्थापकम् । न तु संनिपातिनिवारणमित्याहुः । तदतीव मन्दम् । तथा हि,
विनियोगफलोपधायकप्रकरणस्य वेदं लक्षणं तत्स्वरूपयोग्यस्य वा । नाऽऽद्यः ।
एवाश्रयभावनासंनिहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेन प्रयानादिभावनीयफलाकाङ्क्षाविशिष्टायां
ध्रुवमावृत्त्येन निर्णीतप्रयानाद्यनङ्गत्वप्रोक्षणादिभावनागतकथंभावाकाङ्क्षायां प्रया-
जविनियोगरूपफलानुपधायकायामतिश्यासेः । प्रधानकथंभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणेन फल-
वत्त्वेऽवगते तन्नूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षोदयाधिर्णीतनृनङ्गत्वकनूनपाद्यागगतायां तस्या-
मुक्तसंबन्धेन समिदागीयफलाकाङ्क्षाविशिष्टत्वेनातिश्यासे । न च प्रधानकथंभावेन
तन्नूनपाद्यागीयफलवत्त्ववगमसमकालमेव समिदागस्यापि फलवत्त्वावगमेन फलाकाङ्क्षो-
परमात्तदुत्तरकालीनतन्नूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षाया न तद्वैशिष्ट्यमिति वाच्यम् ।
आलेकपरामर्शनन्यानुमितौ सामानाधिकरण्यसंबन्धेनातीतपूवपरामर्शवैशिष्ट्यस्यैवोक्त-
संबन्धेनातीतममिदागीयफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यस्य तन्नूनपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षायां सत्त्वे
वाच्यमावाप्तम् ।

श्रीशणायहस्ववरणाय फलाकाङ्क्षायाः सहकारिस्थकल्पनाया आवश्यकत्वादिति दिक् ।

एतस्य च प्रकरणस्याऽऽकाङ्क्षारूपत्वेन स्वतोऽप्रमाणत्वाद्वाक्यवृत्तानाद्वारेव प्रामा-
ण्यम् । तथा हि । प्रधानगतैकैकत्वकाङ्क्षया प्रमादिगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृ-
तया प्रयानवाक्यस्य प्रधानवाक्यस्य च स्वस्ववान्तरवाक्यार्थसमाप्तस्यापि महाभाक्त्यैरु-
द्देश्यरूपपदत्वाकान्तस्य संनिधेरुक्तं वाक्यं कल्प्यते । उक्तपारिभाषिकप्रदानामपि
स्वार्थोपरिपत्तिद्वारा तन्निष्ठाश्रुतपदान्तरकल्पनानुसूत्रयोग्यतारूपालिङ्गानुमानद्वारेति कर्तव्यम् ।
तात्पर्याचीत्यादिगौणभूतिकल्पकल्पमिति परस्परया प्रकरणस्थाङ्गत्वे प्रामाण्यम् ।
वाक्यैकवाक्यताकल्पनप्रकारश्च 'समिधो यजति, इत्थं दर्शपूर्णमासमभ्यां यजेत'
इति । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणान्मातेन 'संस्थाप्य पौर्णमासी वैश्वप्रभुनिर्वेत्'
इत्यनेन विहितवैश्वस्य प्रकरणादर्शपूर्णमासोभयाङ्गत्वप्रसक्तौ वाक्यार्थपौर्णमास्यङ्गत्व-
मित्युक्तं बलाबलाधिकरणे ।

(इति—प्रकरणनिरूपणम् ।)

॥ अथ स्थानं निरूप्यते ॥

सादेष्टुं स्थानम् । तच्च द्विविधम् । अनुष्ठानसादेष्टुं पाठसादेष्टुं चेति । पाठसादेष्टुं
द्विविधम् । यथाक्रमपाठः संनिधिपाठश्चेति । पशुवर्माणां प्राप्तिपौर्णमास्यष्टवन्मनुष्ठान-
सादेष्टुमात् । तथा हि 'यो दीक्षितो यदग्नौ पौर्णमासं पशुपालभेत' इति ऋक्संनिधवा-
ग्नात्तरयाग्नौ पौर्णमास्यष्टोः 'स एव द्विद्वेष्टुः पशुपौर्णमास्यष्टोऽह्नालब्धवत्' इति वच-
मादौपवस्यष्टोऽह्न्यनुष्ठानम् । सादेन एव च पशुवर्माः श्रूयन्ते । अनस्तेऽनुष्ठानसादे-
ष्टुमात्पञ्चदशम् । उपोतिष्टोममहाप्रकरणसत्त्वेऽपि पशुवर्माणां सोमद्रव्यकर्मोतिष्टोमाङ्ग-
त्वायोग्यत्वात्तदनुष्ठानम् । अत एवाऽऽनर्थक्यतद्गङ्ग्यायेन 'उपोतिष्टोमाङ्गसत्त्वेऽप्यष्टव-
प्रसक्तवापि स्थानेनोपसंहारन्यायेनाग्नौ पौर्णमास्यष्टवन्मात् । पञ्चान्तरे त्वतिदेशादेव तेषां
प्राप्तिरिति सिद्धान्तः । 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः' इत्याग्नीनां क्रमाभ्यातात्तत्वात् याम्यानु-
पायमानाम् 'ऐन्द्राग्नेः तद्वत्कपालं निर्वेत्' 'वैश्वानरं ब्राह्मकपालं निर्वेत्' इति
क्रमान्मातेऽन्यत्वं यथाक्रमपाठात् । नक्षत्रेष्टे संनिधिपाठोपहोमानां नक्षत्रेष्टद्वयं
संनिधिपाठात् । नक्षत्रेष्टेः प्राकृत्याङ्गनिराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणादङ्गत्वायोगादिति प्राचीन-

प्रवाद । स्व-स्वबोधकवाक्यान्तरसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन किञ्चित्पदार्थविशिष्टत्वं स्थानमिति निष्कर्षः । उक्तसम्बन्धेन तत्पदार्थविशिष्टत्वं तद्विनियोजकक्रम इति यावत् ।

एतेन—देशसमानत्वं प्राप्यत्यादिरूपसादृश्यमित्युक्तौ यथाक्रमपाठसमूहेऽपि, अमितदेशतायामुपहोमाङ्गताप्रमाणभूतायामन्यासि । अमितत्वमित्युक्तौ तु सदृशदेश-भूताया यथाक्रमपाठरूपायामन्यासिरिति निरस्तम् । अन्यतमत्वादिना सम्बन्धानुगमसम्बन्धेन सम्बन्धानुगमस्यादोषतयोक्तनिरस्तत्वाव्याप्यसम्भवत् । यथाक्रमपाठस्थले यावद्या-मन्त्राणामैन्द्राग्नादिषु, सानाग्न्यसनिधिपठितस्य ' शु-च व दै-व्याप कर्मणे ' इति मन्त्रस्य सानाग्न्ये च स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावादन्यासिरत स्वेति । उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेनोपहोमवैशिष्ट्यस्य समूहाय स्वबोधकवाक्येति । न च विद्वत्युपहोमयोरेकदेशानुष्ठेयत्वेन स्वसमानदेशीयत्वसम्बन्धेनोपहोमवैशिष्ट्यस्य विकृतौ * क्रमत्वापत्तौ स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्यासमूहेऽप्यप्येव इति वाच्यम् । विद्वत्युपहोमयोरेकदेशानुष्ठेयत्वस्याङ्गताबोधोत्तरत्वात् स्थानत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वात्पत्तौ । उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेनाङ्गत्वप्रमाणत्वावश्यत्वेन समूहात्वात् ।

उक्तदेशीयत्व च, उक्तदेशवृत्तित्वम् । तच्चानुष्ठेयत्वपठितत्वान्यतरसम्बन्धेन । तेन पशुधर्मबोधकवाक्यसमानदेशानुष्ठेयत्वस्य, उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशपठितत्वस्य च समूहः । उक्तसम्बन्धेन समिधायवैशिष्ट्यस्य च तनूनपादादौ सत्त्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्य प्रकरणप्राकृत्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वस्यैवावगतेन समिधायस्य तदङ्गत्वम् ।

नन्यास्तु—इति कर्तव्यतात्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सनिधि क्रमः । इति कर्तव्यतात्वेनायोग्यत्व च द्वेषः । क्वचित्तदाकाङ्क्षाविरहात् । यथा विकृतौ । क्वचिद्व्यापारात्मकत्वात् । यथा, अनुमन्त्रणप्रपदिमन्त्रादौ, एतन्वाक्योपात्तव्रीहियामादिसानिवेदपि क्रमत्वापत्तेर्वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजाद्यङ्गवाक्यप्रधानवाक्यार्थयोः सनिधौ स्थानत्वापत्तिनिरासामाऽऽद्य विशेषणम् । वाक्यार्थसनिधेरुक्तत्वाच्चानुष्ठानसादेश्यासमूह इत्याहुः । अत्रोपहोमवाक्यार्थस्य व्यापाररूपत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेनावयवयोग्यत्वात्, अययोऽप्येत्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षयाऽपि तदव्यापारपत्तेस्तसनिधवाव्याप्तेः । सनिधिपाठ-यथाक्रमपाठस्थलीयसनिधित्वान्निरुक्ते, व्रीहियामसनिधेः प्रयानादिवाक्यप्रधानवाक्यार्थस-निधेश्च सत्त्वेऽपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन तदङ्गाङ्गिमावस्य श्रौतप्राकर-णित्वव्यवहारोपपत्तेस्तद्वारकविशेषणद्वयवैयर्थ्याभावाच्चैवदुपेक्षितम् ।

केचित्तु—देशसामान्यमित्यस्य प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वमित्यर्थः । अतः सामा-
न्यपदेन प्रापम्यादिमादृश्यादिवशायायमिन्द्रदेशत्वासंग्रहः । अभेदाविवक्षायां सदृशदेशत्वासं-
ग्रह इति दूषणमनवकाशमित्याहुः । तत्र । देशे प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्ट्यानिर्मुक्तः । उपहोम-
देशे दर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि स्मृत्याद्यात्मिकायाः कदाचित्सत्त्वादुपहोमानां तदङ्गत्वापत्ते-
र्यै । न च शास्त्रादित्वे विपरिवृत्तौ विशेषणमतो भोक्तृदोषः । दर्शपूर्णमासशास्त्रस्मृतिन्यायाः
शास्त्रीयदर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि तत्र संग्रहात् । न च प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वं
स्वविनियोजकक्रमः । दर्शपूर्णमासयोरुपहोमप्रधानत्वाभावात् दोष इति वाच्यम् । अङ्ग-
त्वज्ञानमननकर्मशरीरेऽङ्गत्वानिरूपकत्वरूपप्राधान्यानिवेशेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । अतोऽ-
स्मदुक्त एव सादेवनिष्कर्षो गरीयान् ।

अयं च द्विविधोऽपि क्रमः प्रत्येकमुपयाकाङ्क्षत्याऽन्यतराकाङ्क्षया च विनियोजक
इत्यतः पक्षिभ्यः । तत्र प्रधानस्य विकृतित्वेऽनुष्ठानसादेवत्यान्यतराकाङ्क्षया विनियोज-
कत्वम् । यथा, उक्तपशुधर्मग्यस्त्यानुष्ठानसादेवस्य क्लृप्त्योपकारप्राप्त्याङ्गनिराकाङ्क्ष-
तया प्रधानत्याऽऽकाङ्क्षाभावात् । प्रधानस्य प्रकृत्यनिरूपकदर्शहोमादिरूपत्वे तु, अनु-
ष्ठानसादेवस्योपयाकाङ्क्षया विनियोजकत्वम् । एवमैन्द्राद्यादिविकृतिक्रमपठितमन्त्राणा-
मन्यतराकाङ्क्षासहकृतयथाक्रमपाठासदृशत्वम् । यद्यपि याज्यानुवाक्यामन्त्राणां लिङ्गावि-
नियोज्यत्वेन यथाक्रमपाठस्य तत्रापूर्वविशेषसाधनत्वबोधकत्वमेव न तद्विनियोजकत्वम् ।
तथाऽपि विकृतिक्रमपठितलिङ्गाविनियोज्यनपादिमन्त्राणां यथाक्रमपाठ एवान्यतराकाङ्क्षा-
सहकारेण विनियोजकोऽन्वेषणीयः । अत एव दर्शहोमाद्यङ्गमन्त्रपादिमन्त्राणां यथाक्रम-
पाठ एवोपयाकाङ्क्षया विनियोजकोदाहरणम् । एवमुपहोमीयविकृतिसंनिधिपाठोऽन्यत-
राकाङ्क्षासहकृतस्फुटदाहरणम् । शुन्धनमन्त्रस्य सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणे लिङ्गादेव विनियोगा-
त्तस्य सान्नाय्यसंनिधिपाठः साक्षाद्विनियोजकोऽपि, अपूर्वविशेषसाधनत्वोपस्थापकत्वेन
विनियोगप्रयोजकत्वादुपयाकाङ्क्षासहकृतसंनिधिदाहरणम् । न ह्यन्यदग्रादाहरणं संग-
्रहात् । प्रकृतित्वानिरूपकप्रधानसंनिधिपाठितारादुपकारकस्य प्रकरणविनियोज्यत्वात् ।
अप्राप्त्यतराकाङ्क्षासहकृतक्रममात्रस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षोत्थापकतया प्रकरणादुत्पन्नत्वं
स्पष्टम् । उभयाकाङ्क्षासहकृतयथाक्रमपाठानुष्ठानमादेवयोर्विधिसंनिधिपाठितप्रकरणादुत्प-
न्नत्वमपि ।

एवं विनियोजकप्रकरणसहकृतपाठसंनिधेस्तु स्वतोऽविनियोजकत्वादापि दुर्बलत्वम् ।
प्रकरणापेक्षया क्रमस्य दुर्बलत्वादेव चेष्टिपशुसोमयात्मकराजसूयान्तर्गतामिषेचनीय-
संनिधिपमान्नातविदेवनाग्नीनामन्यतराकाङ्क्षासदृशतर्मान्विपाठादमिषेचनीयमात्राद्गत्वप-
सद्यो राजसूयमहाप्रकरणाद्राजसूयाद्व्यतिरिक्तं मलावलाधिकरणे । न च

राजसूयस्यापि विवृत्तिसमुदायात्मकत्वेन प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात्प्रकरणासम्भवं ।
 प्रत्येकजन्यपरमापूर्वाणां प्राकृताङ्गैर्निराकङ्क्ष्येऽपि सर्वयागजन्यपरमापूर्वस्य साकाङ्क्षत्वेन
 तदनुकूलप्रत्येकपरमापूर्वेनिष्ठयोग्यताजनकत्वेन प्ररूपणग्राह्यत्वोपपत्तं । न च सर्वयाग-
 जन्येकपरमापूर्वं मानाभावः । दर्शपूर्णमासयोः समुदितसाधनताश्रवणस्य समुदायापूर्वं
 इव सर्वयागममुदायात्मकराजसूयत्वावच्छिन्नसाधनताश्रवणस्यैव तत्र मानत्वात् ।
 तदनङ्गीकारेऽपि वा पवित्रादारम्य स्रग्भस्य घृति यावदङ्गविधिषु ' राजसूयाय ह्येना
 उत्पुनाति ' इत्यनेनोपक्रमात् ' राजसूयेनेजान सर्वमायुरेति ' इत्युपसहाराद्वाचनिकाङ्ग
 मंदशेन राजसूयत्वेन रूपेण सर्वपासाकाङ्क्षाया उत्तेजनात्तत्प्रकरणोपपत्तेश्च । एवमन्य
 विधयस्तस्यापि प्रावक्ष्यदीर्घत्ये, उदाहरणानि सुवीचिर्यपासम्भवंमूढ्यानि ।

(इति—स्थाननिरूपणम् ।)

॥ अथ समाख्या निरूप्यते ॥

समाख्या यौगिक शब्द इति प्राञ्च । परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितयौगिक-
 शब्दत्वं समाख्यात्वमिति तु निष्कर्षः । स्वघटकपदार्थनिरूपितस्वघटकपदार्थनिष्ठा
 कृत्वाचोवरे द्वेऽस्ति-व्याप्तिवारणाय चमितान्तम् । ' घेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्येऽस्ति-
 व्याप्तिवारणाय यौगिकशब्देति ।

अथ यौगिकत्व नात्रैकपदघटितत्वम् । ' घेनुर्दक्षिणा ' गृह्यो घट इत्यादिव्यस्तथा
 कयमाधारणत्वात् । अत एव न विग्रहवत्त्वम् । स्वसमानार्थत्वाकयान्तरकस्वरूपस्य
 तस्य गौर्मृनि, श्वेत कलश, इत्यादिवान्वयान्तरमादायोक्त्यस्तत्वाक्येऽपि सत्त्वात् ।
 न च स्वघटकपदघटिविग्रहकत्वमय तत्त्वाशोक्तदोषः । गार्दक्षिणा, श्वेतो घट इत्यादि-
 वाक्यमादायोक्तदोषात् । स्वघटनत्वावपदघटितविग्रहकत्वम्, आध्वर्यवमित्याद्यस्वपद-
 विग्रहकसमाख्यात्वमिति चेत् । आनुशासनिकानपूर्वकपदघटितत्वस्य प्रकृतं
 यौगिकरूपत्वात् । कृतन्तद्विद्यावानुपूर्व, आनुशासनिकीति न दोषः । अत्र यजेते-
 त्यादिपशुतावतिव्याप्तिवारणाय सुचन्तत्वं परस्परार्थावयतात्पर्यकपदविशेषणं बोध्यम् ।
 आध्वर्यवमित्यादौ सुचन्तादेव तद्विद्योत्पत्तेः । हातृचमम इत्यादौ सुप्मुपेत्यनेन सुचन्त
 योरेव समासाविधानादस्ति सुचन्तपदघटितत्वम् । यजेतेत्यादौ न तदिति न दोषः ।

वस्तुतस्तु—परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितत्वे सति सुचन्तत्वं समाख्यात्वम् ।
 ' कृत्तद्वितममामाश्च ' इत्यनेन कृतन्तद्वितान्तसमासेषु प्रातिपादिकसज्ञावगमात्तेषा
 सुप्प्रवृत्तिस्वरूपसुचन्तत्वमिति लक्षणसमन्वयः । सुचन्तमोमादिपदे द्वे चातिव्याप्तेरिति-

तान्तम् । ' सोमेन यजेत ' इति सुसिद्धितसमुदायेऽतिव्याप्तेः सुबन्तेति । ' अथर्ववेद-
चातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' इति सूत्रेऽप्रत्ययपदस्य, प्रत्ययंतदन्तान्यपरतया सुसिद्धि-
तसमुदायस्य - प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन तदुत्तरं सुषोऽनुत्पत्तेः । ' वेनुर्दक्षिणा ' इत्येवं
दक्षिणाप्रातिपदिकस्य सुप्प्रकृतित्वेऽपि वेनुर्दक्षिणापदघटितसमुदायस्यातत्त्वात्प्राति-
पद्याधिरिति न तद्वारकतया यौगिकत्वनिवेश इति तत्त्वम् । ,

सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । आर्ग्वेदिकपदार्थेषु आर्ग्वेदव्यतिरिक्तम् ।
आर्ग्वेदिकेषु हौत्रमिति । सामवेदिकेषु औद्गात्रमिति । तथा होत्रचमस इति पाम्रविशेषे ।
पौरोडादिकमिति दार्शपूर्णमासिकपदार्थेषु या समाख्या सा, आर्ग्वेदव्यतिरिक्तम् इत्यादि-
वेदप्रयुक्तत्वाद्द्वैदिकी । सोमचमस इत्याद्या याज्ञिकमयुक्ता लौकिकी । अत्र विक्षेप्य,
विशेषणसंबन्धस्य सिद्धवर्तिदेशस्तदन्वयानुपपत्त्याऽवयवार्थसंबन्धबोधकं वाक्यमाका-
ङ्क्षायोग्यतादिनलेन कल्पयित्वा यतृत्वादिरूपः संबन्धः प्रतीयत इति सा विशेषणस्य
विशेष्याङ्गतायां प्रमाणम् । उक्ताङ्गत्वस्य च प्रमाणान्तरागम्यत्वात्सामाख्यानिकत्वम् ।
अत एव यत्र वाक्यादिप्रमाणान्तरेण समाख्याघटकीभूतपदार्थस्याङ्गाभावगमस्तत्र न
सामाख्यानिको विनियोगः । यथा, ' निर्मग्न्येनेष्टकाः पचन्ति ' ' प्रोक्षितोऽप्यामुल्ल-
खमुसल्लाप्यामवहन्ति ' इत्यादौ मन्यमप्रोक्षणत्वेः । तत्र मन्यमकर्मभूताभ्यः, प्रोक्षितोऽलू-
खलमुसल्लयोश्च विध्यन्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन मन्यमप्रोक्षणयोरेव विधितात्पर्येण विनि-
योगस्य वाक्यीयत्वात् । ' आद्यवेवमधीति ' इत्यादौ त्वद्यवर्थादेर्विधितात्पर्यविषयत्वा-
त्समाख्याविनियोग्यत्वमेव ।

अत्र च समाख्याघटकीभूतपदार्थयोः संसर्गविधादिना संबन्धे बुद्धे तज्जिदेशान्यपा-
नुपपत्त्या न स्वतन्त्रो विधिः कल्प्यते । अध्यर्थुणाऽन्वाधानादि कर्तव्यमिति, गौरवात् ।
अपि ह्य ' अध्यर्थुं वृणीते ' इत्यध्यर्थुवाक्यस्यान्वाधानादिवाक्यस्य चैकवाक्यतासंपादक-
पदमार्त्रं ' यमध्यर्थुं वृणीते सोऽग्निनित्यादधाति ' इति । तच्च द्वयोर्विध्योरेकबुद्धिस्पता-
रूपस्यानकल्पनां विना न संभवतीति कल्पयित्वा, अध्यर्थादेश्च व्यापारविषयतया
इतिकर्तव्यतात्वं प्रकल्प्य तदाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया द्वयोर्विध्योर्महावाक्येकेदेशत्वत्
प्रातिपद्याधिकपदत्वाक्रान्तयोः संनिधिरूपं वाक्यं कल्प्यते । ततश्चाध्यर्थुनिष्ठगौरव्यतारूप-
लिङ्गं प्रकल्प्यैकवाक्यतासंपादकपदरूपश्रुतिकल्पनात्समाख्याया विनियोगकत्वम् ।

अत एव पञ्चान्तरितप्रामाण्यकत्वेन समाख्यायाश्चतुरन्तरितप्रामाण्यकस्यानोपेक्षया
दुर्बलत्वम् । अत एव पौरोडाशिकप्रमाणत्वात्ते काण्डे समाज्ञातस्य ' शुन्धम्वम् ' इति
मन्त्रस्य समाख्याया पुरोडाशसाम्याग्नेयादियार्गीयशाशशोऽक्षणाङ्गत्वे प्रसक्ते सांनान्यसंनि-

॥ द्वितीयभागस्थपूर्वमीमांसासूत्रादीनां सूचीपत्रम् ॥

द्वितीयभागस्थपूर्वमीमांसासूत्राणां-वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अ.		अन्यो वा स्यात्परिक्रय-	१०८८
अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगात्	९००	अपदेशो वाऽर्थस्य	८९१
अंगुणा च कर्मचोदना	९९९	अपमयस्त्वेकदेशस्य	११३९
अगुणे तु कर्मशब्दे	९३९	अननयाद्वा पूर्वस्यानुप-	७८९
अशित्तु लिङ्गदर्शनात्	६१०	अपि वा क्रमसंयोगात्	६४५
अभ्यङ्गमप्रकरणे तद्वत्	१०५६	अपि वा द्विरुक्तत्वात्	१०७१
अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात्	७९०	अपि वा श्रुतिमेदात्	१०८९
अचोदकाश्च संस्काराः	९१९	अपि वा सद्वितीये स्यात्	८८९
अचोदना गुणार्थेन	१०५२	अप्रकरणे तु तद्वर्मस्ततो	६९२
अचोदितं च कर्ममेदात्	९६३	अप्रकृतत्वाच्च	४२९
अतुल्यत्वात् नैवं स्यात्	७९३	अप्रयोजकत्वादेकस्मात्	९८४
अतुल्यत्वात् वाक्ययोगुणे	९४६	अग्नेषु चोदानाम्तरं	९९४
अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः	१११४	अर्थलोपादकर्म स्यात्	६६८
अपातः शेषवृक्षणम्	६४७	अर्थवादोपपत्तेश्च	६०४
अद्रव्यत्वात्केचले कर्मशेषः	६०८	अर्थवादो वाऽनुपपत्तात्	९११
अद्रव्यत्वात् शेषः स्यात्	९९३	अर्थवादो वा प्रकरणात्	८९३
अद्विर्वचनं वा श्रुति-	६३८	अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु	७४९
अधिकारे च मन्त्रविधिः	७७३	अर्थासंनिवेश	६३९
अध्वर्युर्वा तदर्थो हि	११२३	अर्थेनेति चेत्	१०९०
अध्वर्युर्वा तन्वायत्वात्	६१०८	अर्थेनेति द्रव्यगुणयोरैक-	६७३
अध्वर्युस्तु दर्शनात्	११२९	अवतत्वाच्च जुह्वा	९९३
अनर्थक्योपदेशः स्यात्	७८०	अविभागाच्च शेषस्य	९९६
अनित्यत्वात् नैवं स्यात्	६२९	अविभागस्तु कर्मणो	६२१
अनुप्रसर्गेषु सामान्यात्	१०२१	अविशेषात् स्मृतिव्यर्थेति	८७४
अन्त्यमरेकार्थे	९९३	अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्	९७८
अन्नप्रतिषेधाच्च	९९१	अशक्तौ ते प्रतीयेत	११०९
अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः	६२९	अशास्त्रवृक्षात्वाच्च	१०९९

सूत्राणि

अशेषत्वात् नैव स्यात्

असंयुक्त प्रकरणादिति-

असंयोगात् मुख्यस्य

अहीनवत्पुस्तदर्थत्वात्

अहीनो वा प्रकरणात्

आ

आरया चैव तदर्थत्वात्

आग्नेयवत्पुनर्वचनम्

आग्नेयसूक्तहेतुत्वात्

अघाराग्निहोत्रमरूपं वात्

आज्याच्च सर्वसंयोगात्

आग्ने च दर्शनात्

आधानेऽपि तथेति चेत्

आधानेऽसर्वशेषत्वात्

आन तर्कमचोदना

आन्वयक्यास्तद्भेदो

आराट्टिष्टमसंयुक्तम्

आराट्टिपीति चेत्

इ

इत्याधिकारो वा सम्भारस्य

इष्टार्थसंन्यासे प्रकरणात्

उ.

उक्तत्वा च यनमानत्वम्

उक्त्यादिषु वाऽर्थस्य

उक्तत्वे वा प्रकरणात्

उत्पत्तिरिति चेत्

उत्पत्तौ तु बहुभुते

उत्पत्ताधिकारः तसि

उक्तत्वं चापूर्वत्वात्

उक्तं पुनममेक

पृष्ठसंख्या

९९०

८१६

८६३

९४४

८६२

८२०

६३७

६२१

४९७

९८९

९९०

११३७

९८८

७४०

७२७

१०९९

१०७९

१०१७

१०६७

११००

८७४

८७२

१०२७

१०९१

९९३

८९७

१००१

सूत्राणि

उत्सर्गे तु प्रधानत्वात्

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात्

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्

उपह्वयेऽप्रतिप्रसव

उपायो वा तदर्थत्वात्

अ

सत्त्विकफलं करणेऽर्थवत्त्वात्

ए.

एकत्वयुक्तमेकस्य

एकत्वेऽपि परम्

एकत्वेऽपि पराणि

एकदेश इति चेत्

एकपात्रे क्रमात्

एक वा संयोगस्य

एकस्माच्चोपायाकाम्य

एकस्मिन्नेकसंयोगात्

एकस्मिन्वाऽर्थसमत्वात्

एकस्मि वा देवतान्तरात्

एकस्मिन् समवत्तशब्दात्

एकस्य कर्मभेदादिति चेत्

एकस्य तु लिङ्गभेदात्

एकस्यैव पुन श्रुति

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्

ऐन्द्रो तु लिङ्गमावात्

क.

कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्तिवत्त्वम्

कर्माण्यपि जैमिनि

कर्माण्यं तु फलं तेषां

कर्माणि धृतिप्रयोगात्

पृष्ठसंख्या

१०८७

१०९४

७६०

८९९

६४९

९७९

११३०

६९९

६३७

६४०

८७०

१०१०

६३९

९८९

८८३

८८७

७९९

९८९

१०९०

९७९

४६७

९९७

७९९

१०९४

६६१

११३२

६२४

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
कर्तुंस्तु चर्मनियमात्	६३०	चर्मसद्वदिति चेत्	९९२
कर्तृगुणे तु कर्मोत्तमवायात्	७२९	चर्मसाध्यव्यवहारे तैर्लपदेशात्	१०९१
कर्तृतो वा विशेषस्य	८७२	चर्मसाध्यमसाध्यव्यवहारे	११०८
कृतकं चाभिधानम्	६३७	चर्मसिनां वा संनिधानात्	१००५
कृतमवात्तु कर्मणः सकृत्स्यात्	९७५	चर्मने चान्यदर्शनात्	१०१०
कृत्योपदेशादुभयत्र	७१४	चर्ममे चान्यदर्शनात्	११०८
कारणाच्च	९८९	चर्मतेषु समाख्यानात्	९९९
कारणानुपूर्व्याच्च	१०११	चर्मस्य हृदयकाष्ठत्वात्	१०२०
कर्मतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः	८७३	चरावपीति चेत्	८८२
कर्मश्च देशसामान्यात्	८१५	चरो वाऽर्थोक्तं पुरोडाशे	८८१
ग.		चिरीर्षया च संयोगात्	१०७८
गुणावाच्ये वेदेन न व्यवस्था	१११६	चोदनां प्रति आवाच्य	१११४
गुणत्वे तस्य निर्देशः	१११४	चोदनार्थस्यास्त्यत्वात्	१०२८
गुणमुह्यत्यतिशये	८०९	चोदना वाऽपूर्वत्वात्	८९९
गुणविशेषादेकरस्य	१०७३	चोदना वाऽप्रकृतत्वात्	४९०
गुणस्यापूर्वसंयोगे आवययोः	५३१	चोदना वा गुणानां युगपत्	४८५
गुणस्तु प्रत्युसंयोगात्	५७०	चोदना वा शब्दार्थस्य	५००
गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्	४८४	चोदिते तु परार्थत्वात्	७२४
गुणारसंज्ञोपबन्धः	५९९	छ.	
गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्	७५४	छन्दः प्रतिषेधस्तु	७९८
गुणानां च परार्थत्वादसंख्यः	७२९	छन्दश्च देवनाबन्	८०१
गुणाभावात्	७५७	ज.	
गुणाभिधानारम्भार्थमभिधानम्	१०८०	जायत्री चैरदेशत्वात्	८९८
गुणाभिधानान्मन्त्रादिः	७८५	जातिगिज्ञेपारपरम्	९९३
गुणार्था वा पुनःश्रुतिः	६४५	ज्ञाते च वाचनं	११२१
गुणोपबन्धात्	४९६	त.	
गोत्रो वा चर्मनामान्वात्	११२९	तत्त्व-छे वा छिद्रदर्शनात्	११३७
ग्रहणाद्वाऽपकीर्तं स्यात्	७९१	तत्त्वदृश्यं यथाऽप्येवमनारम्भ-	१०३८
ग्रहणानुवो धर्मो न विद्यते	१००४	ताम्रगने वा तुल्यपत्	८९२
घ.		तत्रार्थाग्रहणपरिमाणं स्यात्	१०८९

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
संप्रार्थप्रतिवचनम्	१०१२	त्रिंशच्च परार्थत्वात्	७९४
सत्सयोगात्कर्मणो व्यवस्था	११०४	त्वष्टार तूपलस्येत्पानात्	७९३
सत्सयोगात्क्रतुस्तदाख्य	६१२	द.	
सत्सस्तवाद्य	९८७	दर्शनादि ते चेत्	१०२६
सत्सर्वथाविशेषात्	९७१	दक्षत्व लिङ्गदर्शनात्	१०९२
सत्सर्वार्थमविशेषात्	८८१	दिग्भिन्नामश्च तद्वत्सबन्धस्य	८९८
स्याऽभिधानेन	१०७९	दीक्षादाक्षिण्यं वचनात्	१०८१
तथाऽऽह्वानमपीति चेत्	७९९	देशमात्र वाऽशिक्ष्येण	१०८३
तथा कामोऽर्थसयोगात्	१११७	देशमात्र वा प्रत्यक्ष	१०८९
तथा यूपस्य वेदि	१०८२	दोषात्तु वादिके स्यात्	९७०
तथोत्थानविसर्जने	७९९	दोषात्तद्विष्टौर्विके स्यात्	९९७
तदारयो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम्	७७७	दोहयो कालमेवादसयुक्त	१०९२
तदुपहृत उपहृत्यस्येत्यनेन	१०१२	द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरि	६६०
तदेकपात्राणां समवायात्	१०१२	द्रव्य चोत्पत्तिसयोगात्	६७१
तद्वह्णाद्वा स्वधर्म स्यात्	१११०	द्रव्य वा स्याच्चोदनाया	६११
तद्वदात्कर्मणोऽभ्यासो	९१७	द्रव्यसयोग एव	९९४
तद्युक्ते फलश्रुति	१०७९	द्रव्यसयोगाच्चोदना	९०९
तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्	११०६	द्रव्यसंस्कार प्रकरणाविशेषात्	११३३
तद्वच्च शेषवचनम्	९९९	द्रव्य चाचोदितत्वात्	६४३
तद्वत्सवनात्तरे ग्रहाम्भानम्	१०९३	द्रव्यैरन्त्वे कर्ममदात्	९९६
तद्वर्जं वचनप्राप्ते	१०९६	द्विवचनद्वययुक्त चाचोदनात्	८६९
तपश्च फलसिद्धित्वात्	१११९	द्रव्यान्नातेषूभौ द्रव्यान्भानस्य	११२०
तस्य रूपोपदेशाभ्याम्	७८४	ध.	
साम्योपदेशसमाख्यानेन	११०६	धर्मविप्रतिषेधाच्च	८८३
तासामग्नि प्रकृति	१०४०	धर्मोपदेशाच्च न हि	८०८
क्षुद्र्य सर्वेषां पशुविधि	१०४२	न.	
तेनोत्कृष्टस्य कालविधि	१०४९	न कालविधिश्चोदितत्वात्	७९६
ते सर्वार्था प्रयुक्तत्वात्	११०२	न चैक प्रतिशिष्यते	६३९
तेषामर्थेन सबन्ध	६६९	न चोत्थानाविरोधाद्धवि.	९९२
अधीविद्याख्या च तद्विधि	८०८	न चोदनैकार्थात्	१०२६

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात्	१०५८	प.	
न तद्वत्प्रयोजनं हि तदर्थत्वात्	१०७५	पक्षेणार्थवृत्तस्येति चेत्	८६६
न तुल्यत्वात्	१०२७	पक्षेणेति चेत्	१०९९
न भाग्या स्यादधोदना	६३६	परपि दितपूर्णघृतविदम्ब	८९९
न पक्षिणामत्वात्	८८१	पालीवते तु पूर्वत्वात्	६०६
न प्रकृतेरवास्त्रनिष्पत्तेः	८७०	पालीवते तु पूर्ववत्	७९१
न प्रकृतेरेकसंयोगात्	८६६	यानव्यापञ्च तद्वत्	९६९
न वा तासां तदर्थत्वात्	१०३८	पुनरभ्युक्तिषु सर्वेषाम्	७८८
न वा तासां तदर्थत्वात्	१०४१	पुनश्च कर्मार्थत्वात्	६६२
न वा परिसंख्यानात्	१०९५	पुरोनुवाक्याधिकारो वा	११०७
न वा प्रकरणात्स्य दर्शनम्	८९६	पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया	५२२
न श्रुतिविप्रतिषेधात्	१०५०	पौर्णमासीवदुपाश्रुत्याजः स्यात्	४८९
न सर्वस्मिन्निवेशात्	८०८	पौष्णं पेषणं विकृतौ	८८०
न सर्वेषामनधिकारः	१०९९	प्रकरणं तु पौर्णमास्यां	४७३
नाप्रकरणात्वादङ्गस्य	११३७	प्रकरणविशेषात् विकृतौ	१०२९
नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिः	६३१	प्रकरणविशेषावसंयुक्तं	१०७३
नियमस्तु दक्षिणामिः	१०९९	प्रकरणविशेषाद्वा	९४५
नियमार्था गुणश्रुतिः	१०५९	प्रकरणाद्वैतस्यसंयोगात्	१०९३
निरवदानास्तु शेषः स्यात्	९७५	प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्	६१३
निर्देशास्तु विवृतापूर्वम्	११२३	प्रकरणाविभागादुभे प्रति	७६६
निर्देशाद्व्यवहिते	१०५६	प्रकरणाविभागाद्वा	१०५२
निर्वीक्षमिति मनुष्यधर्मः	८८९	प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात्	१०२५
निवृत्तिदर्शनाच्च	१०८१	प्रकृमाद्वा नियोगेन	६४१
नैकदेशत्वात्	१०४७	प्रतिनिधिश्च तद्वत्	१०५८
नैमित्तिकमदुल्यत्वात्	१०५६	प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम्	१०७२
नैमित्तिकं तु प्रकृतौ	१०३२	प्रत्यक्षोपदेशाच्चपदानाम्	१००९
नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगात्	८७७	प्रत्ययं चापि दर्शयति	६४५
नोत्पत्तौ हि	१०९०	प्रवृत्त्यात्मवरस्यानपायः	१०१५
न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम्	११३८	भागपरोधान्मल्वद्वाससः	९५१
		प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात्	११०७

सूत्राणि

पृष्ठसंख्या

सूत्राणि

पृष्ठसंख्या

प्रायश्चित्त निमित्तेन

६४१

याजमाने समाख्यानात्

११२२

प्राये वचनाच्च

४९६

याज्यापनये नापनीतो

१०१३

प्रेषानुबचन मैत्राचरणस्य

११०६

यावज्जीविकोऽभ्यास

६२३

प्रेषेपु च पराधिकारात्

११२७

यावदुक्त वा कर्मण

५९८

फ.

रक्षणा च लिङ्गदर्शनात्

१०५४

फलचमसो नैमिचिको

१०१६

फल च पुरपार्थत्वात्

ल.

फल चाकर्मसनिधौ

६६१

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्

७७१

फल तु सह चेष्टया

६१७

लिङ्गदर्शनाच्च

४८९

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्

६६८

लिङ्गदर्शनाच्च

५९६

फलसयोगात्तु स्वामियुक्त

५३९

लिङ्गदर्शनाच्च

६०१

घ.

१०७७

लिङ्गदर्शनाच्च

८८६

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात्

१०२२

लिङ्गदर्शनाच्च

९७३

भ.

लिङ्गदर्शनाच्च

९८५

लिङ्गदर्शनाच्च

१०२०

लिङ्गदर्शनाच्च

१०३८

लिङ्गदर्शनाच्च

१०५१

लिङ्गदर्शनाच्च

१०७७

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मं हि

११३१

लिङ्गमविशिष्ट सर्वशेषत्वान्न

६२७

लिङ्गविशेषनिर्देशात्

६४२

लिङ्गसमाख्यानाभ्या भक्षार्थता

७८६

लिङ्गाच्च

७८२

लिङ्गाच्च

७५७

व.

८०७

वचन परम्

८८९

वचनाच्च

१०११

वचनात्तु समुच्चय

१०७२

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्

७५२

वचनात्सर्वपेपण त प्रति

८८६

वचनादनुज्ञातमक्षणम्

१०११

यनतिस्तु द्रव्यफलमोक्तं

यथादेवत वा तत्प्रवृत्तित्व

यथार्थं वा शेषमूत—

यद्युर्वा कारणागमात्

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्

सूत्राणि	श्रुतसंख्या	सूत्राणि	श्रुतसंख्या
वचनादितरेषां स्यात्	१११२	वेदसंयोगात्	९९३
वचनादितरेषां स्यात्	१११६	वेदसंयोगाच्च प्रकरणेन माध्येत	८०९
वचनादिति चेत्	७६५	वेदोपदेशात्पूर्ववत्	११०९
वचनानि स्वपूर्वत्वात्	९९९	वेदो वा प्रायदर्शनात्	८०५
वपट्कारश्च कर्तृवत्	७९७	व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत्	८०८
वपट्काराच्च मत्स्येत्	१००६	व्यपदेशश्च तद्वत्	४८८
वाक्यशेषत्वात्	८९१	व्यपदेशश्च दुस्त्यवत्	१०६१
वाक्यशेषश्च तद्वत्	१११६	व्यपदेशाच्च	१११३
वाक्यानां च समासत्वात्	७४२	व्यपदेशाच्च	११३२
वाक्यासमवायात्	६३९	व्यपदेशादपहृष्येत	९४८
विकारास्तु कामसंयोगे	१०६५	व्यपदेशादितरेषां स्यात्	१११८
विकारो वा प्रकरणात्	५९५	व्यपवर्ग च दर्शयति	९३८
विकृतौ सर्वार्थः शेषः	११३६	व्यवस्था वाऽर्थसंयोगात्	७४३
विक्रपी स्वल्पः कर्मणः	१०९४	व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्	७२६
विद्यायां धर्मशास्त्रम्	६३७	व्यदेशाद्दानसंस्तुतिः	९८८
विधिधोषश्चोपदेशे स्यात्	७५८	श.	
विधिना वैक्यावयत्वात्	८९४	शब्दान्तरे कर्मभेदः	४६१
विधिर्वा संयोगान्तरात्	९११	शमिता च शब्दभेदात्	१०९२
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्	८९६	शंखी च सर्वपरिदानात्	९४९
विधिरस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्	८९७	शास्त्रफलं प्रयोक्तारि	१०८६
विधिरस्तु पूर्ववत्त्वात्स्यात्	८८१	शेषदर्शनाच्च	९७७
विप्रतिषेधे कर्तव्यः समवाय—	११२३	शेषश्च समारूपात्वात्	९५६
विप्रयोगे च दर्शनात्	१११९	शेषस्तु गुणसंयुक्तः	
विरोधश्चापि पूर्ववत्	६३०	शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्	९५५
विरोधिनां स्वसंयोगात्	६४६	शेषः परार्थत्वात्	९५३
विरोधे च श्रुतिविशेषात्	११२४	श्रुति-लिङ्ग-वाक्य	८२१
विशये प्रायदर्शनात्	६०२	श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात्	८०३
विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां	४८४	इहस्त्वैकेषां तत्र प्राक्	१०४४
विहितप्रतिषेधात्प्रक्षे	६४२	स.	
विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्	६६७	मनो वा लिङ्गदर्शनम्	८९७

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
स देवतार्थस्तत्संयोगात्	७६२	सर्वे वा सर्वसंयोगात्	१००२
स प्रायास्कर्मधर्मः स्यात्	८९१	सर्वेषा चैककर्म्य स्यात्	६३६
समाख्यानं च तद्वत्	१०८५	सर्वेषा चोपदिष्टत्वात्	७८१
समाप्त च फले वाक्यम्	५९५	सर्वेषा तु विधित्वात्तदर्थं	१००५
समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथा	६४२	सर्वेषा वाऽविशेषात्	११३८
समाप्तिरविशिष्टा	५९७	सर्वेषा वा दृष्टतत्वात्	७०५
समाप्तिवच्च संश्लेषा	६४०	सर्वेषा वा शेषत्वस्य	१०७४
समेष्टु कर्मयुक्त स्यात्	५५२	सर्वेषा वैकल्पिक्यमेति—	८०१
संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्	८७६	सर्वेषु वाऽमावात्	८०१
संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्	५२८	सर्वस्य वक्तव्यत्वत्वात्	५६५
संज्ञोपबन्धात्	४९८	साक प्रस्थाप्ये स्विष्टकृत्	९९४
संतर्दनं प्रकृतौ ऋणवत्	८७१	साङ्गत्वेकवाक्य स्यात्	७३०
संदिग्धे तु व्यवधात्	७३२	साधारणान्न ध्रुवाया स्यात्	९९०
संनिधानविशेषात्	११३६	सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति	१०८४
संनिधौ त्वविभागात्	६१९	सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति	६४४
संयुक्तं वा तदर्थत्वात्	१०५५	सा लिङ्गादात्विने स्यात्	९६५
संयुक्तस्त्वर्थशब्देन	६०४	सूतवाके च कालविधिः	७५९
संस्कारकत्वादचोदिते	७५१	सोमेऽवचनाद्भसो न विद्यते	९९८
संस्कारश्चाप्रकरणे	५९७	सोत्रामण्या च ग्रहेषु	९९४
संस्कारस्तु न भिद्येत	५२१	सोमरे पुरपश्रुतेर्निधने	५६३
संस्काराद्वा गुणानामन्यवस्था	७२४	स्तोत्रकारिणा वा तत्संयोगात्	१००२
संस्कारास्तु पुरपसामर्थ्ये	१११३	म्यानाच्च पूर्वस्य	१०४४
संस्कृतत्वाच्च	९८४	स्यानाच्च पूर्वस्य संस्कारस्य	१०५१
संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्था—	८७३	स्यात्प्रकृतिलिङ्गाद्विराजवत्	११४०
संस्थास्तु समानविधाना.	१०६०	स्यादनित्यत्वात्	८७४
सर्वप्रदान इतिपस्तदर्थत्वात्	९७३	स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात्	९९९
सर्वार्थमप्रकरणात्	१०१५	स्याद्वाऽन्य संयोगवत्फलन	९५४
सर्वार्थं वाऽऽधानस्य	१०३८	म्याद्वा कारणमावादिनिर्देशः	१००९
सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणात्	१००२	स्वामिर्गर्भ परिक्रय. कर्मणः	१११२
सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्	९८५	स्वामिनो वा तदर्थत्वात्	९७१

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
स्वामिनो वा तदर्पत्वात्	११३०	हेतुमात्रमदन्तत्वम्	८८९
स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात्	११०१	होता वा मन्त्रवर्णात्	१०१०
स्विष्टकृद्बुधमयसंस्कारः	७६४	होमात्	१०२०
ह.		होमामिषवाम्यां च	१००८
हारियोजने वा सर्वसंयोगात्	१००५	होमास्तु न्यवतिष्ठेरन्	९५६

समाप्तं च सूत्रवर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

**द्वितीयभागस्थतन्त्रवार्तिकान्तर्गतश्लोकानां
वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।**

श्लोका	प्रसङ्गसंख्या ।	श्लोका	प्रसङ्गसंख्या ।
अ.		अथवाऽस्तिवदमेवैव	६४८
अगत्या लक्षणवृत्ति	७२८	अथवा नैव भिद्येते	९८३
अग्निमयोऽपूर्वसिद्धि	५०७	अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात्	७०५
अग्निमाणवक्तव्याम्भा	७४७	अदृष्ट प्रथम तावत्	४६२
अग्निष्टोमान्यमात्रे हि	८७५	अदृष्टार्थे तु सत्कारे	६५७
अग्निहोत्रस्य चैतेन	६१४	अधिकारोऽपि यज्ञेषु	६४८
अग्निहोत्रादिशब्देन	६१३	अनन्तरपदिष्टेन	५३२
अद्भुतप्रदानचिन्तेय	४७३	अनन्यविषयत्वेन	५६८
अङ्गलक्षणमेवेदम्	६४७	अनवस्थितमानत्वात्	६२५
अङ्गानां मुख्यफालत्वात्	४८५	अनादिनिवनेऽप्येव	७०३
अचेतनेऽपि वाद्यादौ	९०४	अनिष्टो यत्त्वशक्तित्वात्	७०१
अचेतनेषु यत्तावत्	९२०	अनुत्ते वर्धयन्ते वा	५२९
अभिमिकरण नैषु	४९०	अनुष्ठादविशेषत्व	४७०
अतः कमिपदाक्षिपात्	१०३५	अनेकपदम्बदम्	५०७
अतश्च दण्डिशब्देन	६७७	अनेकश्लेषिशेषत्वात्	८३८
अतश्च पदमेवैवत	६८०	० नेहस्मिन्नपि प्राप्ति	९५५
अतश्च पूर्यार्थत्वात्	१०३४	अन्तरालेऽनुपादेये	४९३
अतश्च शक्तिवैषम्ये	१०३२	अन्तरिते च बहव	७०२
अतश्चापुनरुक्तत्वात्	७१२	अन्य एव हि तत्र-३	८३४
अतिदेशोऽयमित्येतत्	१०६८	अन्य एवैवदेशेन	९२३
अतो नैवेदमाशङ्क्यम्	७८१	अ यतोऽव ते दोषे	९६१
अतो यद्यपि दौर्गत्य	१०३५	अन्य ताऽपि तु नैवास्ति	६४३
अतो विशेषणितायाम्	८५१	अन्यैव हि शून्येषु	८३५
अत्यन्तगुणव तोऽपि	८४१	अन्यैव स्यात्काल	४८१
अत्यन्तवृद्धिशब्दान्	६११	अन्यानि प्रमाणरम्भे	६४८
अग त्वशक्तियुक्तत्वात्	१०३८	अन्यार्थानुष्ठिते शो	६४८
अत्राग्नयनेषु	७०७	अ ग हि वचनस्यापि	१०३५

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
अन्या हि वचनव्यक्तिः	७१०	अशेषग्रहणे सिद्धे	९७६
अन्ये स्वन्ततया तस्य	६९४	अश्वत्वं नैव शोणस्य	९१९
अन्येनावरुद्धे हि	६३९	अश्वधृत्यैव शीघ्रत्वात्	७११
अन्ये विद्यादिनिर्दिष्टः	६५५	असंज्ञातविरोधं हि	१०३३
अन्वयव्यतिरेकाम्याम्	६८२	असंबद्धव्यवाये हि	८७५
अपकुर्वन्नपीष्टो हि	६५७	असंयोगाच्च तेनाप्य	८६३
अपराधे निमित्ते हि	६९७	असंयोगादप्राप्तेन	१०३४
अपर्यायविधायित्वात्	९४८	असाधारणभावेन	५८६
अपूर्वसाधनत्वांश-	७११	आ.	
अपूर्वो वैप बोधेत	१०१९	आकाङ्क्षति प्रधानं हि	६५८
अप्रसिद्धेश्वरत्वस्य	७९६	आकाङ्क्षातः प्रभूत्वकं	८३३
अप्राप्तविधिरेवायम्	७११	आकाङ्क्षामात्रमेवकं	८३६
अप्राप्ताच्चमसोऽवश्यं	१०३५	आख्यातप्रत्ययः पूर्वम्	४६९
अप्राप्तिस्तु विज्ञाने	७०६	आचारादि यथा द्रव्य-	७६१
अमितः सामिधेनीनां	७३३	आचारयोरसंबन्धे	५८४
अभिधात्री धृतिः वाचित्	७०९	आत्मना ह्यक्रियारूपैः	५५६
अभिधेयो बहुव्रीहेः	६७७	आदाने च यथा प्राप्तिः	७१०
अभिधेकोऽपि धर्मज्ञः	५८२	आधारे सवने भिन्नं	८१२
अयमेव च संबन्धः	६४९	आनन्तर्यात्प्रधानत्वात्	७२७
अयाज्या एव निगदा	७६३	आनन्त्येऽपि हि भावानाम्	६७८
अनुक्तमेव शेषत्वम्	६५४	आमन्त्रणाविमक्तिश्च	७५७
अरूपत्वाद्धिधेयस्य	४८९	आमिक्षां देवतायुक्तम्	५३४
अर्थं प्रति न सामर्थ्यं	८२६	आमिसोत्पद्यमानेन	५३७
अर्थाभिधानसंयोगात्	७४९	आविर्भूतैकया शक्त्या	९३४
अल्पशोऽपि प्रयुक्तम्	७४८	आश्रयत्वेन गृह्णाति	५५३
अवश्यमेव सामान्यं	७४५	आश्रयन्तादृशो हीष्टो	१०३४
अवस्थान्तररूपत्वात्	५९५	आसन्नपुरुषार्थत्वात्	१०३३
अविच्छिन्ने कर्मभावे	८१७	आसन्नासंभवे चेष्टा	१०३५
अविरोधात्समावेशे	९४५	इ.	
अविवक्षोपेक्षता स्यात्	७१७	इतरेषां तु पठ्यन्त-	८५९

श्लोका	प्रसक्त्या ।	श्लोका	प्रसक्त्या ।
इतिश्च बोधक शब्द	९३१	एककर्मत्वपक्षे स्यात्	१२४
इति कथितबलबलप्रवेकै	११४०	एककालप्रयोगे हि	११२५
इतिकर्तव्यताशस्या	८३६	एककालामिसयोगात्	४८०
इत्यादत्त इति ह्यस्मात्	७१०	एकत्रासति सामर्थ्ये	८२६
इत्युक्ते नैव दोषोऽस्ति	८१२	एकत्वस्यैव किं किंवा	७०७
इद्रेण यस्मिन्सर्वे	८०२	एकत्वेऽपि हि शब्दत्व	१६९
इष्टिशब्द समस्त वा	४८२	एकत्वमापि सत्त्व	७१७
इत्युक्ते पाक्षिक वस्तु	१७६	एकत्रिभिचतु पञ्च-	८६१
इह स्वध्यायरूप वा	६५१	एकवाक्यतया यावत्	८१२
इहापि च कथमाव-	८६६	एकशक्तिस्वभावेन	१५३
ल		एकशालानिबद्धानाम्	६३८
उच्यते रक्षणाधर्मा	८६६	एकसोपान्मवर्त्येको	८३४
उत्पत्तिवचनान्तिद्धा	५१४	एकस्मिन्नेव मार्गे तु	८६९
उत्पत्तिवाक्यशिशुश्च	५१३	एकस्य वेदवृत्तस्य	६३९
उत्पत्तिविधिमात्रोच्य	८१०	एकह हीनसन्धानि	६१९
उद्गाता गौण एवात्र	१००३	एकेष्टिर्धत्मावास्या	४८८
उद्गातृपदमौद्गात्र	१००३	एकैकस्मिन्तु शेषत्व	८३८
उद्देशस्यापि देशादे	७१९	एतद्देशे क्षुण्णान	१०४१
उपकारमलकाधैव	६५७	एतद्यूपपरिव्याण-	८३६
उपसारेण शेषत्व	६५७	एतस्या इति सक्त्व	५२०
उपक्रमोपसहार-	६५५	एतावास्तु विशेषोऽन	६८४
उपसङ्गश्च पर होतु	६१४	एतेनाध्ययनाधान-	६५४
उपादेयो गुणो यत्र	६१५	एवमद्गमनानाम्	६५४
उपोत्पातप्रसक्तानु-	४६१	एवमत्र प्रपद्येन	६५०
उपोदघातोदितेनैव	६५०	एवमर्पद्वये तावत्	६५१
क		एव च दशमेऽप्येतत्	१०२१
अग्नेर्दादिसमूहेषु	७०२	एव च प्रवृत्तावेतत्	१०२२
अग्निगम्यो दक्षिणा दद्यात्	९६०	एव सति प्रधानानाम्	६५६
घ.		एव प्रदेह एताभि	७०८
एककर्मगता पुत्राय	६४१		

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
कटेन प्रोक्तमित्येवं	६५०	किं च प्रयोगसाधन्ये	१०३३
कटेनाध्यापितं प्रोक्तम्	६५०	किं त्वध्वरशनामन्त्र—	७११
कथमादावसमेव	७२२	किं त्वेकार्थसमूहस्यम्	८०५
कथमावो हि मावानां	७३२	किं त्वेन्द्रां गार्हपत्यस्य.	८२५
कदाचिद्गुणयेवाऽऽह	६८४	किं न्ययं तद्विद्वान्नामानाम्	९२३
करणत्वं न तस्यास्ति	१०३५	किं समुचितयोः किं वा	७०७
करणे तस्य दोषः स्यात्	१०३६	कुतः कृतार्थसंयोगे	१०८३
कर्ता रात्रयस्य राजेति	५७९	कृतकं नाभिवानं यत्	६५०
कर्तृत्वं साधकत्वेन	९०४	कृतं कट इतीहापि	९१८
कर्तृणां शास्त्रसंयोगेऽर्थे	९०६	कृतार्थे मन्त्रपाठे च	७९०
कर्मणः कर्मसाध्यत्वं	७३०	कृत्रिमं काठकाद्युक्तम्	६३७
कर्मणा सह षोडशे	६५५	कृत्वा शब्दार्थमवैकम्	९५६
कर्मणा भेद एवायं	१०५०	केचिदाहुर्व्याऽऽधार—	८१२
कर्मण्यपि कृते पूर्वम्	६९२	केनचित्तु प्रकारेण	७०९
कर्त्तृभिः साध्यते स्वार्थः	१०३५	केवला भावना तावत्	७०६
कर्मशब्देऽगुणेऽप्यत्र	५४२	केवलारणवाचित्वम्	६८६
कर्मस्थो हि कथंभावः	६२४	केवलाध्याभियान्यां हि	७१२
कर्माण्यधूयमाणानि	५२३	कृतुकार्यविशेषोऽयं	७७८
कर्मान्तरेऽमुवादोऽस्य	८९५	कृतुमध्यप्रयोगो हि	९८७
काश्चित्तद्वत् एवेह	९१८	कृतुसंक्षेप एवायम्	९८२
काकिण्यो रक्षयतामघम्	७१३	कृतुं प्रत्यसमानत्वात्	१०३३
काश्यनैमित्तिकानां तु	१०३३	कृतवद्वत्त्वेन नैवेह	११०९
काश्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः	९०८	कृत्यार्थं कर्षं गृह्णाति	१०३५
कारकं युच्यते कुर्यम्	६९१	कृत्यार्थेऽप्यथोऽप्यस्य	१०३४
कारकेण गृहीतत्वात्	९०५	कृत्यार्थाङ्गप्रहाणे हि	१०३४
काष्ठेऽवतयोर्नात्र	४९६	अथद्रव्यपरिच्छेदात्	७१६
काष्ठो यस्य न विज्ञातः	४८९	अथश्वावगतद्रव्य—	६९३
किमुपादेयता तेषां	७०७	अथोत्पत्ति एवायं	६९४
किमेवमविशिष्टस्य	७०७	कियथा करकं मयं	९२८
		कियाऽपि न विना कश्चित्	

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
क्रियान्तरेण संबन्धः	९०७	ग्रहद्रव्येण किं किं वा	७०६
क्रियापदैकयोगित्वे	४८८	ग्रहं चोद्दिश्य संमार्ग—	७०८
क्रियाध्याकारकत्वेन	४९८	ग्रहेण वा विशिष्टां किं	७०७
क्रोणास्यरण्येत्यत्र	८२२	ग्रहे विधाय संमार्ग	७०८
कचिद्दृष्टनिराकारस्य	६६९	ग्रहेकत्वे यदोद्दिश्य	७०७
कचिद्द्रव्यपरिच्छेदात्	७२५	ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात्	७०८
कचिद्यस्य प्रमाणत्वं	८२८	ग्रहं न त्वेतदेकान्तात्	६९०
ख.		च.	
खण्डनं गुणभूतत्वात्	९७६	चतुर्थापञ्चमरूप—	९३६
ग.		चमसः सादिरत्वं च	१०३३
गतिः सर्वपदार्थानां	८८२	चमसेष्वपि संमार्ग—	७१३
गत्वादिवन्न चैतेषु	४६९	चरौ पशौ पुरोडाशे	८८४
गुणभावो हि कर्तृणां	९०६	चर्वादीनां स्वभावेन	६०९
गुणध्यापूर्वसंयोगे	६९०	चिन्नस्यत्तिरियं जातिः	६७८
गुणात्कामो न युक्तोऽत्र	७३५	चोदितापानुरोचेन	७९५
गुणानामेवमात्मरत्वं	६९३	ज.	
गुणानां च परार्थत्वात्	७३९	जह्रस्वार्थाभिधायित्वं	७४९
गुणानां यत्र मूलवत्त्वम्	८१५	जायन्मुद्दिश्यमाना स्यात्	८६९
गुणान्तरावरद्वत्वात्	५३२	ज तस्य हि व्यवस्थानात्	८०४
गुणामावाद्धविच्छृत्त्व—	७५७	जातिरेव ॥ यज्जातं	८०५
गुणार्थावयवमष्टयेऽदि	१०४४	उयोनिषो यद्यहीनत्वं	८६४
गुणे स्वरूपतो धर्मः	८१०	ज्ञ.	
गुणो वा नामधेयं वा	४६७	ज्ञातं च लक्षणं सर्व	६९७
गृह्णीतु मावनाऽप्येवम्	७०४	ज्ञातव्या उभये सत्यं	६९२
गौणत्वं यत्र नाम स्यात्	७५३	न.	
गौणत्वं यो वदेदत्र	६८३	तच्छब्दोपात्तनूत—	९६१
गौणेऽपि तावदेवम्य	७५४	तत्र च माप्यकारेण	७१२
ग्रहणं नामधेयं च	६०९	ततश्चाऽऽह्वनीयेन	११०४
ग्रहणादिवदेवार्था—	७८६	तत्र ध्यानवद्भवात्	१०३४
ग्रहणादौ च विपश्चे	१०६६	तत्र ध्यापुनरुत्तरात्	६५१
		तत्र ध्यास्य प्रयोगस्य	१०३६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
ततश्चैतद्गृह्यत्वम्	७०३	तथा सति ग्रहैकत्वम्	७२१
ततो वाचनिकेनैव	८१३	तथैकपातुसंबद्ध-	७६५
तत्र क्रमो द्विवैष्टो	८१९	तदवाधादशवयवश्च	१०३५
तत्र क्रियाप्रधानत्वे	७०९	तदवाधेन नैवेह	१०३६
अत्र क्रियाप्रधानत्वे	७०७	तदिदं परिसंख्येति	७१२
अत्र ब्रह्मवच्छत्वोक्तिः	८४१	तद्विगतार्थोऽत्र लिङ्गं हि	७४४
तत्र नाम विशेषेण	१०३०	तद्वितेन चतुर्थ्या वा	५३३
तत्र साधारणीत्येव	१०६८	तन्त्रेणोभयसंबन्धे	६८६
तत्र सूत्राणि शेषाणां	६५२	तन्नामाङ्गेषु कल्प्येत	५५४
तत्रापि तु ग्रहस्यैव	७०७	तथा तत्साधयेन्नित्यम्	६८१
तत्राश्वरशानाशब्दो	७११	तयोरभिहितत्वेन	९३१
तत्रैव न क्षणे प्राप्तिः	७१०	तस्मात्कारणार्थ एवायं	७४०
तत्रैव न विधीयेत	५५९	तस्मात्तदेवेति मते न कर्म	६४६
तस्य प्रकरणं दृढं	१०३२	तस्मात्प्रवृत्तिशब्दादिः	९३०
तथर्भेदादयो देहाः	७०३	तस्मात्सत्यविनाभावो	६५४
तथाऽनाम्नातशेषाणाम्	६४८	तस्मादनुमानत्वात्	९४३
तथाऽभिधारणे तस्मिन्	८३८	तस्माद्यथैव शब्दानां	६८४
तथाऽर्थवादाविज्ञानात्	६४९	तस्माद्विस्तरसंश्लेषो	६५१
तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वं	७०७	तस्मान्न श्रुतमात्रत्वं	७०९
तथा गुणविशेषेण	६९२	तस्मान्नाऽऽदत्त इत्येतद्	७११
तथा चापूर्वमेवेन	६५०	तस्मात्परस्परान्नत्वम्	६५६
तथा चास्य विशेषेण	६४८	तस्माच्छक्षणमेवेतद्	७२१
तथा द्रव्यार्जनाधान-	६५६	तस्मिन्सीदेत्ययं वाक्यात्	८३८
तथा धात्वर्थकर्मत्वे	८४०	तस्य तं प्रति शेषत्वम्	६५५
तथा न भिद्यते कर्म	६५०	तादर्थ्यमपि नैवान्यत्	६५६
तथा पञ्चदशमेव	८४०	तान्युत्पत्तिमपेक्षन्ते	५४१
तथा पातनीयतेऽप्युक्ता	७४३	तावत्प्रत्यक्षतया श्रुत्या	८३६
तथा यत्रापि टावादि	९२१	तिरोहितं च कर्मत्वं	९०५
तथा व्योमशरीरोऽपि	७०२	विषयस्याद्युपपत्तेऽपि	९२९
तथा शब्दार्थसंबन्ध-	६४९	रूपवत्स्यो हि संबन्धो	

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
तुल्यप्रकरणा ह्येषा	७९८	दृष्टश्रुतविरोधे तु	४६२
तुल्यवाद्धि प्रसंख्यानं	८९२	दृष्टेऽपि च फले नैव	७३२
तुल्यार्थत्वात्स भेदेन	७०६	दृष्ट्वा ह्रस्वं सजातीयं	८७२
तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि	९३९	देवतातद्धितोत्पादे	४९२
तुल्यो यद्यपि संबन्धः	१०३०	देवताद्रव्यकर्तृभ्यः	५५३
तृतीयार्थश्च कल्प्यः स्यात्	१०१८	देवता या यदुद्दिश्य	७९०
तेन कारकसामान्यं	७५४	देवतासंगतिः श्रुत्या	५३३
तेन गृह्णाति हि स्वार्थं	१०३४	देहभेदप्रकाराश्च	७०२
तेन त्रिधैव मन्तव्यः	७७०	द्रव्यदेवतसंबन्धः	५३७
तेन प्रकरणप्राप्तं	१०३४	द्रव्यस्य क्रिययोर्वैतद्	७०९
तेन प्रणयनाभ्यासः	१०३५	द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य	५२०
तेन प्रणयनाभ्यासः	१०३६	द्रव्यादेर्यत्र शेषत्वं	६६४
तेन यद्यपि सामर्थ्यं	८३४	द्रव्येण साधनीयेयम्	६९३
तेनाऽऽख्यातेऽपि कर्तव्यं	९०२	द्रव्येणात्यन्तभिन्नेन	५१६
तेनात्रैवेदमारम्भम्	६५२	द्रव्योपसर्जननिमित्तः	६८४
तेनानुष्ठितमित्येवम्	६५०	द्रव्योरेवमवैगुण्यं	१०३५
तेनैकविषयत्वेन	१०३३	द्वादशात्ममहीनेन	८६३
तेनेतस्य द्विरूपत्वम्	६८४	द्वारं येषु पराधीनं	११०४
तेनेताभ्युपकुर्वन्ति	६५६	द्विषत्पत्न्याः परं शिष्टम्	६४७
तेनोच्येत तथा तेषां	७०२	द्विषणं च पदे जातिः	८०५
तेनोपसर्जनस्यापि	६५२	द्वे तावन्नानुवाक्ये स्तः	७३९
तेषामन्तर्गताऽपीच्छा	७०२	द्व्येकसंख्येयसंवाते	९२४
तेषां चान्तर्गतेच्छानाम्	७०३		
त्रयाणां वेष्णवादीनां	४९६	धर्मोऽपि च वृणोत्येव	९६२
त्रिरभ्यासपरत्वात्तु	७५७	धात्वर्थभेदे सर्वत्र	४६४
त्रिरभ्यासपरत्वात्तु	७५६	धात्वर्थस्य प्रधानत्वं	९०२
त्रेधा च देवतायोगः	६०५	धात्वर्थस्य प्रधानत्वं	९०२
		धात्वर्थोऽपि यथाऽऽख्याते	६१६
द.		धारणे विधिरैव स्यात्	८९८
दध्यत्र दशमे पक्षे	५४१	ध्रुवं विधीयमाने हि	७०६
दुर्बलस्य प्रमाणस्य	८४१		

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	१
धौवं साधारणं द्रव्यम्	४७५	ननु शेषा यथा शेषाः	
न.		नन्वनुगृह्यार्थयोर्भावः	
न ग्रहान्तरसंयोगे	७२१	न प्रातिपदिनेनोक्तम्	
न च गर्दभचन्द्रन्या	७११	न चावस्थैकत्वात्तत्तम्	
न च तत्प्रत्ययरूपेण	४९४	न मुस्यानिष्टमे विनिवृ	
न च स्वप्नमावेन	६०६	न लोके देवदत्तस्य	
न च प्रहरणं साग-	७६१	न समेऽर्थप्रदान-यान्	
न चाऽऽदानेऽस्ति मन्त्रस्य	७११	न चाऽदेहगुणवच्छात्रान्	
न चानित्यस्य कामस्य	६१८	न चाऽनन्त्यक्रियायोगे	
न चाभ्यमेदेना-स्य	५२४	न चाऽर्थविप्रकर्षोऽस्य	
न चाऽप्यन्यपदार्थत्वम्	६७४	न चा निदानाच्छिदाना	
न चाऽप्यन्यसंज्ञने	६९२	न विशिष्यन्ति गाथोऽर्थ	
न चाप्युद्दिष्टमानस्यम्	६१९	नवेन क्रतुना यथान्	
न चार्थप्रत्यये सिद्धे	७५१	न शापान्तरदण्डकः	
न चावयवसंस्थात्	७५४	न शेषोऽन्यः पदार्थश्चात्र	
न चावश्यं पदानेन	९७७	न शोणस्यदिनं कदा	
न चाश्वरशनाया स	७११	न श्रुतार्थनियोक्तम्	
न चासौ समुदायार्थः	७४७	न संव यो निर्धनस्य	
न चैकत्वविशिष्टं तं	७१४	न मा रयति यत्र दृष्टम्	
न चैकवाक्यमात्रेण	७०९	न सासुददं यत्रानु	
न चेषामेकत्ववशम्	४९७	न स श्रानुगतिर्दृष्टा	
न चोभयार्थता तस्य	१०३५	न हि गोविर्धर्मः	
न तावत्तद्ग्राहे तावत्तम्	७०८	न हि त्रयसंज्ञा	
न तावत्संज्ञा यो युक्तो	५६६	न हि मिश्रः	
न तावद्वयमेकः	६८२	न हि ज्ञानं	
न तावदेकवाक्यत्वे	७४१	न हि मातृ	
न च वाक्यार्थ एवावयव-	७११	न ज्ञानेन	
न दधीन्द्रियसंवेद्यः	५४८	न ज्ञानेन	
न ज्ञानात्प्राप्तिरस्य	७९९	न ज्ञानेन	
न प्रत्ययमुक्तस्य	६९२	न ज्ञानेन	

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
न ह्यपि कर्मभङ्गः २	९९६	नैकत्रयेन सङ्ख्याता	१०३३
न ह्येव देवताधर्म	८८७	नैकप्रयत्नसाध्यत्व	९९६
नाऽऽनुमानिकमात्रं यत्	१०६३	नैकनापि प्रधानेन	६९६
मानारम्यविधिनाप्यस्या	१०३१	नैमित्तिकं प्रकृतौ	१०३४
मानावेत्येवमस्मत्	८१२	नैमित्तिके श्रुते यच्च	१०६३
ना यप्रकरणपाति	७३२	नैव तावदुभौ शब्दा	९८४
नापेक्षा यस्य यनागति	८३०	नैव हि द्रव्यमात्रस्य	९३३
नास्मा धार्तर्यमानं च	६१६	नैव हिहाङ्गमृत्युत्वम्	८१६
नास्मा द्विधैव सत्त्वं	९३६	नैव एतेनमवस्थात्	९९१
नामिति कृतुमवश्ये	७७१	नैवेतेषा प्रमाणत्वम्	८३९
नास्मिन्परममादृष्टम्	९४४	नैवाद्देशिसम्बन्धात्	९८०
नि प्रेक्षारोहणोऽप्य	८६४	न्यायेन सप्रज्ञाशब्दा	७०१
नि सद्भिन्नप्रज्ञानत्व	९०३	प.	
निगता गद्यमानतात्	८६२	पटस्य द्वाह इत्यत्र	६८९
नित्यमहं च दूरस्थ-	१०३३	पटस्य जागृकत्वार्थ-	४७९
नित्यं तत्रानुशासयामि	७६९	पञ्चयाङ्गिना नाम	७१०
नित्यं हि प्रियमाणोऽस्मिन्	८८०	पद्म-तरंगानो यस्य	७१८
नित्या द्वाधार्थमव ३	९८२	पद्म-तरंगानि यत्रार्थ	८३३
नियतं प्रतिवर्षयान्	९६९	पद्मार्थं एव यात्र दि	७१३
नियतं हीरिकायान् चेतु	९६६	परप्रकरणस्थानाम्	७४१
निमित्तैर्न च तेष्वेवाम्	६९९	परस्य प्रथमादेशु	९६६
नियम सर्वथा तावन्	१००७	परित्यक्तो हि सर्वत्र	९८७
निरुद्धा गणा व भित्	६८३	परिग्रहपरित्यागो	७००
निर्गोचरं हि सत्रास्थ	७१०	परिच्छेदो गणानिना	९२०
निर्वैयर्थ्येन जान नि	९७९	पञ्चरात्रप्रयोगे च	८६८
निगता वेदान्तस्य	४७९	पञ्चरात्रप्रयोगस्य	६९०
निर्गमं प्राप्तिपूर्वोऽहं	९९१	पद्म-द्वयं यत्रानोऽप्यत्र	७३९
निर्गुणदेवताम य	७७८	प्रातिपक्षिकानि यत्रान्	७९१
निर्गुणं च विदेव च	६०८	पञ्चरात्रप्रयोगस्य	१०३२
निर्गुणं निमित्तेन	९७९	प्रातिपक्षिकप्रयोग	७०२

श्लोका.

पृष्ठमंख्या ।

श्लोका

पृष्ठमंख्या ।

प्रयोजन विषे किं स्यात् -

७११

वाच्येन फललोभेन

१०३३

प्रवरो न स्वतिक्रान्तो

१०१५

बालत्वादौ समानेऽपि

९२०

प्रशस्तशब्दैरवधारितेन

६२३

विन्दौ च समुदाये च

७७०

प्रसक्तानुप्रमत्तोक्तम्

६५०

विभ्राण पुस्पं राजा

९०५

प्रसिद्धिरिति विज्ञानं

७४८

ब्राह्मणत्वादिसंयुक्ते

५९३

प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य

४७६

म.

प्रसिद्धे भावनाभेदे

४६३

मवे फलश्रुतिर्या तु

५४६

प्राकृतेन कथमावे

७३६

पारो यो येन बोद्धव्यः

६५१

प्राप्तर्तौ तैकमवन्धि-

६७६

मिथते भावनामात्र

६१७

प्राज्ञापत्येषु यागानाम्

६५०

मिन्न मित्रादिदेवस्य

१०३५

प्राधान्याच्छ्रेयिणा साक्षात्

६५२

मिन्नाना हि पदार्थानां

६४८

प्राधान्यान्त ब्रह्मतावन्

७०८

मिन्ने एते युक्तो वाक्ये

८४८

प्राधान्येनात्र बोधात्ता

९१७

मिन्ने हि विधिसामर्थ्ये

६१९

प्राधान्येनेह कर्तव्य

९०३

भूतान्तरानुबन्धेन

७०२

प्राप्ततावद्गुणो नैव

५४२

भूयमा च सधर्मत्वम्

९६७

प्राप्ते कर्मणि नानेक

४८५

भेदान्न स्वक्तव्य

६४८

प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थ-

५४२

भेदे च दृष्टसामर्थ्या

४७३

प्राप्नोति हि प्रधानस्य

७२०

भेदेन श्रुतिलिङ्गाभ्या

७६९

प्रायेणाऽऽख्यानसवन्धि

४६७

म.

प्रायोवचननिर्णय

९५१

मण्डकैर्बहुशमृष्टि

७४८

प्रासन्निकीं श्रवोः सिद्धि

१०३६

मन्त्रचोदकयोस्तावन्

७९३

फ.

फट्वाक्ये यनेरेव

९८२

मन्त्रब्राह्मणतर्काणां

८०४

फलाय विहित साम

५५५

मन्त्रवाक्यमैर्युक्तः

९६०

व.

मटावलविविक्तानां

८६२

मन्त्राणामपि यत्कार्यम्

६४९

मनुर्महिममासोऽयम्

६७३

मन्त्रोऽपि रशना शीघ्रं

७११

वाचस्तु यद्वि वरूप्येन

८२९

मन्त्रोऽय गार्हपत्याद्वा

८४४

वाचस्योक्तप्रकारत्वात्

८५९

मन्त्रो यथा समानातः

७६५

वाचिनेव श्रुतिनिर्णय

८५८

महामानि ददेहस्या.

६९७

७०२

श्लोकाः	शृष्टमंश्या ।	श्लोकाः	शृष्टमंश्या ।
मिथश्चानर्थसंभवात्	७३९	यथा बोद्धव्यमानत्वे	७०८
मीमांसका हि वाक्यार्थ—	७०६	यथा शीघ्रप्रवृत्तिमान्	८२८
मुह्यः पत्याद्यने कम्मात्	७१०	यथा हि दानुर्निर्गते	८१२
मुह्यः प्रथमकार्यत्वात्	८६३	यथेहाहपदार्थोऽपि	१३५
मुह्यगच्छत्वमज्ञानाम्	४८२	यथैव चन्द्रमार्गत्वात्	११२
य.		यथैव कश्चिदुक्तत्वाऽपि	९१५
यथाभ्युदयिनामाय—	६५३	यथैव पशुमायाम्ये	१११
यच्छब्दस्योक्तिरामर्थी	८२४	यथैव वारुण्येव	७००
यजिना विहिते यागे	४९४	यथैव वारुणीयम्	१६७
यज्ञात्तत्वाच्च तच्छेवाः	९६४	यथैव हि ग्रहत्वेन	७४३
यज्ञेऽन्यमवैदाग्ने	९४२	यथैवाद्यप्रयापेक्ष	१४९
यतः कर्मगतं मर्त्यं	९१४	यथैव श्राद्धात्प्राप्तौ	१११
यत्तु शेषः परार्थत्वात्	६४७	यथैव त्वयिवाक्यानां	४७९
यत्तत्र माध्यकारेण	९६३	यदाऽनुमिनयाऽप्येव	७१२
यत्तुनयेनमानादि	६८१	यदा तु मनिबद्धत्वात्	७१२
यद्य द्रव्यगुणैकात्म्यं	६९१	यदा स्थमवैतोऽत्र	६७७
यद्य नामोपपद्येन	८०१	यदि क्रियाप्रचान्तं	७०९
यद्य वारुणेन संभवः	११७	यदि च द्रव्यभावित्वं	९३३
यद्य सामान्यतः प्राप्स्यन्	७०९	यदि नावद्ग्रहः संख्या	७११
यथाऽऽतोषादिशायानाम्	११०	यदि तावद्विरुद्धेन	७२०
यदाकर्षणिलुप्तेन	४७८	यदि द्रव्यगता संख्या	८१६
यथा च द्रव्यमिच्छन्ति	६९२	यदि नामाविभागः क्वात्	१४०
यथा च द्रव्यमामात्रं	८०३	यदि नामादय विज्ञानी	७४१
यथा यथाजनः पात्रा	७९७	यदि अत्रणं वदताश्च	९०९
यथा अत्राणपात्रं	१०२१	यदि प्रथमज्ञातेः यं	८७१
यथा अत्राणं हित्वा	९४४	यदि द्रव्यमा विनयेन	१०६८
यथा परददे मर्त्य	६००	यदि वा श्लेषप्रकारादि	८१३
यथाभिरुक्तिर्न स्य	६१६	यदिदृष्टव्यमिदं यः	१७४
यथा रक्षितव्यमिदं	४१५	यदि यत् अत्रेव	८१३
यथा वनदिग्दशाः	८०४	यदि दानादिवाक्येऽत्र	८१७

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
यदि ह्यावयवार्थेन	९७८	या गुणम्योपकुर्वाणम्	७१८
यदि ह्यालम्बनिर्वाणौ	९९९	यागोपदेशवेलायाम्	९२४
यद्यपि प्रकृते तस्मिन्	६१४	यागोऽयमिति विज्ञानम्	४७१
यद्यप्यवयवद्वारम्	९६८	याज्यामस्तनपट्फारा	१०१४
यद्यप्यस्य हविष्कृत्त्व	७९७	यादृश द्र यस्तनद्वम्	९१०
यद्यप्यहमृचा कुर्या	७८१	यादृशस्य हि धूमस्य	८१६
यद्यप्यादौ गुणत्वेन	९०१	य था ता वचनव्यक्ति	७०८
यद्यश्चरशानाशक्ति	७१२	यावच्छ्रुतोऽपि शब्द सन्	७१९
यद्यस्य गमकत्वेन	८१६	यावज्जीवपदारुयात-	६२४
यद्यस्य विनियुक्तस्व	७१२	यावत्प्रकरणादीनि	८३६
यद्याहस्य विधीयेरन्	६६८	यामद्धि विधिसामर्थ्यम्	९४६
यद्युत्पत्तौ न विद्येन	४८३	यावन्न विधिसम्पर्श	९४०
यद्वा मावनया कर्त्ता	९१७	येन मन्त्रेण यागाङ्ग	७६०
यद्वा मिथत इत्येवम्	६८०	येन येन प्रकारेण	७०८
यद्वैतविशेषेण	९०२	येन हेतुनैतेषा	१०७७
यद्वैश्यादिनिमित्तेन	१०३१	येनोत्पत्तौ न याज्यास्व	७६१
यन्निमित्तमपेक्षायाम्	६७७	येषा पृथगनुष्ठानम्	७८६
यन्मात्रमेक कर्मेति	४७१	योऽपैत्याग्रयणात्सोम	७९१
यत्सप्तो हि भवत	९१८	योऽर्थ प्रत्यक्षद्वन्द्वोऽपि	६६९
यन्मज्जेदमविज्ञाय	६४८	योऽश्वमतिग्रहादेव	९९९
यस्मिन्नन्यपदार्थे च	६७४	योग्यता छिन्नमित्युक्त	९८७
यस्तु शक्त्या परित्यक्त	७०१	योग्यत्वेन च सिद्धत्वात्	७९६
यस्य ग्रहणवेलाया	७९१	यो नाम त्रुमध्यस्थ	९१२
यस्यापि कारक वाच्यं	९१७	यो हि तावद्भुत सोम	८००
यागसाधनता कुर्यात्	१०९९	यो हि यस्याभिज्ञानाय	८२६
यागस्य फलभवन्यात्	७६७	यौगिकाना यथा जाते	८०९
यागहोमावभेदेन	९८१	यौगिकी या समारूपा सा	८२०
यागानुमन्त्रणानीति	७९१		
यामान्विष्णवादिसमुच्चै			
यागापूर्वप्रयुक्तेषु			
	४८९	रान य क्षत्रिये ऋत	९८३
	८८४	राजा निर्जात एवेह	९८०

श्लोकाः	पृष्ठमर्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
रूपप्रवरणद्वारा	७११	वाक्येन सर्वमयोगात्	९९०
रूपस्पर्शादयो येऽपि	७०२	वाक्येनाऽऽवानुक्त्यानि	७३७
रेवनीवारवन्तीय—	५५२	वाचकनैकताकथत्वात्	८३१
रेवनीवारवन्तीय—	५५२	वाच्यमालयुनो यागाः	४७६
ल.		वाच्यवाचकसंबन्धः	९२२
ल कर्मणीति सूत्रेण	९६२	वाच्यवाचकसंबन्धः	४९४
छन्दरे लक्षणा तावत्	९३९	वाजपेयः समारूपानात्	८३८
छन्दयलक्षणयोर्द्वयः	९५५	वाजपेयेन संबन्धः	७२८
छिद्मस्वमभ्युपेतं चेत्	८५७	वाजिम्भो वाजिन कुर्वात्	५३५
छिद्मप्रवरणद्वारा	७११	वाजिशब्दोऽपि वाऽऽप्रादी	५३७
छिद्मसंख्यादिसंबन्धः	६८२	विकृतीना तु नास्तेषां	१०३१
छिद्मादिगहिते वाक्ये	८९७	विशेषो यावता छिद्मे	८३१
छिद्मानुमितया ध्रुव्या	७१२	विच्छिन्ना साविधेनीना	७३४
छोरो यदन्यतः सिद्धं	९३३	विदधद्वा हि संबन्धः	७०८
छौत्रिक पंदिनः वाऽपि	७८४	विद्यमानेषु शेषेषु	९७४
छौत्रिकाश्रयणं तत्र	१११२	विधानाय प्रवर्तन्ते	७०१
छौत्रिकेऽपि तु यो दाता	९५९	विधायको निपुणो हि	४७८
छौत्रिकेऽप्युपपन्नत्वात्	७७९	विधिः प्रवर्तमानो हि	९११
घ.		विधित्व प्रत्ययोपात्तम्	४९७
घट्टवाक्यगतं यत्तु	६५१	विधित्वं यद्यपि श्रुत्या	५५८
घट्टवापारमात्रं च	६७२	विधित्वं श्रौतमार्गं च	७०१
घननव्याप्तिभेदेन	७०६	विधित्वे भावनाभ्येऽपि	५०३
घटन्ति सामिधेनीवत्	७३८	विधिरेषु भेदेष्वपि	८९९
घटेति ध्रुवस्य	९०८	विधिरिति प्रधानानाम्	७६६
घयोपस्थाऽभिधीयेत	६७४	विधिशब्दस्या गृहीतं यत्	७०३
वर्तमानमभ्येष्टेन	७०६	विधीयतेऽन्वयादिः	६६६
वर्तेत यदि भेदेन	१०२८	विधीयमानमप्यर्थम्	७२२
वाच्यभेदप्रत्येकत्व—	६९६	विशेषमात्रमप्यत्र	५६०
॥ तदन्तरेण तत्त्वम्	५४१	विशेषानेकभावेऽपि	५१७
वाच्येन यदि यामस्य	५१७	विशेषोऽपि हि पूर्वमिति	९४३

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
विध्यन्तो वा प्रवर्तेत	६९९	वृषलेर्न प्रवेष्टव्य	७१४
विध्यर्थवादसचद्धम्	८०६	वृष्टिम् मपदेनाथ	९६७
विध्युक्तिविनियोगा हि	८२९	वृष्टिकामपदेनैव	९६७
विना यप्रानुपह्नेण	६१४	वैदिक देशसामान्य	८९६
विनियोगश्री श्रुतिस्तावत्	८३०	व्यक्तयो हि विधीयन्ते	४७१
विनियोगामिधानस्य	८३१	व्यक्तिधर्मश्च पुस्त्यादि	९२१
विप्रकृष्टफलं शक्तः	१०३६	व्यक्तीरुद्दिश्य यत्कर्म	७०९
विषयो मे दृष्टस्य	६६९	व्यभिचाराच्च न द्रव्य-	६८२
विमक्तयो विधीयन्ते	९३७	व्यभिचार्यतिरेकोऽपि	६५५
विमक्तिवाच्यरूपेण	६७६	व्यवधानात्तमित्यस्य	१०१८
विमक्त्युपात्तकर्तव्य-	७१९	ग्रीहीणा प्रोक्षण यद्धत्	९४६
विरोधित्वात्प्रसज्येते	९८७	ग्रीह्य ग्रीना प्रवानत्त्वम्	६६४
विरोधिनोस्तदैको हि	८३४	श.	
विशिष्टग्रहण नेष्टम्	९१९	शस्यते चागृहीतेऽपि	९२०
विशिष्टो हि विवि कृत्वा	७०४	शस्यते हि द्विदेवत्य	७४२
विशेषणतया राजा	९०३	उतव ह्यमस्युक्त	१०३२
विशेषणाद्विना नेष्ट	६७५	शब्दस्वात्मनोऽप्येव	८०३
विशेषणैश्च सम्बन्धात्	९३८	शब्दस्वाति वक्षेद्	७०३
विशेषणतिपक्षयर्थ	४९८	शब्दशक्तिनिमित्ते हि	६७३
विशेषविहित क्षेत्रत्	१०३७	शब्दशक्त्यनुपारेण	७०१
विशेषश्चायमेवास्य	१०३८	शब्दाना न हि लोपेन	६८१
विशेषहेतुमावे हि	४७७	शब्दार्थस्यैव मुख्यत्वं	७४६
विशेषणतया नैव	९९८	शब्दार्थस्यैव साहित्यात्	७४७
विशेषणविधिश्चाय	४८५	श खया क्षेत्र या योगान्	६३६
विशेष्यत्वेन सम्पन्न	६७६	श स्त्रादिभ्यो य इत्येवम्	७४६
विशेषवाच्य रूढयैव	९३७	शामाना युगपद्भुते	६३८
विश्ववादिवागसम्पन्ने	४९१	शास्त्रान्तरगतस्यापि	६४१
विसर्वाद. स्फुटो ह्यत्र	१००१	श स्त्रान्तरे यथा कर्म	६३१
विहितम्य विधिर्नास्ती-	६१९	शारीरा निग्रहो यत्र	६९७
विहितो विनिर्मुक्तश्च	७०६	शायेण चोदिता ये हि	११०४

श्लोकाः

पृष्ठसंख्या ।

श्लोकः

पृष्ठसंख्या ।

शक्ते यद्यपि नैतेषाम्
 शिप्रश्रुत्या पुरा प्राप्ते
 शेषत्वे कर्मभेदात्
 शेषत्वं केचिदिच्छन्ति
 शेषं तस्यैव तं विद्यात्
 शेषलक्षणमाश्रयः
 शेषस्यैवाधिकारोऽत्र
 शेषोऽस्यास्तीति मत्वर्थात्
 शोणादीनां न चान्येन
 शोणेऽपि धैव वाजित्वम्
 श्रुतमात्रस्य सर्वस्य
 श्रुतशब्दाभिधेयानां
 श्रुतेः कर्मागतरक्षणं
 श्रुत्यर्थः संनिवृत्तत्वम्
 श्रुत्या ज्ञातव्यत्वं
 श्रुत्यादिना समर्थस्य
 श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च
 श्रुत्यादिमन्त्राद्ये च
 श्रुत्या ज्ञान निराकृष्टे
 श्रुत्यैव द्रव्यसम्बन्धः
 श्रुत्यैव पुरुषार्थे हि
 श्रुत्यैव समवायित्वम्
 श्रुत्यैवोपपत्त्यर्थः
 श्रूयते दोषसंयुक्तः
 श्रूयन्ते बहवोऽत्रार्थाः
 धीतव्यापारनानात्वे

प.

पण्णामन्यादिवागानाम्

स.

सृष्टवृत्तारणायो वा

४

सृष्टदेव श्रुतो होमः
 सत्यप्यवयवार्थे च
 सत्यप्यव्यापृता शक्तिः
 सत्यमस्ति श्रुतिर्धैवम्
 सत्यं तद्विहितम्याम्य
 सत्यं प्रथममाधानात्
 सप्तमेनातिदेशेन
 सप्तम्या तु तद्व्यापारः
 संक्रान्तविधिसामर्थ्ये
 संख्यामात्रविवक्षाया
 संख्याया कारके वा धीः
 संख्यासंमार्गसंमन्वी
 संज्ञानदीत्यवच्छिन्नः
 संज्ञित्वं वाक्यशेषेण
 संज्ञित्वे वाक्यशेषेभ्यः
 संदेहः क्रियते सर्वः
 संनिबानोपनीतं नेत्
 संप्रदानत्वमात्रं च
 संप्रदायागता मुक्त्वा
 संबन्धस्य च भावत्वम्
 संबन्धिनैव संबन्धः
 ममस्य केवला चैव
 समानदेशात् नित्यम्
 समानविधिपक्षे हि
 समानविषयत्वे हि
 समानविषयत्वं हि
 यमासः सति सामर्थ्ये
 समासतद्धितोत्पत्तिः
 समासार्थाद्विनिवृत्त्य
 समुदायानुवादस्य

६२६

६३७

६२९

७४४

७१२

६९१

६४८

८१२

१०६६

७१२

६३९

७०८

६२९

६६३

६२९

६२९

६१६

६३६

६३८

६७७

६७९

४८३

६९६

१०६४

१०३२

८२२

६७१

८८६

१००७

६०६

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
समूहाम्बेत्तास्याना	८०४	साक्षाच्च पुष्पार्थत्वात्	१०३४
समार्गग्रहयो किं वा	७०७	साक्षादयोग्यमत्र वा	७१७
समार्गकत्वयोरेवम्	७०७	सा च प्रसरणेनारभे	१०३५
समार्गो यत्रि सर्वेषाम्	७२०	सावकत्व द्विधा दृष्ट	४६१
सम्यग्गणनरूपान्ता	९७०	सावारण्येन सयोग	७३८
सयोग पूर्वमिद्वो हि	११०४	सासुदृश्यविधान	१०३२
सम्भारत्व दतिकान्ते	१११७	सामर्ग्य कर्मणस्तावत्	९६५
सम्भाम्बपि तु तावत्त्वात्	८७३	सामर्ग्यसिद्धमाधानम्	९८८
सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्	६३५	सामानाधिकरण्येन	४८०
सर्वत्र योगिने शब्दे	६७५	सामा यस्मादणान्प्राप्त	८५८
सर्वत्रैव विरूपणाम्	८४६	सामान्यप्रापणाशङ्का	७१०
सर्वथा बाधिता तावत्	६८९	सामान्य व्याप्ति स्तेयम्	४९८
सर्वथा लक्षण नाम	७४६	सामा यविविपरिस्पष्ट	९७७
सर्वथा ह्यविनाभूता	६५४	सामि र्गत्वमप्यासा	७३५
सर्वपुसा स्वसवेद्य	९१९	सामि र्गेना प्रति प्राप्ति	१०३१
सर्वप्रकारमन्विष्ट	७८	सिद्धान्तेऽपि तु यादृश्या	४७६
सर्वप्राकृतदेवत्व	७७०	सिद्धान्ते ऋषुसमुक्त	९८८
सर्वमर्थार्हत द्र	८९८	सिद्धद्वन्द्वत्वे तन्मतेषा	१०४०
सर्वगोदिसमूहेषु	८८४	सिद्धस्तुषोडशांशेन	६५५
सर्वम्यैव हे कार्याय	१०३६	सिद्धिस्तुः कचिर्द्वान	५३१
सर्वलयातेषु कर्तृणाम्	९१३	पुनरा विधिवान्ते तु	७१०
सर्वण्यव हि शास्त्राणि	९१२	सूत्रकाराऽपि विरुतो	१०३१
सर्वा तावत्सृष्टिर्नित्य	९०८	सुधुवाक स तत्रैव	७७०
सर्वा ह्यव्ययनस्येन	७८१	सूत्रेण परस्परस्ये	८४७
सर्गेण विधिवेलाया	९१९	सूत्रेणैव हि तत्सर्वम्	६०२
सर्वनी शान्तपुरोत्पाद्य	१०४६	सोऽयमापानशो लोक	७१२
■ शब्दो लक्षणा यानि	९०७	सौमरस्य समन्वयस्य	५६७
सह वि श्विनी युक्तौ	७१९	स्वुतिर्गोशामकत्वेन	९६६
सामाद्वैतायवत्त्वेन	८४८	स्तुतेऽपि हि पूजात्वात्	४९२
सा किं वा त्रिभिर्भागेन	७०६	सोऽश्वानुवाक्यादि-	८१२

श्लोकाः	शृष्टसंख्या ।	श्लोकाः	शृष्टसंख्या ।
स्तोत्रसाधनभूतत्वं	५५४	स्यात्कर्मैकत्वमुक्तं यत्	७०३
स्यात्स्यादेयोऽपि कर्तृत्वं	९३६	स्यादप्रगोणमिन्द्रत्वं	७५५
स्थितेऽधिकरणे स्वेवं	७४४	स्याद्ब्रह्मविधाने ते	५४७
स्थिते यागवृत्तान्ये	४७०	स्यानादिः कल्पव्याम्यन्तः	८४९
स्यादेदृशसिंसंबन्धः	६७१	स्यानादेरापि शेषत्व	८५८
स्मार्तः पुरुषमात्रस्य	९१२		
स्मृतिप्रामाण्यवादे हि	९४१	ह.	
स्मृतिभिः पुरुषो नित्यं	८९६	हन्त्यादावपि शेषत्वम्	९६०
स्वरूपहेतुसंबन्ध—	९५२	हविस्तरपालोच्य	९७४
स्वरूपानभिधानत्वात्	९२०	हविषो यदि पौष्णस्य	८८३
स्वर्गे तैजसप्राया	७०२	हविःसंयवनार्थानाम्	१०३६
स्वाङ्गेन पाक्षदृश्येन	१०३१	हिरण्यवाससो धर्मः	९९२
स्याध्यायग्रहणेनका	६३५	होमाङ्गस्य च याज्यात्वं	७६१
स्वामिना च विना दासाः	६५४	होमो हि प्रकृतः शुभः	५४०

समाप्ता च तन्त्रवार्तिकस्थश्लोकवर्णानुक्रमणिका ।

आहत्य द्वितीयभागे तन्त्रवार्तिकस्थाः श्लोकाः—१००४

आहत्य भागद्वये च श्लोकाः—२४२५

सतञ्चवार्तिकशास्त्रभाष्यसाहितमीमांसादर्शने

शुद्धिपत्रम् ।

पुटे	षट्को	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	षट्को	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६२	६	ततो न	ततोऽने	१०१	४	न्याय	न्यायः
४६३	७	तम्प	तम्प	११	४	विधाने ।	विधाने
१०		चर्येत	चर्येत	२२	११	नन्वा	नन्वा
१२		तस्याऽपू	तस्यापू	२२	१३	मन्वा	मन्वा
४६४	१	शिष्टापू	शिष्टापू	२७	१३	विधि	विधि
४७२	१२	वृत्त्य वि	वृत्तरां वि	२८	१३	आल	आऽऽल
१२		मन्यते	मन्यते	२८	१३	यवा	यवा
४७३	१३	क्षरण	क्षरण	२८	१३	दिश्येते	दिश्येते
४७४	३	वा ये	वा य	२८	१३	(अ. २ पा.	
२६		पौर्णमा	पौर्णमा	२८	१३	अ. ३ सू. ६)	
४७५	७	एके	एक	२८	१३	वाचेत	वाचेत
२७		साम्यं	साम्यं	२८	१३	स्यान्तवान्तर—	स्यान्तवान्तर
४७६	२८	यागाम्यां	यादग्यां	२८	१३	स्वात् ।	स्वात्
४८१	११	पौर्ण—यजेत—	पौर्ण—यजेत—	२८	१३	गनम् ।	गनम्
		पौर्ण—यजेत	पौर्ण—यजेत	२८	१३	होति इति	होति इति
४९३	२५	मविप्याति । कथं	मविप्याति । कथं	२८	१३	येने	येने
		—मविप्याति, कथं	—मविप्याति, कथं	२८	१३	१ (तै०	१ तै०
४९५	१८	नोपाशु	नोपाशु	२८	१३	स्वात् ।	स्वात्
४९७	३	जुहोति	जुहोति	२८	१३	गृह्णात्येव—	गृह्णात्येव
४९८	२७	पटे—	पटो—	२८	१३	गृह्णाति, इत्येव	गृह्णाति, इत्येव
४९९	८	धातुं य	धातुं य	२८	१३	लंभ	लंभ
२३		कथंमा	कथंमा	२८	१३	बन्धा	बन्धा
२४		भ्या	भ्या	२८	१३	देव	देव
२५		धातुम	धातुम	२८	१३	ततश्च ।	ततश्च
५००	१६	अन्तर' इत्यावारमिति—	अन्तर' इत्यावारमिति—	२८	१३	देवतां	देवता
		अन्तर' इत्यावारम्' इति	अन्तर' इत्यावारम्' इति	२८	१३	नास्मा	नास्म

शुद्धिपत्रम् ।

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
	"	कत्वे—	कत्वे	११		याद्	यदि
२१		तुल्या	तुल्या	१६		स्थाष	स्थाप
"		घते	घते ।	१४१	२	कुतः	कुतः ।
२९		स्याति	स्यानि	१६		पेक्षि	पेक्षि
"		ष्टोम	ष्टोमो	१४२	२	ब्रह्मादि	ब्रह्मादि
११२	२	तस्मा	तस्मा	१७		स्थिम्	स्थितम्
"	९	रन्ति	रन्ति	१४३	२९	द्रव्यम्	द्रव्यम्
१३		न्वेव	न्वेवता	१४९	११	फलत्वम्	फलत्वम् ।
११६	१	स्वयत्	स्वन्यत्	२०		फलमिति	न्या—
२३		गृहीत्वा	गृहीतत्वा			फलमिति	न्या
११७	२	जः	ज	२८		अनैकान्तिरी क—	
८		वायु	वायु			अनैकान्तिकीक	
१२०	६	एष	एव	१४९	१०	मति	मति
८		स्त्रैःस्त	स्त्रैस्त	१८		शत्रे	शत्र
१२९	२७	रूपा	रूपो	५५२	६	किमु ।	किम्
५२६	१२	स्त्रपरा	स्त्रपरा	११		ष्टोम	ष्टोमः
२९		योगो	यागा	१२		विवाय	विवाय
१२८	२२	संनिधौ	संनिधौ	२०		कृत्वा श	कृत्वाश
१२९	१७	ताद्	ताद्	१५६	९	कृत्वा श	कृत्वाश
१३०	१९	मेव	मेव	१५८	१९	श्रूयते ।	श्रूयते
१३१	२	प्रमाणा	प्रमाणा	१६०	२८	मिति ।	मिति म्व
४		प्रमाणा	प्रमाणा	१६१	८	तर्हि	तर्हि,
१३३	२९	अस्य शब्दा—	अस्यशब्दा	१६४	२३	समा	साम
१३४	१८	तर्हि	तर्हि ।	१६६	१८	न्यते	न्यते—
१३५	४	तर्हि	तर्हि ।	२८		निदानं	निदानं
९		अस्य पदार्थे—	अस्यपदार्थे	१६७	१२	मवे	मवे
				२३		न्यते	न्यते ।
१३६	२०	देवनामं	देवना मं	२७		नाम	साम
१४०	७	मर्गाव	मर्गाव	१६८	१	हामः	हामः
				७		किं च	किं च

शुद्धिपत्रम् ।

पुं०	पदको	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुं०	पदको	अशुद्धम्	शुद्धम्
	२२	चान्य	चान्यत्र		२२	ध्यया	ध्यस्या
५६९	११	विमा—	विभा—		२४	वक्या	वाक्या
	१५	यते त	यते । त	५७९	२	ण्येवं ना	ण्येवंना
५७०	१	अ० १४	अ० १		१६	कर्तृकं	कर्तृक
	३	[१४]	[१]		१८	द्वाविवेव	द्वाविव
२३		पृष्ठ	पृष्ठ	५८०	१०	मेधि	मेधि
३०		ध्याये	ध्याये	५८२	१९	ष्टम्	ष्टम्
५७१	१	अ० १४	अ० १	५८३	१	यदि	यदि—
	१९	मिति । त	मिति । त	५८४	१५	वर्त	वर्त
५७२	१	अ० १४	अ० १		१७	गैव—	गैव
	२	श्रुता	श्रुता	५८५	२१	त्यत अत आ—	त्यत आ
५७३	१	अ० १४	अ० १				त्यत आ
	२९	यदि श	यदिश	५८६	८	पितं व	पितं व
५७४	१	अ० १४	अ० १		१२	वाच्य	वाच्य
	२३	प्ये	प्ये		२६	प्रमाणा	प्रमाण
	२७	चिति । पा—	चिति, इति पा	५८७	३	चारेष्ट्य	चारेष्ट्य
५७५	१	अ० १४	अ० १	५८८	१७	यदि श	यदिश
	२२	भाष्ये	भाष्यं	५८९	२४	विधि	विधि
	२४	धम् । अ—धम् अ	धम् । अ—धम् अ	५९१	१२	त्याह—	त्याह ।
	२६	इत्यन्यसु	इत्यन्यसु		२४	घोषाद्य	घोषाद्य
५७६	१	अ० १४	अ० १	५९३	१८	विधिः	विधिः ।
५७७	१०	क्षणं	क्षणं	५९४	२०	नैपदो	नैप दो
	१८	क्षिम	क्षिमि		२८	रिवं	रिव
	२०	दृष्ट	दृष्ट—	५९९	१५	स्वादाक्ष	स्वादाक्ष
	२३	रेव	रेव	६०१	२६	मिद्ये	मिद्ये
	२४	रोति	रोति ।	६०२	१७	न्यस्तं	न्यस्त
	२७	सर्व	सर्व	६०४	२	संस्तरः	संस्तरः
५७८	३	अवे	अवे	६०५	२८	विध्य	विध्य
	३१	देहः	देहः ।	६०७	५	न्द्रस्येन्द्र	न्द्रस्येन्द्र

पुटे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१४	१६	एव	एव	६७४	१९	यनऽम	यनम
६२०	८	न प्येक	नाप्येक	६७९	६	दुपये	दुपये
६२३	३	यावज्जी	यावज्जी	६८०	११	धर्म	धर्म
६२४	२३	याथा	याथा	६८४	६	शक्ति	शक्ति-
६२९	२९	लिङ्गदर्शनाच्च—			१०	त्यर्थ	त्यर्थ
		लिङ्गदर्शनाच्च			११	त्याद्यते	त्याद्यते ।
६३०	१३	वाञ्छ	वाञ्छ	६८५	१४	नाम श	नामश
६३२	२१	णान्तप्रद	णान्तरप्रद	६८८	२२	निर्धमो	निर्धमो
६३४	१०	मानायि	सानायि		२३	देवेति ।	देवेति ।
	१०	सानायि	सानायि		२८—	
६३६	१५	यजेत्	यजेन			१ सममिति क्वचिन्नास्ति	
६४०	९	तर्हि	तर्हि			(१ अ० ६—	
६४१	२५	प्यन्ते	प्यन्ते ।			२ (अ० ६	
६४५	२८	शब्द नी	शब्दनी			...	
६४६	२०	मेदी मद्धि	मेडमिद्धि			३(अ०४पा०१अ०५)	
६४७	१५	प्रदर्श ,	प्रदर्श—	६९३	७	परिच्छि	परिच्छि-
६४८	२३	क्षया अन	क्षायामन		११	नान्ये	नान्ये
६५५	२	स्पर्शाभि	स्पर्शान्निभि	६९४	१३	विह	विह
६५९	२५	कृत्यन्विनत्व—		६९५	१४	दानीसि	दानी मि
		कृतिनाम्नत्व		६९६	९	हाय	हाय
६६०	२६	याग.	याग—	६९७	१६	जनादि	जनादि
६६३	१	६६	६६३		२१	यथैव	यथैव
६६३	२३	नप्र	तन	६९७	२१	क्रयार्था	क्रयार्था
	३०	यस्योत	यस्येति	६९८	१६	गुणं	गुणं
६६५	२०	वाक्या	वाक्या			पूर्व	पूर्व
६६८	१८	वा य	वा य	६९९	१८	न्यथार्थे	न्यथार्थे
६६९	२७	द्वयन्य	द्वयन्य	७००	३	विध्य	विध्य
	२८	रंपेत	रपेश	७०६	६	सज्जय	सज्जय
६७१	११	रास्म	रास्म ।	७०७	५	पन्मावना	पन्मावना
६७२	२८	अर्थेन	अर्थेन ।		२६	मध्ये	मध्ये

पुटे	पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
	२८	प्रहृश्य	प्रहृश्य		२३	धेय	धेय
७०८	२७	सज्ज्य	सज्य		३०	श्लोक;	श्लोकपूर
७१०	६	सज्ज्य	सज्य	७४५	१३	दामि	दामि
७१२	१८	सज्ज्ये	सज्ये	७४७	९	वाटि	वाति
	२२	तथैवे	तथैवे		१४	दस्य	दस्य
	२७	विध्यु	विध्यु	७५४	२७	गुणोः	गुगो
७१३	२२	करणेः	करणे	७५५	३	द्वौणममिद्रमि—	
	२३	कार्य	कार्य			द्वौणमिद्रमि	
७१४	२८	प्येवत्वं	प्येकत्वं	७५९	१८	पेशाना	पेशा ना
७१६	१०	परो	परो	७६६	७	तथाः	तया
७२०	२	तथा	तथा	७७१	२२	सर्वार्थत्वं	सर्वार्थत्वे
	२८	वैकस्य	वैकस्य		३७	सब	संभ
७२२	२५	वत्वात्	वत्वात्	७७३	५	सवाधो	मंवाधे
७३०	२३	मभित्ये	मभित्ये	७७४	१३	हस्य	हस्य
	२५	प्रयाजैः	प्रयाजैः ।		"	न-नस्यात्तत्तत्तदप्यनेनैव	
७३१	१४	एकं	एवं	७७५	८	बाधे	बाधे
	१८	कर्तृ	कर्तृ	७७६	४	रुद्धय	रुद्धय
	२९	व्यक्ते	व्यक्तेः		२०	वाक्य	पाक्य
	३०	लघ	लघ		२४	वत्तयामि	वत्तयामि
७३७	१२	सत्यम् ।	सत्यम् ;	७७७	१७	यत्रं	यत्र
	२१	गम्या	गम्या		१८	रंगि	रंगि
७३८	२५	पन्थया	पन्थया	७७८	२९	जिज्ञे	तज्जिज्ञे
	२६	वार्ध्वाणी यु	वार्ध्वाणीयु	७७९	१७	गुर्वी	गुर्वी
	२७	वधे	वृधे	७८०	१	धायि	धायि
	"	वावचो	वचो		२	शैवं लि	शैवंलि
७३९	२६	प्रयोगः	प्रयोगः ;		१५	शैवं लि	शैवंलि
७४०	११	मिमौ	संस्काराणि	७८२	१८	इत्ये व	इत्येव
		मिमौ	संस्काराणि	७८५	१७	मान	माना
			मिमौ संस्कारा इ	७८६	२९	(इति-तृप्तिम
७४१	१७	तस्याप्यु	तस्याप्यु				कतशक्यमन्त्रस्य भक्षमन्त्रक-
७४४	१४	देवन—	देवना—				वाक्यनाभिरुणम् ॥१०॥)

पृष्ठे	पञ्चां	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पञ्चां	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८८	२४	उह्म्य	उह्म्य	८३१	१४	प्राग्माविना	प्राग्माविना
७९५	१९	म्याऽऽ	म्याऽऽ	१७		देश चिरेण	प्राप्तिर्भ—
७९६	२३	मप्येर्गदृष्टार्थमेवति—				देशश्चिरेण	प्राप्ते म
	२५	चे दिदिते	ओदिते	८३२	१५	त्वार्थ म	त्वर्थप्र
७९७	१४	र्थम्य	र्थम्य	८३३	१९	शेषत्वनि	शेषत्व नि
	२७	कल्पनेन	कल्पनेन		२५	पातित्वे	पातित्वेन
७९९	४	ऐन्द्राओ	एन्द्राओ		॥	पुरता	पुरता
७९९	८	मिन्द्रण	मिन्द्रण	८३४	२०	श्च या	तश्च या
	१८	न्यते	न्यते	८५५	१४	ज्ञान म	ज्ञानस
८००	४	पीन	पीन		१५	नोपपा	नोपपा
८०१	९	छन्दो	छन्दो	८३७	३	पदम्यैव	पदम्यैव
	१३	यदु	यदु		५	मनोताम्री—	मनोता, अत्री
८०४	२८	पर्य	पर्या	१४		इत्यु	इत्यु
८०८	९	नयी	नयी	८३९	१३	धारय'	धारयेति
८१०	४	स गुण	सगुण	१४		कुर्यादि	कुर्यात् इ
	२१	वैदि	वैदि	८४०	७	समय	समवाय
८१२	३	पूर्वे	पूर्वे		१४	पौर्वापर्यावि—	
	४	अग्नि	अग्नी			पौर्वापर्यावि	
	२९	सामवेदयरावि—		२९		सत्तरे	सत्तरे
		सामवेदयरावि		८४१	१२	पुनरम्य	पुनरत्र
	२८	त्रिना	त्रिना		११	स्तेषा नम—	
८१३	२६	वैश्वरपी	वैश्वरपी			स्तेषा गुण.	प्रम
८१७	२०	निष्पन्न	निष्पन्न	८४१	१८	तस्य	तस्य
८२३	१	अ० १७	अ० ७		१९	निश्चित	निश्चय.
८२४	१	अ० १७	अ० ७		॥	त्याविरावेऽप्र—	
८०९	२१	म्यानावि	म्याना वि			त्याविरोवेऽप्रम	
८१०	११	त्वनि	त्वनि	५३		निचि	निचि
	१४	शक्नो	शक्नो	८४३	१२	तथा च कृते—	नथाकृते
				८४४	२२	गुणमभिदति	निगा—

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
		गुणमिन्द्रनिक्रिया		८७३	२२	संस्थाना	संस्थानां
८४५	२५	छामो वि	छामाडि		२५	मग्धाभि	मग्धाभि
	२९	किं च	किं च-	८७४	१२	व्यथैव	व्यथैव
८४८	१६	धारणे	धारणे	८७८	८	तम्माऽज्जयो-	तम्माऽज्जयो
	२४	मिति	मिति	८८१	२३	माप्यस्य	माप्यस्य
	२९	तांवाछे क-	तांवाछिक्क		२८	प्राप्ति	प्राप्ति
८५०	१९	सिद्धिं	सिद्धिं	८८३	८	सौमार्पाण्यो	सौमार्पाण्यो
७५१	३०	कर्तव्य	कर्तव्य			एकादश-	एकादश-
८५२	१५	अह	आह			कपाले,	कपाले;
८५६	५	रत्नार्थ	रत्नार्थ		११	धार्कण	धार्कणे
७५७	१	न च	च	८८६	१६	सौमा	सौमा
	२३	नामार्थ्य	सामार्थ्य		२०	सौमा	सौमा
८५९	२४	मव	माव		२३	सौमा	सौमा
	२७	तृष्णादि	तृष्णादि-		"	सौमा	सौमा
७६३	१७	तोषय्यासंस्था-			२५	सौमा	सौमा
		तोषय्यादि-संस्था		८८८	६	योगे	योगे
८६४	१५	मंघन्ध	मंघन्ध एव	८९०	१	अ. पा.	अ० ३ पा०
		प्रमज्जयत	प्रमज्जयत	८९३	२	भप्यति	भविष्यति
		एव इति	इति	८९५	१३	ब्रिण्धवि	ब्रिण्धवि
८६५	६	युक्तं चोदना-		८९६	९	पुनर	पुनर
		युक्तं चाचोदना			२४	पूर्ण	पूर्ण
	६	कुल्यायादि	कुल्यायादि	८९७	२५	प्रपुक्त	प्रपुक्त
११		अन्यस्तु तत्,—		८९९	३	दार्च	दार्च
		अन्यस्त्वेतन्			२९	शब्दोः	शब्दो
	१६	वक्त्या	वाक्या	९००	१	तरमा	तम्मा
८९७	१६	त्युत्कृष्ये-	त्युत्कृष्यते ।		२८	पूर्ण	पूर्ण
	२५	इति न	इति न	९०२	"	अ० पा०-	अ० ३ पा०
८७०	१५	वाक्य मेदः-	वाक्यमेदः		२०	र्थस्य	र्थस्य
	२५	त्वात्	त्वात्	९०४	७	शक्तेऽपि	शक्तेऽपि
८७१	८	वद्वि	वद्वि		२६	म-	म

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९०६ १	बुद्धि	बुद्धि	९२२ १	मृत	मृत
९०७ १३	राहसा	राहसा	२१	द्यम्भ-	द्यम्भ ।
२३	का ण	का णेण	२४	रोधो ।	रोधो-
९०८ २८	स्मृते	स्मृते	९२४ १	ना	ननु
९ ९ ७	पौर्ण	पूर्णा	९२५ १८	त्वपिः	त्वपि
१५	पौर्ण	पूर्णा	२२	वाः भ	वा म
९१० १	सम्भवा	सम्भवा	९२७ २१	द्यत्ये	द्यत्येन
४	पौर्ण	पूर्णा	२५	न्यनेऽमि	न्यनोऽमि
५	पौर्ण	पूर्णा	९२८ ९	गमन	गमन
६	पौर्ण	पूर्णा	९२९ १०	नितमि	नितमि
१७	त रेच्य	नोरेच्य	९३१ ३	प्रत्य-	प्रत्यक्षम् ।
१९	पौर्ण	पूर्णा	७	विष्णु	विष्णु
९११ २३	सम्यक्त्य	सम्यक्त्य	९३२ २७	तिडा	तिडा
२५	पौर्ण	पूर्णा	२८	तिद्	तिद्
९१२ ७	गद्यं	राद्यं	९३३ १	विष रू	विषयरू
८	पौर्ण	पूर्णा	२८	सारूपा	सारूप्या
१५	पौर्ण	पूर्णा	९३६ १६	प्रपन्नतौ	प्रसन्नतौ
१८	पौर्ण	पूर्णा	२६	शेष	शेषे
९१३ ८	प्युत्त	प्युत्त	९४३ ९	स्वाम	स्वसाम
९१४ ३	दशक्तेति	दशक्तेति	१२	समरूपा	समारूपा
९१५ २८	स्वभा	स्वभा	२४	निषेध	निषेध
९१६ १५	प्रथम तावत्	प्रथम	९४४ १	वत्पुरु	वत्पुरु
		तम्	९४४ ११	तेति	तेति ।
९१७ ७	व्यापार	व्यापार	९४५ १३	पनु	पनु
१०	घातु	घातु	१४	पुरा	पुरा
१३	प्यन्त	प्यन्त	१६	पवर्म	पवर्म
९१८ ७	दोष	दोष	१७	कुनः	कुनः
१०	घातुम्य	घातुम्य	२४	एषा	एषा
१७	हित	हित-	९४६ १८	क म	काम
९१९ ६	तम्मा	तम्मा	२३	वदो	वदो

शुद्धिपत्रम् ।

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११८	२६	सन्धा	सन्धा	१६९	२१	त्युमौ	त्युमौ
११९	३	रहरयो	साहस्यो		२३	तकर्तृ	तत्कर्तृ
११९	१	इयु	इत्यु		२४	नाम	नामि
	७	शेषात्	शेषात्	१७२	१७	स्वामि	स्वामि
	१४	वर्ष	वर्ष		२९	तदभ्रे	तदभ्रे
	२२	प्राप्तवु	प्राप्तावु		३७	मवित	मवित
११३	९	वमिन	वमिति	१७४	१०	मयप्ते	मयप्ते
११५	२१	शेषत्वा	शेषत्वा		२६	हविष	हविषः
	२९	क्षासा	क्षासा मवेच	१७९	६	दृश्यव	दृश्यव
११७	१	गुणाऽपि	गुणाऽपि		११	पूर्वा	पूर्वा
	११	त्विष्ट	त्विष्टि	१८१	१२	माचार	माचार
११८	४	दोषसं	दोषसं	१८५	४	हर्षा	हर्षा
	१६	मान्यने	मान्यने	१८३	२	द्युम	द्युम
	२५	दोषस्य	दोषस्य		६	दोषा	दोषा
	२६	वापुस्तु	वापुस्तु	१८४	२७	रत्रम	रत्रम
	२८	निर्वा	निर्वा	१८५	२६	भान्य	भान्य
११९	२४	गृह्णीती	गृह्णीती	१८६	११	पूर्ण	पूर्ण
	२६	व्यापार	व्यापारा		१५	एव । श्रु	एव । श्रु
११०	२९	इत्यादि वि-इत्यादिवि	इत्यादि वि-इत्यादिवि	१८७	१४	पंकार	पंकार
१११	१६	श्रीत्वां	श्रीत्वां	१८९	१५	श्रुय	श्रुय
	२९	दिवेति	दिनेति	१९०	७	पगमा	पगमा
११३	६	पेत । इ	पेत । इ		२२	दृष्टा प	दृष्टार्थ
११४	१७	स्तुय	स्तुय		२९	चतुर्त्तु	चतुर्त्तु
११५	२१	व्यापारोः	व्यापारो	१९२	६	संबद्धः	संबद्धः, चतुर-
११६	१०	शक्नोति	शक्नोति				वत् नुहोतीति
	२७	प्रति	प्रति				वचनात् ।
	३०	विरुध्यते	न विरुध्यते	१९३	१८	अक्त	अक्त
११८	६	छोक	छोर		२५	वर्धवर	वर्धवर
	३०	स्तस्य परि-स्तस्यपरि	स्तस्य परि-स्तस्यपरि		२९	रणा वा	रणा वा
	३१	विधात-	विधात-	१९४	११	सोत्रामणी	सोत्रामणी

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८	कार्या	कार्या	१२	मिर	निर
९९१ १५	स्वन्धो	सवन्धो	१३	रवगो	स्वगो
९९७ १	करय	कस्य	१०३४ २२	गामिणः	गामिनः
८	रणत	रणः	१०४२ १४	पूवश्च	पूर्वैश्च
१६	स्तवृद्ध	स्तवृद्ध	२८	सवनी	सवनीय
२२	संस्कार	संस्कार	१०४४ ९	मथन्तु	मवधु
२६	दयन	दयन्	१७	पशू	पशू
९९८ १	वचस्या	वचनस्या	१०४७ १४	मुक्त	मुक्त
१८	प्राप्त्यापेक्ष—प्राप्त्यपेक्ष		१९	कल्प्ये	कल्प्ये
२०	होम	होम	१०४९ २०	नान्त—	नानन्त—
९९९ २६	आदना	आदना	२४	प्रातः स	प्रातः स
१००० ३	सम । च	सम च	१०५० २०	दोमेऽ	भेदोऽ
१३	मक्ष नि	मक्षानि	१०५३ २९	क्षे । त	क्षेत
"	सैषा	सैषा	१०५५ १८	धर्म	धर्म
१५	न चान्याद—न चान्यद		१०५६ १६	विम	ब्रिम
१००१ २०	त्यण् प्र	त्यणूर्	१०५७ ९	निर्य	निर्य
१००४ २१	सप्तत्र	सप्तत्र	१५	स्मिने	रिक्ते
१००२ ७	यंश	यशः	१०५८ १७	कर्त	कर्त
१८	यथा चम	यथाचम	१०६० १	यत्रे	यते
१००६ २	तरया	नम्मा	१०	सर्वस्या	सर्वस्या
१००८ ३३	पठित्वावयवादि		२६	वध्या	वध्या
	—पठित्वाक्यवदि		१०६२ ५	रत	स्तः
१००९ १६	च्छन्त	च्छन्त	"	रतोत्र	रतोत्र
१०१२ २०	नेतिः	नेति	२३	सिद्धव	सिद्धव
१०१३ ६	मयाऽधर्म	मयाऽधर्म	१०६४ ७	मभ्यु	मभ्यु
१०१६ ५	विपक्ष	विपक्ष	१६	मिमे	मिति
१०१७ १७	मक्ष	मक्ष	१०६५ ५	संस्था—	संस्था
१८	मिरे	मिरे	१०६६ ९	एव	एव
१०१९ १९	वाल्ग्वने	वाल्ग्वने	१४	द्रह	द्रह
१०२८ १	वेतद्	वेतद्	१५	मथ्ये	वथ्ये

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।	पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०६७ १३	भारा	भारा	११०९ ९	कला	कल्प
१०६८ २	मम्य	गम्य	११०९ २३	॥ २३ ॥	॥ २२ ॥
१७	रवग	स्वग	२४	योग इ	योग.' इ
१०६९ २४	प्टेम	प्टेम	१११० १९	रुपात	रुपातः
१०७० २७	मेताञ्	मेतान्	११११ ७	तयव	तयैव
१०७३ ३	स्वामि	स्वामि	१११९ १५	स्यु.	स्यु.
१०७५ ७	उपत्ते	उच्यते	१५१६ २०	तंवासि	तवासि
१०७७ १९	वर्तु	वर्तु	११२० ८	किं त,	किं ते,
१०८० २	स्तवार्थ	स्तवार्थ	१८२१ २३	ग्रया	ग्रया
१०८६ २६	तंत्रे—	तंत्रे—	११२५ ८	यैवसं	यैवसं
१०९० २८	३ (अ०-४ (अ०	३ (अ०-४ (अ०	११२७ ३२	हिय	हिय
१०९२ १६	उत्पत्तौ त-उत्पत्तौ तु	उत्पत्तौ त-उत्पत्तौ तु	११२८ १४	वेपुं	वेपु
१९	स्वामि	भ्यामि	११२९ १९	णव	णाव
१०९४ २३	वर्तने	वर्तने	११३२ १६	ध्वयोर्य	ध्वयोर्य
१०९५ १९	मोतुम	मोतुम	११३३ ६	विहृतापू	विहृतापू
१०९८ २६	अर्थ	अर्थ	११३३ २०	मतन	मेतन
२८	भेय	भेय	११३४ ४	पेदय	पेदय—
१०९९ २४	सुत्रे	सुत्रे	११३४ २४	पशु रो	पशुपुरो
२५	कपाळे	कपाळे	११३५ ४	तिप	तिप—
११०० १९	मृत्वि	मृत्वि	११३८ २६	तत्रैवं	तत्रैव
११०१ १४	अतिवृत्तव अतिवृत्तव	अतिवृत्तव अतिवृत्तव	११३९ २४	ग्रहण	ग्रहण

अङ्गत्वनिरुक्तिशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्
११७३	४	त्वावच्छेदकदर्श	— त्वादर्श	११९७	२	राज्ञेक
			— त्वादर्श		३	स्येवौदे
"	८	पत्तिः नाहि—पत्तिः । न हि		११९०	३	च्छेद
"	२९	कर्तृत्वेन क	कर्तृत्वेन क	११९९	२०	मानं
११४९	१४	कृतत्व	कृतत्व	११९८	१६	कर्तृत्वा
"	२८	दिरूप	दिरूप	"	२८	कर्म
११४७	३	देशप्र	देशप्र	११९९	२	मया
"	९	कृत्यान्व	कृत्यान्वि	११७०	१५	रवः—
		तत्त्वम्	तत्त्वम्	११७१	८	धारणे
११४७	१९	कादृक्	कादृक्	११७२	७	स्तरया
११४८	१४४८	११४८	११७६	२८	वाङ्
११४९	१४४९	११४९	११७७	२०	पयावः
"	५	त्वम्ये—	त्वम्यो	११७८	१४	मस्ति
"	६	दिश्य	दिश्य	११७९	२५	दध्न
"	१९	तदन्त	तदन्त	११८०	३१	णां दौ
११५०	"	१४५०	११५०	११८१	३	घटक
"	१०	कारक	कारक	११८८	२१	प्रकृत
"	२०	१(अ०८	१(अ०७	११८९	१	वर्द
११५१	"	१४५१	११५१	"	७	होत
११५२	"	१४५२	११५२	"	१५	मन्यम

इत्यङ्गत्वनिरुक्तिशुद्धिपत्रम् ।

८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः ।	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् ।	०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—माप्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—श्रीवामनशास्त्रिकृतः प्रथमो भागः ।	६	८२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यङ्गरोपाह्वाम्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् । ...	३	१
९६ करणकौस्तुभः—कृष्णदैवज्ञविरचितः । ...	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशावरभाष्योपेतं भागद्वयात्मकम् । ११	२	
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—अभ्यङ्गरोपाह्वामुद्देशशास्त्रिणीतः ।	०	९
९९ भास्कररीयर्षीमगाणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् ।	२	०
श्रीमत्पञ्चपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् । ...	२०	०
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धतिः—श्रीवामनशास्त्रिभिः कृता ।	१	१४
पञ्चालम्भमीमांसा—श्रीवामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	९

विषयानुसारेण ग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

विषयः	ग्रन्थाङ्काः	विषयः	ग्रन्थाङ्काः
२ अलङ्कारः	६६, ८९.	११ धृतिः	१-३, ३२, ३६, ३८, ४२, ६९, ८८, ९०.
८ धर्मशास्त्रम्	९९, ९७, ९८, ६०, ६१, ७८, ८६, ९८.	६ वैद्यकम्	४, १९, २६, २७, ३३, ७१, ४३, ७२,
९ पुराणम्	१८, २९, २८, ४१, ४२, ९२, ९४, ६८.	२ व्याकरणम्	
पञ्चपुराणम् ।		६ श्रौतम्	९३, ७४, ८१, ८७, ९३,
३८ वेदान्तः	९-१७, २०, २१, २३, २९, ३०, ३१, ३४, ४४, ४९, ५०, ५१, ६२, ६३, ६४, ६७, ७९, ७७, ७९, ८०, ८२, ८३, ८४, ९२,	आधानपद्धतिः ।	
		१३ संकीर्णम्	२२, २४, ३९, ४७, ५६, ६९, ८९, ९१, ९९-९७, पञ्चालम्भमी.
सिद्धान्तदर्शनम् ।		शिवभारतम् ।	
		५ स्मार्तयाज्ञिकम्	३९, ०
		३ स्मृति.	